TÜRKİYE DIŞ POLİTİKASI

İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar

Ali Balcı

2. BASKI

ALFA

TÜRKİYE DIŞ POLİTİKASI

Elinizdeki kitap, Türk dış politikasına ilişkin giriş niteliği taşıyan bir çalışmanın eksikliğini giderme kaygısının ürünüdür. Bu nedenle dış politikaya genel hatlarıyla değinen ve teorik/normatif tartışmalardan mümkün olduğunca kaçınan bir kitap olarak tasarlandı. Bu yönüyle hem konuya ilgi duyan ortalama okuyucuya hem de ayrıntılı bir öğrenme sürecinin başındaki öğrencilere hitap etmektedir.

Kitap bir ders kitabı olarak tasarlandığı için kronolojik bir akış izlemiş ve her ders döneminin 14 hafta olmasından dolayı buna uygun bir bölümlemeye gidilmiştir. 13 farklı bölümden oluşan kitabın, her bölümü üç ana başlık içermektedir. İlkinde dönemin genel karakteristik özelliğini ve onu diğer dönemlerden ayıran farkını ortaya koyan ilkelere odaklanılmıştır. İkincisinde dönemin dış politika yapımında ve dış politikanın belirlenmesinde hangi aktörlerin ön plana çıktığı analiz edilmiştir. Üçüncü ana başlıkta ise Türkiye dış politikası bağlamında söz konusu döneme ilişkin öne çıkan belli olay ve gelişmeler merkeze alınarak dönemin temel dış politika seyri verilmeye çalışılmıştır.

ALFA
www.alfakitap.com

3197 | ALFA | 108

TÜRKİYE DIŞ POLİTİKASI
İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar

ALİ BALCI

Lisans derecesini 2002 yılında Uludağ Üniversitesinde tamamladıktan sonra Sakarya Üniversitesinde Uluslararası İlişkiler Bölümünde 2004'te yüksek lisansını ve 2010'da doktorasını bitirmiştir. 2011-2012 yılları arasında Manchester ve 2015-2016 yılları arasında Columbia Üniversitesinde doktora sonrası araştırmalar yapmıştır.

Yazar 2004 yılından itibaren Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde görev yapmakta ve burada lisans düzeyinde Türkiye Dış Politikası ve Uluslararası İlişkilere Giriş derslerinin yam sıra lisansüstü düzeyde Postkolonyal Çalışmalar ve Türk Dış Politikasına Teorik Yaklaşımlar gibi dersler vermektedir.

Yayınlanmış Eserleri

Türkiye'de Militarist Devlet Söylemi, (Kadim Yayınları, 2011); *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular* [Şaban Kardaş ile] (Küre Yayınları, 2014); *Dış Politikada Hesaplaşmak: AK Parti, Ordu ve Kemalizm* (Etkileşim Yayınları, 2015); *The PKK-Kurdistan Workers' Party's Regional Politics During and After the Cold War*, Palgrave MacMillan, 2017.

Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar
© 2017, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Merve Demirci

ISBN 978-605-171-523-0
1. Basım: Haziran 2017
2. Basım: Ekim 2017

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 10905

TÜRKİYE DIŞ POLİTİKASI

İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar

Ali Balcı

ALFA

İçindekiler

Önsöz, 13
Giriş:
Türkiye Dış Politikasını Yazmak, 15

I OSMANLI SON DÖNEM DIŞ POLİTİKASI (1774-1922) 23
Dış Politika İlkeleri: Güç Dengesi ve anti-Sömürgecilik 25
Dış Politika Yapımı: Padişah ve Bürokratlar 29
Dış Politika Uygulamaları 32
Rusya ile İlişkiler 32
İngiltere ile İlişkiler 36
Almanya ile İlişkiler 40

II ATATÜRK DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI (1922-1938) 43
Dış Politika İlkeleri: Batıcılık ve Diğerleri 45
Dış Politika Yapımı: Atatürk ve Arkadaşları 48
Dış Politika Uygulamaları 50
Sovyetler Birliği ile İlişkiler ve Kurtuluş Savaşı 50
İtalya Tehdidi ve Montrö Sözleşmesi 59
Yunanistan ile İlişkiler 62
Hatay Meselesi ve Fransa 65
İttifaklar ve Dostluk Antlaşmaları 67

III İNÖNÜ DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI (1938-1950) 73
Dış Politika İlkeleri: Aktif Tarafsızlık ve Batıya Yaklaşma 75

Dış Politika Yapımı: İsmet İnönü 77
Dış Politika Uygulamaları 80
Üçlü İttifak Antlaşması ve İngiltere 80
Almanya ile İlişkiler 84
Sovyetler Birliği ile İlişkiler 87
ABD ile Yakınlaşma 90
Oniki Adalar Meselesi 94

IV MENDERES DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI (1950-1960) 99
Dış Politika İlkeleri: Aktif Amerikancılık ve Diğerleri 101
Dış Politika Yapımı: Menderes ve Dışişleri Bakanları 103
Dış Politika Uygulamaları 106
Kore Savaşı ve NATO'ya Giriş 106
ABD ile Yakın İlişkiler 109
Balkan İttifakı, Yugoslavya ve Bağlantısızlar 114
Batı Ekseninde Ortadoğu Politikası 117
Sovyetler Birliği ile İlişkiler 121
Kıbrıs Meselesinin Ortaya Çıkışı 124

V ASKERÎ VESAYET DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKA (1960-1973) 129
Dış Politika İlkeleri: Batı Ekseninde Çok Yönlülük 131
Dış Politika Yapımı: Askerler ve Kamuoyunun Yükselişi 133
Dış Politika Uygulamaları 137
'Kıbrıs Cumhuriyeti' Meselesi 137
Johnson Mektubu, ABD ve NATO 141
Avrupa Topluluğu ve Ankara Antlaşması 146
Sovyetler Birliği ile Yakınlaşma 150
Dış Politikada Üçüncü Dünya'nın Yükselişi 152

VI ECEVİT VE MİLLİ CEPHE DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI (1973-1980) 157
Dış Politika İlkeleri:
Çok Boyutlu Dış Politika ve Diğerleri 159
Dış Politika Yapımı: Hükümetler ve Asker 162
Dış Politika Uygulamaları 164
1974 Kıbrıs Müdahalesi 164
Yunanistan'la Ege Denizi Krizleri 167
ABD Silah Ambargosu 171
Ortadoğu ile Sıcak İlişkiler 175
Dış Borç ve Döviz Krizleri 177

VII DARBE'NİN GÖLGESİNDE DIŞ POLİTİKA (1980-1987) 181
Dış Politika İlkeleri: Neo-liberalizm ve Diğerleri 183
Dış Politika Yapımı:
MGK, Kenan Evren ve Turgut Özal 185
Dış Politika Uygulamaları 188
ABD ile İlişkilerin Restorasyonu 188
Avrupa Topluluğu ile Gerginleşen İlişkiler 193
Yunanistan ile Kriz 196
Kürt Meselesi, Irak ve Suriye 199
İran ve Diğer Ortadoğu Ülkeleri ile İlişkiler 203

VIII ÖZAL DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI (1987-1993) 207
Dış Politika İlkeleri:
Yeni-Osmanlıcılık ve Diğerleri 209
Dış Politika Yapımı: Turgut Özal 212
Dış Politika Uygulamaları 214
AT'ye Tam Üyelik Başvurusu 214
Balkanlarda Türk Azınlıklar Meselesi 217
Körfez Savaşı ve ABD 221
Kürt Mülteciler ve Çekiç Güç 224
Türkî Cumhuriyetler ile Yakınlaşma 228

IX KOALİSYONLAR DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI (1993-1999) 231
Dış Politika İlkeleri: Güvenlik, Laiklik ve Diğerleri 233
Dış Politika Yapımı: Genelkurmay Başkanlığı 235
Dış Politika Uygulamaları 239
Gümrük Birliği ve AB 239
Yunanistan'la Kriz ve Kıbrıs 242
PKK Meselesi, Irak ve Suriye 245
Bosna Krizi ve Balkanlar 249
İsrail ile Stratejik İşbirliği 251
Ermenistan ve Kafkaslar 254

X AVRUPA BİRLİĞİ EKSENİNDE DIŞ POLİTİKA (1999-2002) 259
Dış Politika İlkeleri: Avrupalılaşma ve Diğerleri 261
Dış Politika Yapımı: Asker ve Hükümet Arasında 264
Dış Politika Uygulamaları 266
Avrupa Birliği ile Yeniden 266
Yunanistan'la İlişkilerde Yumuşama 269
Rusya ile Yakınlaşma 272
Ortadoğu ile Yakınlaşma ve Denge 275
11 Eylül ve ABD ile İlişkiler 277
Ekonomik Kriz ve Dış Borçlanma 281

XI AK PARTİ DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI (2002-2009) 285
Dış Politika İlkeleri: Komşularla Sıfır Sorun ve Diğerleri 287
Dış Politika Yapımı: Recep Tayyip Erdoğan ve Dışişleri 290
Dış Politika Uygulamaları 293
1 Mart Tezkeresi ve ABD 293

Kıbrıs ve Annan Planı 297
AB'ye Yönelik Heyecan ve Durgunluk 299
Rusya, Kafkaslar ve Enerji 303
Suriye ve İran ile Yakın İşbirliği 305
Afrika, Uzakdoğu ve Latin Amerika 309

XII DAVUTOĞLU DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI (2009-2013) 313
Dış Politika İlkeleri: Merkez Ülke, Medeniyet ve diğerleri 315
Dış Politika Yapımı: Ahmet Davutoğlu 318
Dış Politika Uygulamaları 321
ABD ile İlişkilerde Restorasyon 321
Kuzey Irak ile Yakınlaşma 324
Mavi Marmara Olayı ve İsrail 328
Ermenistan, Azerbaycan ve Enerji 331
İran'la İşbirliğinden Gerginliğe 335
Suriye Krizi ve Arap Baharı 337

XIII YAPISAL KRİZLER SARMALINDA DIŞ POLİTİKA (2013-2017) 343
Dış Politika İlkeleri: Güvenlik Ve 'Milli' Çıkar 345
Dış Politika Yapımı: Recep Tayyip Erdoğan 348
Dış Politika Uygulamaları 351
Bir Güvenlik Sorunu Olarak Suriye ve Irak 351
ABD ile Krizler Sarmalı 353
Rusya ile Krizlerin Gölgesinde Stratejik Ortaklık 356
Durgunluktan Krize Avrupa Birliği 360

Sonuç Yerine, 365
EK: Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri, 369
Kaynakça, 381
DİZİN, 397

Kısaltmalar:

AB: Avrupa Birliği
ABD: Amerika Birleşik Devletleri
AET: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGSP: Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası
ASALA: Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu
AT: Avrupa Topluluğu
BM: Birleşmiş Milletler
CENTO: Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CHP: Cumhuriyet Halk Partisi
CIA: Merkezî Haberalma Teşkilatı
FETÖ: Gülen Terör Örgütü
FIR: Uçuş Bilgi Bölgesi
FKÖ: Filistin Kurtuluş Örgütü
GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi
IMF: Uluslararası Para Fonu
IŞİD: Irak Şam İslam Devleti
İHH: İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı
İKO: İslam Konferansı Örgütü
KDP: Kürdistan Demokrasi Partisi
KEİ: Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KKTC: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KYP: Kürdistan Yurtseverler Birliği
MC: Milletler Cemiyeti
MGK: Milli Güvenlik Kurulu
MHP: Milliyetçi Hareket Partisi
NATO: Kuzey Atlantik Antlaşması İttifakı
PASOK: Panhellenik Sosyalist Hareketi

PKK: Kürdistan İşçi Partisi
PYD: Demokratik Birlik Partisi
SEİA: Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması
SETAV: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİKA: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
TİP: Türkiye İşçi Partisi
TSK: Türk Silahlı Kuvvetleri

Önsöz

Bu kitabın ilk hali ağırlıklı olarak Kasım 2012-Nisan 2013 tarihleri arasında kaleme alındı. Bu tarihlerde Maliye bölümünde verdiğim Türk Dış Politikası dersi için kullanılabilecek derli toplu ve öğrenci dostu kaynak bulamamak kitabın yazılmasının en önemli ve belki de tek gerekçesiydi.

2017 yılında uzun bir aradan sonra kendi bölümümde Türk Dış Politikası dersini Türkçe olarak verince kitaba yeniden bakma fırsatım oldu. İlk dikkatimi çeken bazı olayların tarihlerinin yanlış yazılmış olmasıydı. Bir kısmı zihin sürçmesinden kaynaklansa da (örneğin 1986 yerine 1996 yazmak gibi), bir kısmı da benim dikkatsizliğimin ürünüydü. Bu nedenle okuyucularıma bir özür borçluyum ve bu vesileyle kendilerinden özür diliyorum.

Kitabın gözden geçirilmesi sürecinde ilk yazım sürecinden farklı bir yöntem takip ettim. Ankara Üniversitesinin online gazete arşivi ile *Cumhuriyet* ve *Milliyet* gazetelerinin online arşivini kullanarak tüm dış politik gelişmelerin yeniden birincil kaynaklar üzerinden izini sürdüm. Bu iz sürme işini yaparken Twitter üzerinden *@TrDisPolitika* hesabı açarak çalışmayı kamusal kullanıma da açtım. Böylelikle tarih hatalarını düzeltme imkanım olduğu gibi, bazı hataların da kitabın üzerine inşa edildiği ikincil kaynaklardan tekrarlandığını fark ettim.

Önceki baskıyla ilgili aldığım en önemli eleştiri Osmanlı mirasını ihmal etmiş olmaktı. Bu nedenle kitabın genişletilmiş yeni baskısına Osmanlı İmparatorluğu'nun son bir buçuk yüzyılını kapsayan yeni bir bölüm ekledim.

Elbette kitabı bu yeni baskısında hatalardan münezzeh kılmış olmak gibi bir iddiam yok. Aksine ilkinde olduğu gibi hâlâ kusurlarla malul bir kitaptır ortaya çıkan. Bir merakın peşinden sürüklenen okuyucularım, öğrencilerim, kitap vesilesiyle öğrencim olanlar, meslektaşlarım ve mesai arkadaşlarım ilk kitaptaki hataların birçoğunu görüp benimle paylaştılar. Minnettarım ve bu vesileyle kendilerini teşekkür etmek isterim.

Kitabın ilk halini "Sakarya'dan bir uluslararası ilişkiler ekolü çıkar mı?' sorusunu sormaktan bıkmayan mesai arkadaşlarıma" ithaf etmiştim. Geçen dört yılın ardından hâlâ ümitlerini kaybetmediler. Serdivan kafelerinde saatlerini hiçbir zaman tutturamadığımız buluşmalarda hem nostalji hem de yeniden heyecanlanma vesilesi olan bu soru hala bütün canlılığıyla kenarda bekliyor.

ALİ BALCI
Sakarya, Nisan 2017

Giriş:
Türkiye Dış Politikasını Yazmak

Bu kitap, Türkiye dış politikasına ilişkin giriş niteliği taşıyan ve ders formatına uygun bir çalışmanın eksikliği gibi gayet basit bir kaygının ürünüdür. Bu nedenle Türkiye dış politikasına genel hatlarıyla değinen ve teorik/normatif tartışmalardan mümkün olduğunca kaçınan bir kitap olarak tasarlandı. Fakat böylesi bir teşebbüs yani metni genel "bilgilerle" sınırlandırma önceliği metnin yazarını çok önemli bir sorunsalla karşı karşıya bıraktı: Hangi konular Türkiye dış politikasının genel hatlarını veren bir önceliğe sahiptir?

Elde kolay bir cevap bulunmasa da, bu kitap bağlamında hangi konunun metne dâhil edilip edilmeyeceği noktasında mevcut Türkiye dış politikası kitaplarının belirleyici olduğunu söyleyebilirim. Diğer bir ifadeyle bugüne kadar kaleme alınan kitaplar, çalışma boyunca değinilecek farklı dönemlere ilişkin öne çıkan ve o döneme karakteristik özelliğini veren gelişmeleri seçme konusunda belirleyici olmuştur. Giriş bölümünün hemen sonunda belirtilen ve Türkiye'deki üniversitelerde "Türk Dış Politikası" başlığı altında verilen derslerde yaygın olarak kullanılan ek okuma listesindeki kitaplar söz konusu dış politika uygulamalarının seçiminde bir önceliğe sahiptir.

Kitabın kaleme alınması sırasında dikkat edilen bir başka önemli ayrıntı ise çalışmanın kendisinden önceki metinlere olan bağımlılığının aynı zamanda bu metinlere yönelik mesafeli bir tutumla da dengelenmiş olmasıdır. Dış politika

uygulamalarını kendi koşulları içinde değerlendirmeyen ve dış politika tarihi içinde belli altın çağlar üreten çalışmalar bu mesafelilikten payını almışlardır.

Bu konuda en sık karşılaşılan problem Atatürk döneminin dış politikanın altın çağı olarak sunulmasıdır. Örneğin, Ali Halil, Türkiye dış politikasına ilişkin kaleme aldığı çalışmasında Atatürk dönemi dış politikasına yönelik şu ifadeleri kullanır: "Atatürk dönemi Türk dış politikasında, en berrak ve derinden düşünülmüş ilkelerin yer aldığı bir çağdır" (1968: 29-30). Yine dış politikada 'geleceği görmedeki olağanüstü güce' ve 'uzak görüşlülüğe' sahip olan Atatürk'ün 'kalibresine' daha sonra hiçbir liderin ulaşmadığını ileri süren bir makale, Atatürk dönemine ilişkin hiçbir eleştiri ortaya koymamış olmasını dönemin başarısının bir kanıtı sayabilmiştir (Kürkçüoğlu, 1982: 146, 161, 180 ve 182).

Benzer bir şekilde, Osmanlı son döneminin dış politikasını imparatorluktaki 'yabancılarla ortak bir asalak sınıfın... Batı'nın en güçlü devletleriyle işbirliği yapmayı kendi bünyeleri gereği uygun gördükleri' tespitini yapan Cem Eroğlu, 'Milli Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet idaresinin ilk yıllarında... bu utanç verici silsilenin' durdurulduğunu ileri sürmektedir (2003: 270). Daha sonra 'Atatürkçü kadronun' İsmet İnönü döneminde 'temel sömürücü sınıf olan dışa bağlı burjuvaziyle işbirliği' yapmak zorunda kalması Eroğlu'na göre, bu kadronun problemi değil, aksine 'sömürülen sınıfların' etkin işbirliği 'talebinde bulunacak kadar gelişmemiş' olmasından kaynaklanan bir sorundur (2003: 270-271). Bu kadro yerini 'dış politikamızı temelinden değiştiren' Demokrat Parti'ye bıraktığında ise 'Atatürk dış politikasına tam bir ihanet' yaşanmıştır (2003: 274 ve 275).

Eroğlu'nun bu tespiti yaparken kullandığı örnek 1940 öncesi Sovyetler Birliği ile ilişkilerin bu tarihten itibaren özellikle Demokrat Parti ile değişmeye başladığıdır. Sovyetler

Birliği'nin İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'den toprak talebinde bulunmasına hiçbir şekilde değinmeyen bu örnek, değişimi bütünüyle Demokrat Parti'nin 'çıkarları Batılı emperyalist ülkelerin çıkarlarına bağlı olan asalak egemen sınıflara hizmet' eden yani Atatürkçü olmayan karakterine bağlamaktadır. Sovyetler Birliği'nin savaş öncesi ve sonrasında Türkiye'ye yönelik farklılaşan politikasını analizin dışına çıkaran bu okuma biçimi, Türkiye ve Sovyetler Birliği (ya da ABD) arasındaki ilişkileri bütünüyle ideal lider ve ihanet eden kadro varsayımları üzerine inşa etmektedir.

Benzer analizler Turgut Özal ve başka isimler için de yapılmakta ve dış politika uygulamaları ortaya çıktıkları koşullardan bağımsızlaştırılarak liderin ya da ideolojinin başarılı/başarısız çıktıları olarak sunulmaktadır. Öte yandan lider övgüsüne dönüşen metinlere yönelik mesafelilik bu çalışmada liderlerin ve ideolojilerin dış politikada hiçbir etkisi olmadığı şeklinde bir analiz sunulacağı anlamına gelmez. Aksine dış politika liderlerin ve ideolojilerin dâhil olduğu bir iktidar mücadelesi içinde ortaya çıkan ve aynı zamanda iktidar ilişkileri içindeki ideolojik pozisyonları besleyen, değiştiren ve yeniden kuran bir şeydir. Dolayısıyla, çalışmanın bütününe sinen ve ele alınan dış politik olayları birbirine bağlayan şey, bu kitabın yazarının dış politikadan temelde ne anladığıdır. Diğer bir ifadeyle, teorik tartışmalara girmekten kaçınmayı tercih etseniz de, yazarın teorik pozisyonu olaylar arasındaki bağlantıları kurmada kendisini aleni kılmaktadır.

Örneğin, Türkiye'nin 'orta büyüklükte bir devlet' olduğu varsayımından yola çıkan yazarlar, büyük ölçüde Türkiye'nin içinde bulunduğu sistemik koşullara ve bu sistemik yapının içinde Türkiye'nin üstelenebileceği rollere ağırlık vermişlerdir. Türkiye'nin coğrafyası gereği sahip olduğu önemini ve kurucu kimliğini başlangıç noktası alan çalışmalar ise daha çok çatışma ve dış tehdit odaklı olmuşlardır.

Bu çalışmanın temel varsayımı ise dış politikanın içeri-deki iktidar ilişkilerinin ve kimlik mücadelelerinin bir uzantısı olduğudur (Balcı, 2011b). Yukarıda da belirtildiği gibi bu kitap teori odaklı bir çalışma değildir. Fakat yazarının teorik varsayımları kendisini her bölümün başında o döneme ilişkin ilkeler ve aktörlerin analiz edildiği kısımların yazımında etkili olmuştur.

Kitap bir ders kitabı olarak tasarlandığı için kronolojik bir akış izlemiş ve her ders döneminin on dört haftalık olmasından dolayı buna uygun bir bölümlemeye gidilmiştir. Dolayısıyla Türkiye dış politikasını alt dönemlere ayırma noktasındaki kriteri önemli ölçüde bu kaygı belirlemiştir. Her bölüm üç ana başlıktan oluşurken bunlardan ilkinde dönemin genel karakteristik özelliğini ve onu diğer dönemlerden ayıran farkını ortaya koyan ilkelere odaklanılmıştır.

İkinci kısım dönemin dış politika yapımında ve dış politikanın belirlenmesinde hangi aktörlerin ön plana çıktığına ilişkin değerlendirmeden oluşmaktadır. Dış politikada karar verme süreci Türkiye dış politikası söz konusu olduğunda en az çalışılan alanlardan birisi olması nedeniyle (Hale, 2013: 148) bu kısımda önemli ölçüde belli örnek olaylar üzerinden saptamalar yapılmış ve tam da bu nedenle tartışmaya açık yargılarda bulunulmuştur.

Üçüncü kısımda ise Türkiye dış politikası bağlamında söz konusu döneme ilişkin öne çıkan belli olay ve gelişmeler merkeze alınarak dönemin temel dış politika seyri verilmeye çalışılmıştır. Elbette ilk iki kısım gibi burada da seçilen uygulamalar yazarın temel varsayımından bağımsız değildir ve önemli ölçüde bu varsayımın etkisinde kalmıştır. Yine her bölümün sonuna ek okuma listeleri eklenerek döneme ilişkin daha detaylı okuma yapmak isteyenlere yardımcı olunmaya çalışılmıştır. Giriş kısmının okuma listesi ise Türkiye dış politikasına ilişkin genel metinlerden oluşmaktadır.

Son olarak belirtmem gerekir ki, çalışmanın kaleme alınması sırasında en önemli kaynak sıkıntısı 'dış politika yapımı' başlıklı kısımlarda yaşanmıştır. Türkiye dış politikasına ilişkin mevcut literatür ağırlıklı olarak dış politikanın tarihsel gelişimine odaklanırken, özellikle 1990 sonrası dönemde teorik analizlerde önemli bir artış yaşanmıştır. Fakat dış politikada karar verme sürecine ilişkin literatürde dikkat çekici derecede bir eksiklik vardır.

Çalışma boyunca karşılaştığım bir diğer sıkıntı da, Türkiye dış politikasının bazı dönemleri hakkında yapılan çalışmaların sınırlı olmasıydı. Özellikle 1990 sonrası üniversitelerde artan dış politika uzmanları daha çok güncel dış politika analizlerine odaklanırken, tarihsel nitelikteki çalışmalara ilgi duymamışlardır. Yine bununla bağlantılı olarak 1990 öncesi dönemlere dair metinler daha çok dış politikanın tarihsel aktarımına odaklanmış, bu nedenle de söz konusu döneme ilişkin teorik ve eleştirel analizler konusunda ciddi bir eksiklik mevcuttur.

EK OKUMA LİSTESİ

Mehmet Gönlübol ve arkadaşlarının hazırladığı *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919- 1995* (9. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996) kendisinden sonra gelen çalışmalar tarafından devlet söylemine yakın bir çalışma olmakla eleştirildi. Bu eleştiriye ve bazı dönemlerin üstünkörü yazımına rağmen kitap alanında bir ilk olması ve barındırdığı birinci elden bilgiler nedeniyle Türkiye dış politikası okumalarında önemini sürdürmektedir.

Baskın Oran'ın derlediği *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, başlıklı üç ciltlik çalışma (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001 ve 2013) Türkiye dış politikası konusunda bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışma olma özelliğine sahiptir.

Geleneksel dış politika çalışmalarının dışında bir çizgiye sahip olmasına rağmen yer yer ideolojik tercihlerde de bulunan kitap, tartışmasız bir başucu kaynağıdır.

William Hale'in *Türk Dış Politikası 1774- 2000* (Çeviren: Petek Demir, İstanbul: Mozambik Yayınları, 2003) başlıklı çalışması ise yabancı dilde kaleme alınan ve Türkçeye çevrilen önemli bir çalışmadır. Fakat gerek çevirisindeki sorunlar gerekse içeriğin organizasyonu kitabı kolay okunur bir metin olmaktan çıkarıyor.

Haydar Çakmak'ın editörlüğünde hazırlanan *Türk Dış Politikası, 1919-2012* (2. Baskı, Ankara: Platin Yayınları, 2012) isimli çalışma tarihsel bir seyir izleyen çok yazarlı bir metin olarak dikkat çekmektedir. Bazı bölümleri aceleyle yazılmış izlenimi vermesine rağmen, okuyucu kitap sayesinde birçok olay hakkında üç-dört sayfalık kısa ve temel bilgilere ulaşma imkânına sahiptir.

Ramazan Gözen'in *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası* (Ankara: Palme Yayıncılık, 2009) 1990 öncesi dış politika gelişmelerine fazla yer vermese de benimsediği liberal çizgi sayesinde diğer dış politika metinlerinden farklılaşmaktadır.

Haluk Gerger'in *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği & Soğuk Savaştan Yeni Dünya Düzenine* (İstanbul: Yordam Kitap, 2012) başlıklı çalışması Türkiye dış politikasının Marksist bir okumasıdır. Kitap Türkiye dış politikasının geneline yönelttiği Marksist temelli eleştiri sayesinde diğer bütün çalışmalardan ayrılmaktadır.

Ahmet Davutoğlu'nun üniversitede çalıştığı bir dönemde kaleme aldığı *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001) başlıklı çalışması 2000 öncesi Türkiye dış politikasına 'medeniyetçi' bir çizgiden hareketle temel eleştiriler yönelten bir metindir. Dış

politikaya getirdiği eleştirilerin yanı sıra, yazarının daha sonra dışişleri bakanlığı yapması açısından da kitap benzerlerinden ayrılmaktadır.

Hasan Kösebalaban'ın İngilizceden çevrilen *Türk Dış Politikası* (Çeviren: Hüsamettin İnanç, İstanbul: BB101 Yayınları, 2014) başlıklı kitabı Türkiye'de farklı kimliğe sahip siyasal bloklar üzerinde dış politikayı anlatan bir çalışmadır.

Hüseyin Bağcı, Kemal Yahut ve Murat Erdoğan'ın editörlüğünde Açık Öğretim programı için hazırlanan *Türk Dış Politikası I ve II*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013) ders kitabı formatına en yakın çalışmadır. Fakat bölümler arasında uyum ve nitelik farkı diğer derlemeler gibi çalışmanın temel sorunudur.

Bölüm I

Osmanlı Son Dönem Dış Politikası (1774-1922)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: GÜÇ DENGESİ VE ANTİ-SÖMÜRGECİLİK

Kabaca 16 ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu Ortadoğu ve Avrupa'nın en güçlü ülkesi konumundaydı. Fakat bu güçlü konumuna rağmen uzun bir süre devam ettirdiği Avrupa'daki güç mücadelesine karışmama, yani izolasyon, temelli dış politikasını 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde terk etti. Bu terk, gönüllü bir tercihten ziyade Rusya'nın ve Avrupa'daki diğer güçlerin Osmanlı topraklarına yönelik genişlemeci siyasetinin bir sonucuydu.

Avrupa'daki modern silahlarla donanmış ve yeni bir askeri yapılanma üzerine kurulu güçlü ordular karşısında yenilmeye başlayan Osmanlı imparatorluğu, buna iki farklı çözümü devreye sokarak karşı koymaya çalıştı. Bir taraftan ordunun modernleşmesi İmparatorluğun en önemli gündemi haline gelirken, diğer taraftan da Avrupa'daki güçleri birbirlerine karşı kullanabileceği 'güç dengesi' siyasetini devreye soktu. İkinci çözüme göre, olası tehdidin kaynağı olan ülke Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi askeri gücü yeterli olmadığı için Avrupa'daki bir başka güçlü ülke ile ittifaka gidilmek yoluyla dengeleniyordu. Böyle bir politika Avrupa'daki ülkelerin iç siyasi yapılarını, güç kapasitelerini ve temel politikalarını bilmeyi gerektirdiğinden Osmanlı hızla Avrupa'da elçilikler açmaya ve olası ittifak seçenekleri ve imkânları için bilgiler toplamaya başladı (Hanioğlu, 2008: 47-8).

Belli dönemler sekteye uğrasa da, güç dengesi siyaseti 18. yüzyılın sonundan Osmanlı İmparatorluğu'nun dağıldığı 20. yüzyılın başına kadar yaklaşık 150 yıl boyunca dış politikanın temel ilkesi oldu.

Avrupa'nın iki büyük gücü olan Osmanlı ve Habsburg İmparatorluğu 17. yüzyıl sonunda bir dizi savaşta karşı karşıya gelmiş ve bu savaşların sonunda Osmanlı ordusu 1699'da Viyana'da yenilince Avrupa'da geniş bir toprak parçasını kaybetmişti. Kısa bir süre sonra 1718'de Osmanlı, bir kez daha Venedik güçleri karşısında kaybetti ve Avrupa'daki topraklarının bir kısmı daha elinden çıktı.

Bu ilk yenilgiler yozlaşmış idarecilere ve başarısız komutanlara bağlansa da 1774'te Rusya karşısındaki yenilgi ve daha sonra 1783'te çoğunluğunu Müslüman ahalinin oluşturduğu Kırım'ın Rusya'ya kaybedilmesi sorunun yapısal olduğunu ortaya koydu. Sayı olarak daha küçük bir Rus ordusu karşısında alınan ağır yenilgi, Osmanlıları teknolojik gelişme ve modern yapılanma etrafında yeniden şekillenen Avrupa orduları karşısında zayıf olduklarını kabul etmeye zorladı. Dolayısıyla bir taraftan ordunun Batılı teknikler etrafında reformu süreci başlarken diğer taraftan da yeni yenilgileri önlemek için en yakın düşmanı Avrupa'daki başka bir güç ile dengeleme siyaseti devreye sokuldu.

19. yüzyıl boyunca Osmanlı için en önemli tehdit, önceki yüzyılda sırasıyla 1710-11, 1735-39, 1768-74 ve 1787-92 savaşlarında karşı karşıya geldiği kuzeydeki komşusu Rusya olmuştur. Rusya'nın güneye doğru yayılmacı politikası Osmanlı ve Rusya'yı çok sayıda savaşta karşı karşıya getirmiş. Bu savaşların sonunda Osmanlı devleti geniş ölçekte toprak kayıplarına uğramıştır. Üstelik Rusya, imparatorluğun başkenti İstanbul'a doğrudan tehdit oluşturduğu gibi, özellikle Balkanlarda çok sayıda milliyetçi hareketi de destekleyerek Osmanlı'yı zor durumda bırakmıştır. Dolayısıyla Rusya'nın

nasıl dengeleneceği Osmanlı yöneticileri için en önemli öncelik haline gelmiş ve bu bağlamda imparatorluğun toprakları üzerinde doğrudan bir emeli olmayan İngiltere Osmanlı'nın denge siyasetinde ilk başvurduğu güç olmuştur.

Örneğin Tanzimat Döneminin en önemli paşalarından Fuat Paşa, vasiyetnamesinde Rusya'ya karşı İngiltere ile müttefikliğin hayati önemde olduğunu belirtmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: "İngiltere'nin bizi terk ettiğini görmektense eyaletlerimizin bir kaçından çekilmemiz daha tercih edilir bir politikadır" (Hanioğlu, 2008: 77-8).

Avrupalı ülkeler açısından Osmanlı'nın denge teklifini kabul etmenin üç temel gerekçesi bulunuyordu. İlk olarak Osmanlı'yı tehdit eden ülkenin olası bir savaşta zafer kazanması söz konusu ülkeyi Avrupa'daki diğer güçler karşısında avantajlı konuma taşıyacağından bu güçler Osmanlı'nın ittifak önerisini kabul ediyorlardı. Örneğin, İngiltere Osmanlı'yı Rusya'nın Akdeniz'e inmesinin ve bu şekilde bölgedeki güç dengesini İngiltere aleyhine değiştirmesinin önündeki en önemli tampon olarak gördüğü için, uzun bir süre Rusya'ya karşı Osmanlı'nın yanında yer almıştır.

İkincisi, özellikle 19. yüzyıl'ın ikinci yarısıyla birlikte Osmanlı'nın olası bir savaşta dağılırsa nasıl paylaşılacağı sorunu çözülememişti. Bu belirsizlik Avrupalı güçleri saldıran devlete karşı Osmanlı'nın yanında yer almaya itiyordu.

Son olarak da, Osmanlı'yı saldıran devletin karşısında ittifak yoluyla korumanın bedeli olarak Avrupalı devletler Osmanlı'dan imparatorluktaki Hıristiyan azınlıkların haklarını genişletecek reformalar talep etme imkânına kavuşuyordu.

İstanbul, güç dengesi siyasetini sadece Avrupa güçlerinden kendisine yönelen tehditler karşısında devreye sokmadı, aynı zamanda iç isyanlar ve içeride güçlenen merkezi yönetim dışındaki yapılara karşı da kullandı. Örneğin, Yunan ayaklanmasını Mısır'da güçlü bir ordu kuran Mehmet Ali'den

yardım isteyerek çözen İstanbul, Mehmet Ali 1832 yılında bu kez kendisine yöneldiğinde ona karşı, en önemli düşmanı olarak gördüğü Rusya ile ittifaka gitti. Elbette bu ittifak bedelsiz değildi ve Osmanlı Rusya'ya herhangi bir savaş sırasında boğazları yabancı gemilere kapatma sözü verdi. Mehmet Ali 1839 yılında bir kez daha İstanbul'a doğru harekete geçtiğinde bu kez Osmanlı İngiltere'den yardım alarak sorunu çözdü. İngiltere bir taraftan önceki gibi bunun Rusya'nın kazançlı çıkacağı bir sürece dönüşmesini istemiyor, diğer taraftan da Fransa'nın desteğindeki Mehmet Ali'nin Avrupa'daki güç dengesini Fransa lehine değiştirmesinden endişe ediyordu.

19. yüzyılın son çeyreğinde (İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesinden sonra) denge siyaseti ciddi bir krize girince başka dış politik ilkeler Osmanlı'nın son yıllarında devreye sokuldu. Özellikle İttihat ve Terakki'nin iktidarı altında kapitülasyonların kaldırılması temelinde bir anti-sömürgecilik ve İngiltere ve Rusya'ya karşı devreye sokulabilecek bir cihat fikri dış politika yapımında belirleyici olmaya başladı.

Abdülhamid'in 1908'de tahttan indirilmesinin ardından iktidarı ele geçiren İttihatçılar büyük güçlerin özellikle kapitülasyonlar ve azınlıklar üzerinden Osmanlı içişlerine karışmasını engellemek vaadiyle yola çıksalar da, Balkan Savaşlarındaki dramatik yenilgi bu amacı ciddi ölçüde sekteye uğratmıştı. Fakat Birinci Dünya Savaşı iklimi İttihatçı liderlerin bu emelini yeniden canlandırmış ve savaş başladıktan kısa süre sonra 8 Eylül 1914'te kapitülasyonların kaldırıldığı ilan edilmiş ve savaş sömürgeci büyük güçlerden bağımsızlaşmanın bir fırsatı olarak görülmüştür.

Abdülhamid döneminde halifelik kurumu ve pan-İslamcılık düşüncesi etkin bir kullanım alanı bulsa da, İngiltere ve Rusya nüfuzuna cihat fikri üzerinden direnmek, Almanya'nın etkisiyle Birinci Dünya Savaşı sırasında bir dış politika ilkesine dönüşmüştür. İngiliz sömürgelerindeki Müs-

lümanları ve Rusya'nın kontrolündeki Kafkas ve Orta Asya Müslümanlarını ayaklandırmayı amaçlayan cihat fikri Almanya'nın Osmanlı'yı savaşa dahil etmesindeki en önemli motivasyonlardan biriydi. Osmanlı devlet adamları içinse cihat, askeri ve ekonomik gücün olmadığı bir durumda büyük güçlere karşı yapılacak mücadeleyi imkanlı kılan temel dinamikti. Özellikle 1911 yılında Libya'da İtalyanlara karşı yürüttüğü devrimci savaşın başarısını gören Enver Paşa, bu fikre fazlasıyla inanmıştı.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: PADİŞAH VE BÜROKRATLAR

Osmanlı devlet adamları, savaşlardaki yenilgiyi önlemenin yolu olarak Batı'daki askeri ve teknolojik gelişmelere uyum sağlamayı görmeye başlayınca, Avrupa'ya diplomat olarak giden bürokratların devletin yönünü belirleme noktasındaki etkinliği arttı. Dolayısıyla, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu padişahlar ve bürokrasi arasında devletin nasıl kurtarılacağına yönelik sürekli değişen bir mücadeleye tanık olmuştur. Bu nedenle dış politikanın yapımında bazen padişahlar öne çıkarken, bazen de vezirler, paşalar ve askeri liderler Osmanlı'nın dış dünya ile ilişkilerinin belirlenmesinde etkili olmuşlardır. Örneğin, İkinci Abdülhamid döneminde dış politikanın yapımı büyük ölçüde padişahın kontrolü altında iken, Abdülhamid'in devrilmesiyle başlayan dönemde Cemal, Talat ve Enver paşalar önemli dış politik kararları alan temel aktörler olmuştur.

Geleneksel olarak Osmanlı'da dış politikanın yürütülmesinde temel kurum Reisülküttap ve onun başkanlık yaptığı ofisti. 19. yüzyılda önem kazanmaya başlayan Reisülküttaplık kurumu II. Mahmud döneminde Umur-ı Hariciye Nezareti adı altında yeniden yapılanmaya gitti ve ilk kez 1836'da bu kurumun başına vezir rütbesinde bir isim (Yozgatlı Akif

Efendi) getirildi (Ortaylı, 1985: 279). Dolayısıyla dışişleri bakanları özellikle Tanzimat Döneminde (1839-1876) dış politika kararlarının alınmasında etkin bir rol üstlenmeye başlamış, hatta belli olaylarda padişahtan daha belirleyici olmuşlardır.

Bu dönemde yapılan reformlarla birlikte Avrupa'daki önemli ülkelere atanan büyükelçilikler de dış politikanın yapımında etkin olamaya başlamıştır. İlk kez III. Selim döneminde 1793'te İngiltere'ye Yusuf Agah Efendi'nin büyükelçi olarak gönderilmesiyle başlayan süreç, II. Mahmud ile birlikte kalıcı ve yerleşik hale getirilmiştir.

Tanzimat Döneminde (1839-1876) dış politikanın yapımı önemli ölçüde bürokratların elindeydi. Londra elçiliği boyunca İngiliz hükümetiyle yakın ilişkiler geliştiren Mustafa Reşit Paşa 1837'de İkinci Mahmud tarafından dışişleri bakanlığı görevine getirilince Osmanlı sadece dış politikada İngiltere'ye yakınlaşmakla kalmadı aynı zamanda bu yakın ilişkinin devamını imkânlı kılan ciddi bir modernleşme sürecini de başlattı. Bu tarihten 1870 yılına kadar Mustafa Reşit Paşanın yanı sıra Ali Paşa ve Fuat Paşanın dış politika yapımındaki etkinliği Osmanlı'yı hızla Avrupalı devletler sistemine entegre ederken, dönemin padişahı Abdülaziz'in isteksizliğine rağmen Fransa ve İngiltere yanlısı siyaseti empoze edebildiler (Gürpınar, 2014: 76).

Ali ve Fuat paşaların aynı yıl içinde, 1871'de, vefatından sonra Abdülaziz'in sadrazamlığa getirdiği Mahmud Nedim Paşa Rusya yanlısı bir isimdi ve bu tarihe kadar İngiltere üzerine kurulu güç dengesi siyasetini değiştirerek Osmanlı'yı Rusya'ya yakınlaştırdı. Aşırı Rusya taraftarlığı nedeniyle eleştirel çevrelerce "Nedimoff" olarak anılan Nedim Paşa, kısa süre içinde devlet içindeki yolsuzluklar nedeniyle 1872'de görevden alındı. Fakat Rusya'ya yakınlaşmanın bedeli ağır oldu. Abdülaziz Balkanlardaki isyanlar nedeniyle Rus-

ya ile yakınlaşma siyasetini bir tarafa bıraksa da, bu siyaset asıl etkisini 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında gösterdi ve İngiltere ile Fransa Osmanlı'yı desteklemeyince, savaş İmparatorluk için büyük bir felaketle bitti.

Gerek Ali ve Fuad Paşaları Osmanlı'yı Avrupa'nın kölesine dönüştürmekle suçlayan söylemin gücü, gerekse Mahmud Nedim Paşanın fiyaskoyla sonuçlanan Rusya macerası Padişah'ın karar verme sürecindeki etkinliğini artıran bir siyasi iklim doğurdu. Bu iklimde iktidara gelen II. Abdülhamid döneminde dışişleri bakanları politika yapımında güçlerini kaybettiler ve bu durum kendisini en açık şekilde 1871-1885 arası 14 yıllık dönemde 20'den fazla dışişleri bakanının değiştirilmesinde gösterdi (Ahmad, 2005: 6-7). Dönem boyunca dışişleri bakanlığının rolü karar vermeden ziyade kararların uygulanması ve bilgi toplanması gibi bürokratik faaliyetleriyle sınırlandırıldı.

Abdülhamid'in devrilmesinden imparatorlukun sonuna kadar geçen sürede padişahın dış politik kararlardaki etkinliği yok denecek kadar azaldı. 1913'te İttihat ve Terakki Partisi bir başka darbeyle siyasette mutlak kontrolü ele geçirince dış politikanın yapımı partinin en merkezindeki 6 ismin (Said Halim, Cavid, Halil, Enver, Cemal ve Talat) kararlarıyla şekillenmeye başladı.

Örneğin Birinci Dünya Savaşı sırasında tarafsız kalınıp kalınmayacağı, savaşa girilecekse kimin yanında girileceği gibi hayati konular söz konusu olduğunda dönemin sadrazamı Said Halim ve İkinci Balkan Savaşı sırasında Edirne'nin geri alınmasını sağlayan Enver'in öne çıktığı söylenebilir. Said Halim savaşta tarafsız kalınmasından yana bir siyaset izlerken, Almanya'nın savaşı kazanacağına inanan Enver Berlin safında savaşa dahil olunması için büyük çaba sarf etmiştir. Osmanlı'ya sığınan Alman savaş gemilerine Rusya'ya karşı Karadeniz'e açılmasına yönelik 14 Eylül 1914'te

verdiği izin Said Halim'in çabasıyla engellense de, yaklaşık bir ay sonra bu kez Cemal'i ve kısmen de Talat'ı yanına alarak verdiği yeni bir izinle Rusya limanlarının bombalanması (29 Ekim 1914) Osmanlı'nın Almanya yanında savaşa girmesiyle sonuçlanmıştır.

Abdülhamid sonrası dönemde dışişleri bakanlığı görevini üstlenen Mehmet Rıfat Paşa (1909-11) ve Mustafa Asım (1911-12) İttihat ve Terakki çizgisinde hareket etmiş ve partinin belirlediği temel ilkeleri hayata geçirmek dışına çıkmamışlardır. Balkan yenilgileri İttihatçılara ciddi darbe vurunca göreve gelen Ahmed Muhtar Paşa hükümetinde Gabriel Noradunghian dışişleri bakanlığını üstlenmiş. Fakat bu hükümetin ömrü kısa süreli olmuş ve İttihatçılar 1913'te yaptıkları darbeyle iktidarı tekrar ele geçirmiştir. İmparatorluğun son yıllarında iktidarı mutlak bir şekilde elinde tutan İttihatçılar döneminde dışişleri bürokrasisi, tıpkı Abdülhamid döneminde olduğu gibi, güvenilmez bulunmuştur. Bu nedenle İttihatçılar yabancı ülke temsilcileri ile görüşmelere meslek memurları yerine kendilerine sadık olan üyelerini yollamayı tercih etmişlerdir (Ahmad, 2005: 7-8).

Birinci Dünya Savaşının yıkıcı sonuçları, İttihatçıları iktidardan düşürüp, padişahın otoritesini yeniden kurduğu bir dönemi başlatsa da, imparatorluk artık ömrünü tamamlamıştı. Dolayısıyla Padişah'ın işgal güçlerinin politikasını onaylamak dışında fazla bir seçeneği yoktu.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

Rusya ile İlişkiler

1768-74 tarihleri arasında Rusya ile yapılan savaşların sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Kırım'ın bağımsızlığı kabul edildiği gibi Ruslar ilk kez Karadeniz'e

açılan bir geçiş elde etmişlerdir. Bu, Osmanlı'nın Karadeniz'deki mutlak üstünlüğünün sona ermesi anlamına geliyordu. 1783'te Rusya Kırım'ı ilhak etti ve Osmanlı'nın itirazları karşılık bulmayınca iki ülke bir kez daha 1787-1792 arası devam eden bir savaşta karşı karşıya geldi. Savaş Osmanlı'nın yenilgisiyle bitince, Rusya sadece Kırım'ı ve Karadeniz'deki başka liman kentlerini (Odessa gibi) almakla kalmadı, İstanbul'daki devlet adamları da Karadeniz'e inen bir Rus tehdidini savuşturacak çarelere (askeri reform ve Avrupa'daki güçlerle ittifak) yönelmek zorunda kaldı.

Daha sonra uzun sayılacak bir süre boyunca Osmanlı ile doğrudan savaşa girmeyen Rusya, Yunanistan'da başlayan milliyetçi hareketleri desteklemeye başladı ve İngiltere ve Fransayla birlikte hareket ederek Yunan ayaklanmasını bastırmaya çalışan Navarin'deki Mısır destekli Osmanlı donanmasını 1827'de imha etti. Bu olay bir taraftan Osmanlı'yı Rusya karşısında askeri olarak zayıf konuma düşürürken, diğer taraftan da İngiltere ve Fransa'nın Rusya ile ittifakı nedeniyle imparatorluğu güç dengesini devreye sokmaktan mahrum bırakmıştır. Dolayısıyla 1828-1829 savaşında Osmanlı ordusu Rusya karşısında ağır bir yenilgi aldı. Rusya Batı'da Edirne'yi ele geçirip Doğu'da Trabzon'a kadar yaklaşmasına rağmen, Fransa ve İngiltere'yi üstüne çekmek istemeyen Çar Nikolas barış önerisinde bulundu (Hale, 2013: 17).

Rusya için zayıf bir Osmanlı, paylaşılması noktasında diğer büyük güçlerle göze alınacak bir savaştan daha değerliydi. Dolayısıyla, Mehmed Ali Mısır'da modern bir ordu kurup İstanbul'a doğru yola çıkınca Rusya, zayıf komşusuna yardım etmeyi kolaylıkla kabul etti ve 1833'te İstanbul'a destek için 14.000 asker gönderdi.

Fakat Osmanlı, İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşarak Rusya sorununa çözüm bulma yoluna gidince bu üç güç arasında yaşanan bir sorun doğrudan imparatorluğu etkilemeye

başladı. 1851-2 yılında Osmanlı'daki kiliselerin hamiliği konusunda Rusya ve Fransa karşı karşıya gelince Moskova Osmanlı'dan tüm Ortodoks kiliselerin hamiliğini kendisine vermesini talep etti. Bu talebe en az Osmanlı kadar İngiltere ve Fransa'da karşı çıkınca, Rusya askeri tehdidi devreye soktu ve 1853'te Sinop'taki Osmanlı donanmasını imha etti. Ardından Fransa ve İngiltere Osmanlı ile Mart 1854'te ittifak antlaşması imzaladı ve kısa bir süre sonra Avusturya'da bu ittifaka katılınca Rusya karşısında güçlü bir blok oluştu. Dörtlü ittifak Kasım 1854'te Rusya'nın Kırım'daki donanmasını imha etti ve bir yıl sonra da Sivastopol'ü ele geçirdi. Bu yenilgi ve savaş sırasında Osmanlı'nın Avrupalı güçleri yanına alması uzun bir süre Rusya'yı tehdit olmaktan çıkardı.

1876'da iktidara gelen II. Abdülhamid, Avrupalı güçlerden gelen reform taleplerini geri çevirince Rusya karşısındaki dengeleyici güçlerin desteğini kaybetti. Bulgar isyanını bastırma yönteminden rahatsız olan Rusya'dan gelen reform taleplerini de kabul etmeyince Rusya, Nisan 1877'de Osmanlı'ya karşı savaş ilan etti. Fakat 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı için bir felaketle sonuçlandı. Ünlü Plevne savunmasına rağmen İngiliz donanması engeline takılmayan Rusya, Batı'da Bulgaristan'ı geçerek Trakya'ya kadar ulaşırken Doğu'da ayrılıkçı Ermeni grupların da desteğiyle Erzurum'a kadar geldi. Öte yandan, İngiltere ve Avusturya-Macaristan dengenin Rusya lehine bu kadar fazla değişmesine razı değildi ve İstanbul'a yürüyen Rus ordusunu durdurmak maksadıyla İngiltere, donanmasını İstanbul kıyılarına gönderdi.

Kars ve Ardahan'ı ele geçiren ve Batum'da askeri yığınak yapan Rusya, İngiltere ile rekabeti bağlamında Musul'a ve oradan Basra Körfezine kadar inmeye çalışıyordu (Yasamee, 1993: 24). Bu politikasını hayata geçirebilmenin en etkili yolu bu geçiş bölgesindeki halkları Osmanlı'ya karşı kışkırtmaktı ve dolayısıyla söz konusu süreçte Ermeniler Rusya'nın ya-

kın ilgisini çekmeye başlamıştır. Abdülhamid, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı 6 Osmanlı vilayetinde yani Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas'ta Kürtleri silahlandırarak Rusya'nın bu bölgede bir nüfuz kurmasını engellemeye çalışmıştır. Bu politika bir süre Rusya'yı durdurmakta etkili olsa da, Abdülhamid sonrası dönemde çok sayıda dış politik krizle yüzleşen imparatorluk Rusya karşısında daha zayıf bir konuma düşmüştür.

Osmanlı bir taraftan Libya'yı işgal eden İtalya diğer taraftan da Edirne'ye kadar gelen Balkan devletleriyle uğraşırken Rusya, Temmuz 1913'te Doğu Anadolu'da büyük Ermeni otonom yapısı oluşturulması bağlamında bir reform önerisi hazırladı. Öneriye göre bu bölgeler yarı otonom şekilde büyük güçlerin atadığı yabancı generaller tarafından yönetilecek ve Müslüman ve Ermenilerin eşit temsil edildiği bir meclis kurulacaktı. Rusya'nın ortaya attığı bu önerinin Osmanlı devleti açısından iki önemli sonucu oldu: Bir taraftan dönemin içişleri bakanı Talat Paşa bu bölgedeki Ermeni nüfusu azaltmak amacı güden önemler üzerinde çalışmaya başlarken, diğer taraftan da İngiltere ve Fransa ile ittifak halinde bulunan Rusya'yı dengelemek isteyen İstanbul hükümeti yeni yükselen güç olan Almanya'ya yanaştı (Rogan, 2015: 33-4).

Almanya ile ittifak antlaşması imzalamış olmasına rağmen, Osmanlı devlet adamları Rus tehdidinin İngiltere ve hatta Rusya ile anlaşmak dışında kolayca bertaraf edilemeyeceğini biliyordu. Almanya yanında savaşa girmek Rusya'yı Osmanlı'nın üzerine çekecekti ve imparatorluğun askeri gücü böyle bir savaş için çok zayıftı. Savaşın dışında kalmak isteyen İttihatçılar 5 Ağustos 1914'te Rusya'nın İstanbul'daki askeri ataşesine bir savunma anlaşması önerdiler. Alman yetkilileri İstanbul'dan göndermek ve İtilaf devletlerine tam destek karşılığında Batı Trakya ve Ege'deki bazı adaların Osmanlı'ya geri verilmesi ve Ermenilere yönelik reform öneri-

sinden vazgeçilmesi teklif edildi. İstanbul'daki Rus yetkililer ikna edilse de, Rus Dışişleri Bakanı Ermenilerle ilgili planlardan vazgeçmeyeceği ve diğer taleplerin de uygulanamayacağı gerekçesiyle anlaşma teklifini sürüncemede bıraktı (Rogan, 2015: 49).

Almanya ile yakın bir ittifak ilişkisinin kurulduğu bir dönemde Rusya'ya yapılan bu teklif Osmanlı Devletinin savaş dışı kalma ve denge siyasetini sürdürme kararlılığını net bir şekilde gösterir. Osmanlı devlet adamlarına göre savaş dışı kalmak hem askeri hem de ekonomik güç kriterlerine göre zayıf olan devleti hayatta tutmanın en makul yoluydu. Fakat Almanya'nın eylül ayı içinde İstanbul'daki etkinliği artmaya başlayınca, Rusya Kafkaslardaki askeri hareketliliğine hız verdi ve 14 Eylülde İstanbul'un nasıl ele geçirileceğine ilişkin bir plan üzerinde çalışmaya başladı.

Osmanlı Kasım 1914'te savaşa girdiğinde Ruslar hızla Doğu Anadolu bölgesini işgal etti. Fakat 1917'de gerçekleşen Bolşevik Devrimi Rusya'yı Osmanlı için bir tehdit olmaktan çıkardı. Rusya'nın yerini alan Sovyetler Birliği, Birinci Dünya Savaşı sonrası başlayan Kurtuluş Savaşında Anadolu direnişinin İngiltere karşısındaki en önemli destekçisi olacaktır.

İngiltere ile İlişkiler

19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa ve özellikle de Rusya karşısındaki doğal koruyucusu İngiltere olmuştur. Yüzyılın başında Fransa Mısır'ı işgal ettiğinde İstanbul'a yardım ettiği gibi Osmanlı'nın Rusya karşısındaki her yenilgisinde Rusya'yı geri atım atmaya zorlayan temel aktör İngiltere'ydi. İngiliz yönetimi yüzyıl boyunca sürdürdüğü süper güç pozisyonuna en önemli tehdidin Fransa ve Rusya'dan geldiğini düşündüğünden Osmanlı'nın ayakta

kalmasına bu iki gücün dizginlenmesi noktasında hayati önem atfediyordu.

Fransa, Napoléon yönetimi altında 1798'de Mısır'ı işgal edince Osmanlı devlet adamları Rusya ve İngiltere'ye yakınlaşmış ve İngilizlerin yardımı ile 1801'de Fransızları Mısır'dan çıkarmıştır. Mısır'daki bu işbirliği 1809'da kurumsallaştı. Osmanlı ve İngiltere arasında imzalanan barış anlaşmasına göre, boğazlar barış zamanında tüm yabancı gemilere kapatıldı. Bu İngiltere için iki önemli rakibi Rusya ve Fransa'nın Akdeniz'de nüfuz sahibi olmasını engelleyecek bir adımdı. Osmanlı bu tarihten sonra İngiltere'nin bu temel kaygısını kullanmaya başlamış, Rusya ve Fransa'nın yayılmacı gücünü İngiltere ile dengelemeyi dış politikasının temel ilkesi haline getirmiştir. Fransa bir kez daha Mehmed Ali üzerinden Mısır'da nüfuz kurmaya başlayınca İngiltere Osmanlı'ya yardım ederek 1841'de Beyrut'ta Mehmed Ali'nin ordusunu bombalamıştır.

Bu politikasının karşılığı olarak İngiltere Osmanlı ile 1838'de Balta Limanı Antlaşması imzalamış ve İmparatorluk ekonomisinde ciddi bir ayrıcalık elde etmiştir. Osmanlı için İngiltere'nin bir dengeleyici olarak samimiyetinin test edildiği en önemli olay 1854-5 Kırım Savaşı oldu. Fransa ile birlikte İngilizler donanmasını boğazlardan geçirerek Karadeniz'e çıkardı ve Ruslara ciddi bir askeri yenilgi yaşatarak Osmanlı için yaklaşık 20 yıl sürecek olan güvenli bir dönemin başlamasına imkan sağladı. Bu dönem boyunca Osmanlı, "Avrupa uyumunun" bir parçası oldu ve topraklarına yönelik büyük güçlerden gelebilecek tehditlere karşı etkin bir garanti sağladı.

Büyük güçlerden gelen tehditlerin savuşturulması tek başına yeterli değildi. Osmanlı Balkanlar'daki ayrılıkçı isyanlarla uğraşmaya devam etti ve 1874'te Bosna-Hersek'te başlayan isyan 1876'da Bulgaristan'a sıçradı. Osmanlı ordusu sert bir şekilde Bulgar isyanını bastırınca İngiliz kamuo-

yunda Osmanlı karşıtı bir söylem hâkim olmaya başladı. Gerek Osmanlı karşıtı kamuoyunun etkisiyle gerekse Abdülhamid'in reform taleplerini geri çevirmesi sebebiyle İngiltere, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşında pasif kaldı ve Osmanlı'nın büyük bir yenilgi yaşamasına göz yumdu. Fakat Rus güçleri Edirne'ye kadar gelince boğazların Rusya'ya geçmesinden endişe eden İngilizler Çanakkale'ye donanmasını gönderdi. Son anda gelen bu yardım yenilginin büyüklüğünü hafifletmese de, boğazların yani başkentin Rusya tarafından ele geçirilmesine engel oldu.

Rusya karşısında son anda gelen yardımın bedeli olarak İngiltere 1878'de Kıbrıs'ı işgal edince ilk kez Osmanlı geleneksel koruyucundan tehdit algılamaya başladı. Kısa süre sonra 1880'de Türk karşıtı William Gladston'un iktidara gelmesi ve 1882'de Mısır'ı işgal etmesi İstanbul'da İngiltere'ye yönelik güveni bütünüyle sarstı. Dolayısıyla İngiltere'nin Rusya tehdidi için dengeleyici müttefiklik rolü Osmanlı devlet adamlarınca sorgulanmaya başlandı. II. Abdülhamid bir taraftan güçlü bir deniz gücü olan İngiltere'nin Doğu Anadolu'yu işgal etmeye başlayan Rus kara gücü karşısında etkin bir denge unsuru olmayacağını düşünürken, diğer taraftan İngiltere genişlemesi karşısında Rusya ile ittifak da seçeneklerden birisi olmuştu. Fakat bir kara gücü olan Rusya'nın İngiltere deniz gücü karşısında Osmanlı için bir faydası yoktu (Yasamee, 1993: 28).

Sonuç olarak, İngiltere'nin Akdeniz'de bir tehdit olarak ortaya çıkması Osmanlı'nın Rusya'yı kendisine direkt tehdit oluşturmayan İngiltere ile dengeleme siyasetini sona erdirmiştir. II. Abdülhamid dönemi 1908'deki darbe ile sona erince yeni yönetim İngiltere ile yakınlaşma siyasetini tekrar devreye sokmuş fakat bu kez Fransa, Rusya ve İngiltere gibi üç önemli gücü birbirlerine karşı kullanmak için uluslararası ortam uygun değildi.

Almanya'nın yükselmesiyle Avrupa güç dengesi iki kampa ayrılmıştı. İngiltere, Almanya ve Avusturya karşısında Rusya ve Fransa ile ittifak ilişkisine girmişti ve dolayısıyla Osmanlı için dengeleyici bir güç olarak kullanılması mümkün değildi. Örneğin, 1911 yılında İtalya, Libya'yı işgal etmeye başlayınca Osmanlı somut bir ittifak önerisiyle İngiltere yaklaşsa da, Rusya ile ittifakını riske atmak istemeyen İngiliz hükümeti tarafsız kalmayı tercih etti.

Birinci Balkan Savaşının ardından Haziran 1913'te Osmanlı bir kez daha ittifak için İngiltere'nin kapısını çalsa da, İngilizler Avrupa'daki yeni güç dengesine öncelik vererek Osmanlı'nın teklifini reddetti. Buna rağmen Osmanlı, İngiltere ile çeşitli askeri anlaşmalar imzaladı ve donanmanın reformu için İngiliz askeri yetkilileri ülkeye davet etti. Yine bu anlaşmalar kapsamında İngiltere'den dönemin en teknolojik silahı olan iki zırhlı savaş gemisi sipariş edildi. Fakat Birinci Dünya Savaşı başlayınca İngilizler paraları ödenmiş olmasına rağmen, bu iki gemiye el koydu. Osmanlı için bu büyük bir hayal kırıklığı olsa da, savaş başladıktan sonra İstanbul'daki bazı devlet adamları Rusya'ya karşı Osmanlı toprak bütünlüğünün garanti altına alınması karşılığında İngiltere'ye ittifak önerisinde bulundular. Bu öneriler İngiltere'de karşılık bulmadı ve Osmanlı Almanya yanında savaşa girince, İngiliz hükümeti 5 Kasım 1914'te Osmanlı'ya savaş ilan etti.

Çanakkale, Sina bölgesi, ve Basra Körfezi başta olmak üzere birçok cephede İngiliz ordusuyla çatışan Osmanlı, bazı cephelerde kısmi başarılar elde etse de savaş sona erdiğinde Ortadoğu'daki topraklarını İngiltere ve Fransa'ya bırakmak zorunda kaldı. Üstelik 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması gerekli durumlarda İngiltere ve müttefiklerine Osmanlı'nın stratejik bölgelerini işgal etme hakkı veriyordu.

Almanya ile İlişkiler

İkinci Kayser Wilhelm 1888'de Almanya'da iktidara geldiğinde ülkenin dış politikası Otto von Bismarck'ın İngiltere ve Rusya karşısındaki barışçıl siyaseti temelinde işliyordu. Almanya'nın bütünlüğünü sağlamak ile meşgul olan Bismarck, 1883'te II. Abdülhamid'in ricası üzerine Alman General Otto Kaehler'in Osmanlı ordusunda reform amacıyla İstanbul'a gönderilmesini desteklese de, boğazlarda emeli olan Rusya'yı karşısına alacak adımlardan özenle sakınmıştı.

Rusya ve İngiltere karşısında barışçıl siyasetin Alman dış politikasını sınırlandırdığını düşünen ve Bismarck'ın gölgesinden çıkmak isteyen genç kral Wilhelm, Kasım 1889'da İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirdi. Kısa bir süre önce 1887'de Bismarck ile yapılan anlaşmaya göre Almanya, Rusya'nın üçüncü ülkelerle (yani Osmanlı) yapacağı herhangi bir savaşta tarafsız kalacaktı. Dolayısıyla Almanya'nın İstanbulla bu yakınlaşması Rusya'nın Osmanlı'ya yönelik olası bir savaşında Almanya'nın nasıl bir tavır takınacağına dair Moskova'da kuşkuları artırdı. Fakat Bismarck Alman dış politika yapımındaki etkinliğini sürdürdüğü sürece, Wilhelm'in ziyareti sadece bir ziyaret olarak kalacak ve bölgedeki dengeleri Almanya lehine döndürecek somut adımlar atılmayacaktı. Bu nedenle Wilhelm'in bir yıl sonra Mart 1890'da Bismarck'ı görevden alması Osmanlı, Rusya ve İngiltere üçgenindeki ilişkileri yeniden şekillendirecek bir sürecin başlangıcı oldu.

Wilhelm bir taraftan Osmanlı lehine Avrupa güç dengesine dahil olurken, diğer taraftan da Osmanlı'nın çökmesi halinde dağılımdan nasıl pay alacağının da hesabını yapıyordu. Örneğin 1896'da dönemin İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ile gizli bir görüşme yaparak Osmanlı'nın paylaşımı konusunda bir mutabakata varmaya çalışmış, ancak Salisbury'nin buna yanaşmaması üzerine görüşmelerden bir so-

nuç çıkmamıştır (McMeekin, 2011: 11). Fakat Wilhelm için bu hesaptan daha önemli olan, Rusya ve özellikle de İngiltere'ye karşı Almanya'nın kendi lehine dengeleri nasıl değiştireceği meselesiydi. Ona göre İngiltere'nin zayıflatılması çoğu Müslüman nüfusa sahip sömürgelerdeki gücünün kırılmasıyla mümkündü ve İngiliz sömürgesi altında yaşayan 100 milyon Müslümanın halifesi olan Osmanlı sultanıyla yakın ilişki bu stratejide en önemli ayağı oluşturuyordu.

İlk ziyaretten 9 yıl sonra 1898'de Wilhelm, İstanbul'a ve Osmanlı'nın Ortadoğu'daki çeşitli vilayetlerine kapsamlı bir ziyaret düzenledi. Şam'da yaptığı bir konuşmada kendisini halifenin kontrolündeki Müslüman dünyanın en büyük dostu olarak ilan etti. Bu ziyaretten kısa bir süre sonra İngiltere'nin Basra Körfezindeki nüfuzunu kıracak meşhur Berlin-Bağdat demiryolu projesinin sözleşmesi imzalandı ve 1903'te demiryolunun inşaatı başladı. Demiryolu Osmanlı için kritik bir öneme sahipti. Nitekim II. Abdülhamid'e göre Osmanlı için sorun sadece askeri güçteki zayıflık değil, üç kıtaya yayılan İmparatorluğu savunmak için ordunun gerekli yerlere transferi de önemliydi (Yasamee, 1993: 22-23).

Abdülhamid'in iktidardan düşmesi Osmanlı'daki Alman nüfuzunu sona erdirmedi. Almanya 1908 sonrası İttihat ve Terakki'nin etkin olduğu yeni dönemde de İstanbul üzerindeki nüfuzunu artırmaya devam etti. Balkan savaşlarındaki yenilgiden sonra dönemin veziri Said Halim Paşa, Wilhelm'den Osmanlı ordusunun reformunu ve yeniden yapılanmasını gerçekleştirecek deneyimli bir general talep etti ve Otto Liman von Sanders 1913 Aralık ayında İstanbul'un ve boğazların güvenliğinden sorumlu Birinci Ordu'nun komutanlığına getirildi. Bu durum boğazlarda aleyhindeki herhangi bir değişikliği tehdit olarak algılayan Rusya'yı rahatsız etse de, İngiltere'nin araya girmesiyle Sanders'in atanması ciddi bir krize dönüşmedi.

Sanders'in bu şekilde görevlendirilmesi Abdülhamid sonrası Almanya ile ilişkilerin yeniden restore edildiğinin işareti olsa da, Wilhelm'in gerek Balkan Savaşında Osmanlı'ya destek olmaması ve gerekse daha sonraki süreçte Arnavutluk'un Yunanistan'a verilmesi yönünde bir politika izlemesi İstanbul'daki yeni yönetimi rahatsız ediyordu. Fakat bütün bu rahatsızlıklar Birinci Dünya Savaşının yaklaştığı politik atmosferde ikinci planda kaldılar. Fransa ve Rusya'nın ittifak tekliflerine yanaşmaması üzerine Osmanlı savaş öncesindeki dışlanmışlığını kırmak için Almanya'ya yakınlaştı ve iki ülke 2 Ağustos 1914'te Rusya'ya karşı bir ittifak anlaşması imzaladı. Fakat anlaşmadan bir gün sonra Osmanlı savaşa hazır olmadığı gerekçesiyle tarafsızlığını ilan etti ve Almanya'nın baskılarına rağmen uzun bir süre ittifak anlaşmasının gereğini yerine getirme konusunda ayak diretti.

Almanya cephesinin Eylül 1914 itibariyle kayıp vermeye başlaması Wilhelm'i bir an önce Osmanlı'yı savaşa sokma yönünde aktif bir politika izlemeye yöneltti. Ağustos ayının ortalarında İstanbul'a sığınan iki Alman gemisinin (Göben ve Breslau) yanı sıra Osmanlı'ya askeri ve ekonomik yardımlarını artıran Berlin yönetimi, Enver Paşa üzerindeki etkisini de kullanarak İstanbul'u Rusya ile savaşı başlatacak kararı almaya ikna etti. Alman general komutasındaki iki Alman savaş gemisinin Karadeniz'e açılarak Rus liman ve gemilerini bombalaması İmparatorluğun sonunu getirecek savaşın başlangıcı oldu ve İmparatorluk 11 Kasım 1914 tarihinde Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşına girdi.

EK OKUMA LİSTESİ

Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010)

Marian Kent (Ed), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013)

Bölüm II

Atatürk Dönemi Dış Politikası
(1922-1938)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: BATICILIK VE DİĞERLERİ

Türkiye dış politikasını başlangıcından bugüne anlatabilecek anahtar bir ifade arandığında hemen her araştırmacının üzerinde hemfikir olduğu şey, Türkiye'nin Batı'yı önceleyen ve Batı'ya odaklı bir dış politika izlediğidir.

Bu genel geçer tespit Oral Sander'in çok yerinde formüle ettiği bir soruyu beraberinde getirir (2006: 72; Bozdağlıoğlu, 2003: 57): "Tüm Ortadoğu ve Asya-Afrika ülkeleri arasında Batı ülkeleriyle sürekli bir [ittifak] ilişkisi içinde bulunan tek devlet neden Türkiye'dir?" Yine Sander'e göre, 'sürekli Sovyet tehdidi' ve 'yönetici elitin çıkarları' gibi tekil açıklamalar "yanıltıcıdır" ve bu nedenle Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan itibaren izlediği Batıcı dış politikaya ilişkin eklektik bir açıklama sunmak daha isabetlidir.

İlk olarak belirtmek gerekir ki, tıpkı iç politik düzlemde olduğu gibi, "Cumhuriyetin ötekisi jeopolitik ve/veya dış politika açısından da Osmanlıdır" ve 'Batıyla aynileşme isteği' Osmanlı'nın bu şekilde öteki olarak konumlandırılmasıyla bire bir örtüşür (Çalış, 2001: 28). Diğer bir ifadeyle Türkiye dış politikası iç politik düzlemde hayata geçirilen İslami ve Osmanlı geçmişin tasfiye edilmesinin üzerinden bir kez daha geçmiş, içeride işleyen bu dışlama sürecini normalleştirmiştir.

Tekrarlamak gerekirse, dış politika "Mustafa Kemal'in 'muasır medeniyet' standartlarına uygun bir devlet yaratıp

sonra bu devlet eliyle yine Batılı bir toplum/ulus yaratma projesinin" (Çalış, 2001: 23) normalleşmesine, sağlamlaşmasına ve kendisine meydan okunulamaz bir hale gelmesine hizmet etmiştir. Kimliği merkeze alan bu açıklama basit bazı soruların sorulmasını gerektirir:

Neden böylesi bir kimlikle karşı karşıyayız ve bu kimliğin dış politika açısından temel fonksiyonu nedir?

Batılı dış politikanın anlaşılması noktasında iktidar ilişkilerine içkin bir kimlik anlayışı daha açıklayıcı durmaktadır. Terakkiperver Cumhuriyet Halk Fırkasında temsilini bulan İslam ve Şeyh Sait Ayaklanmasında karşılığını bulan Kürtlük, Cumhuriyeti kuran kadroların ulus-devlet projesi karşısındaki en önemli direniş odaklarıydı. Atatürk'ün ifadesiyle 'Cumhuriyet'i doğduğu gün boğmak isteyenler' 4 Mart 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunuyla tasfiye edilip uzun bir süre suskunluğa mahkûm edildiler. Fakat yeni kurulan devletin bilinç dışında etno-politik bir Kürdî mesele nasıl sürekli var olduysa (Yeğen, 2003: 147), İslam da aynı şekilde sürekli kendisiyle mücadele edilmesi gereken bir odak olarak varlığını sürdürdü. Belli aralıklarla Komünizm farklı muhalif bir blok olarak belirse de, Kemalist Cumhuriyeti başından sonuna kadar kateden ve sürekli kendileriyle mücadeleye zorlayan iki muhalif blok söz konusu olmuştur: Laik karakterini aşındıran İslam ve ulusçu karakterini sürekli tehdit altında tutan Kürtler.

Buradan hareketle şu tespit yapılabilir: Türkiye dış politikasına Batıcı karakterini veren şey, Kemalist bloğun etnik Kürt ve İslamcı (belli aralıklarla Komünist) bloklar ile mücadelesinde şekillenen ve yine bu mücadele içinde sürekli bir şekilde değişime uğrayan kimliği olmuştur. Bu iç gerekçelerin yanı sıra, gerek siyasi, gerek ekonomik ve gerekse bilgi düzleminde 19. yüzyıldan itibaren Batının süregelen hegemonik

pozisyonu da Türkiye'nin dış politik tercihini önemli ölçüde şekillendirmiştir. Tam da bu nedenle cumhuriyeti kuran kadro Batılılaşma ve Batıcı bir dış politikayı uluslararası sistemde var olmanın ve egemen bir devlet olarak kalabilmenin temel/tek koşulu olarak görmüştür (Zarakol, 2011: 143).

Batıcılık bütün cumhuriyet dönemini kateden bir dış politika ilkesi olsa da, Atatürk dönemini diğer tarihsel dönemlerden ayıran ve ona karakteristik özelliğini veren başka dış politik ilke ve yöntemlerden de bahsedilebilir. Bunlar sırasıyla bağımsızlık temelinde revizyonizm, dengecilik, statükoculuk, esinlenme ve fırsatçılık olarak belirtilebilir.

Anadolu'nun işgalini kabul etmeyen ve bu doğrultuda Kurtuluş Savaşını başlatan Misak-ı Milli belgesi revizyonizm ilkesini temsil ederken, savaş sırasında Fransa ve İtalya ile İngiltere'nin, Rusya ile Batılı güçlerin dengelenmesi dengecilik ilkesinin göstergeleri olarak sunulmuştur (*TDP*, 2004: 104-109). Savaşın ardından izlenen statükocu dış politika ise yeni kurulan devletin restorasyonu bağlamında önemli bir ilke olarak ortaya çıkmış ve Hatay örneği dışında Atatürk dönemi önemli ölçüde devletin sınırlarını sağlamlaştıran ve bu sınırları güvence altına alan antlaşma ve ittifaklarla geçmiştir. Kurtuluş Savaşı sırasında revizyonizmi temsil eden Misak-ı Milli belgesi, savaştan sonra düzeni koruma ve statükoyu değiştirmeme adına her tür dış politika sorununda gündeme gelen statükocu bir belgeye dönüşmüştür (Durgun, 2012: 136). Atatürk'e göre, 'esaslı ıslahat ve gelişme içinde bulunan bir memleketin hem kendisinde hem de muhitlerinde' barış ve huzura ihtiyacı vardı ve bu barış ortamı ıslahatları gerçekleştirmenin en önemli ön koşuluydu (TBMM, 1928: 3).

Bu döneme ilişkin bir başka ayrıntı da, ulus-devletin inşa süreci ve bu doğrultuda gelişen aşırı merkezi yapılanmanın dış politik ilişkileri önemli ölçüde şekillendirmesi olmuştur. Sağlam devlet otoritesiyle toplumu kısa sürede dönüştürme

düsturu bunu hızlı ve etkileyici bir şekilde başaran faşist Almanya ve İtalya'nın yanı sıra komünist Sovyetler ile ilişkileri önemli ölçüde etkilemiştir. Diğer bir ifadeyle, İngiltere ve Fransa Batı medeniyeti konusunda yeni devlet için bir esin kaynağı iken, İtalya, Almanya ve Sovyetler Birliği bu medeniyete en kestirme yoldan ulaşma yöntemleri noktasında birer örnek olmuşlardır.

Atatürk dönemi dış politikasının son özelliği/ilkesi de koşulların değişimini fırsata çevirerek Misak-ı Milli'de yarım kalan hedefleri daha sonraki dönemde gerçekleştirmek şeklinde tanımlanabilir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde güç değişimlerinin yaşandığı bir ortamda Montrö Sözleşmesiyle boğazlarda egemenliğin elde edilmesi ve ardından Hatay'ın ülke sınırlarına dâhil edilmesi bu fırsatçı yaklaşımın örnekleri olmuşlardır.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: ATATÜRK VE ARKADAŞLARI

Uzun süren savaş yılları içinde Türkiye'de ticaret sınıfının büyük bölümü kaybedilmiş ve Cumhuriyet kurulduğu sırada bürokrasinin karşısında sınıf düzeyinde bir rakip kalmamıştı. Diğer bir ifadeyle savaş yılları boyunca burjuvaziden arta kalan kesim, bürokrasiye karşı özerk bir tavır alabilecek ya da onu dengeleyebilecek bir sınıf oluşturma noktasında bir hayli zayıf kalmıştır (Keyder, 2007: 103). Buna bir de Takrir-i Sükûn Kanununun yürürlükte kaldığı süre boyunca 'Kemalist çevre dışındaki tüm potansiyel iktidar rakiplerinin yok edilmesi' eklenince (Zürcher, 2007: 124) dış politika yapımı konusunda ülkede Mustafa Kemal ve arkadaşlarından başka kimse kalmamıştır. Takrir-i Sükûn Kanununun yarattığı siyasi iklim yirmi yıl boyunca etkili olmuş ve 1940'ların ortalarına kadar Türkiye'de dış politikayı Atatürk, İnönü ve yakın çevrelerindeki isimler şekillendirmiştir. Parti gurubu

ya da dönemin diğer siyasi organları ise önderlik kadrosunu denetleyen mekanizmalar olarak değil, siyasal sistemin yukarıdan aşağıya doğru denetlenmesi doğrultusunda çalışan ve önderlik kadrosuna bu doğrultuda yardımcılık eden birimler olmuşlardır (Soysal, 1964: 115).

Dış politika yapımının yasal zeminine bakıldığında ise, 1924 Anayasası dış politikanın belirlenme yetkisini sadece parlamentoya verirken, yürütülmesinden cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulunu sorumlu tutmaktaydı. Dolayısıyla, yasal olarak parlamento dış politikanın belirlenmesi sürecinin temel aktörü olduğu kadar, uygulanmasında da son sözü söyleme hakkına sahipti (Efegil, 2002: 142). Fakat Takrir-i Sükûn Kanunu sonrası iklimde 'Atatürk'ün partisi' olarak bilinen Cumhuriyet Halk Partisi tek aktördü ve "siyasal sistem, anayasanın değil, söz konusu parti tüzüğünün öngördüğü şekilde işliyordu" (Koçak, 2002: 120; Mardin, 2002: 64). Bu nedenle Atatürk döneminde dış politika yapımının nasıl işlediğini anlama noktasında 1924 Anayasası yanıltıcı olabilir. Örneğin 1927 tarihli parti tüzüğünde karar alma noktasında lider kadrosunun tek belirleyici aktör olduğu ve bu kadronun aldığı kararlara yönelik bir itirazın getirilemeyeceği belirtilmekteydi.

Sonuç olarak, o dönem için parlamentoda tek partinin olduğu ve bu partinin üyelerinin Atatürk'ün bizzat yaptığı seçimle belirlendiği göz önüne alınırsa dış politikanın belirlenmesi noktasında temel aktörün Atatürk ve yakın arkadaşları olduğu söylenebilir. Meclisin temel görevi ise üst kadronun dış politikasını ve bu doğrultuda yaptığı antlaşmaları onaylamak, bu onay öncesi yapılan konuşmalarda ise söz konusu süreci övmek ve daha sonra da kararları 'oybirliği' ile almak olmuştur (Soysal, 1964: 111-112).

Atatürk yaşadığı dönem boyunca Türkiye'nin dış politikasını formüle eden ve uygulanışını yakından takip eden bir

isim olsa da, Atatürk'ün başbakanlığını yapan İsmet İnönü ve yine bu dönemde uzun bir süre dışişleri bakanlığı görevinde bulunan Tevfik Rüştü Aras dış politikanın yapımında etkin rol alan isimler olmuştur. Dolayısıyla buradan hareketle Atatürk dönemi boyunca Türkiye dış politikasını şekillendiren temel unsurun bir ideolojiyi veya doktrini esas alan bir parti görüşü ya da kamuoyunun da dâhil olduğu bir tartışma ortamı değil, aksine Atatürk ve İnönü'nün diplomatik tercih ve manevralarının olduğu söylenebilir (Soysal, 1964: 118-119).

Lozan sırasında yapılan görüşmeleri yürüten heyetin başında olan İnönü, uzun süren başbakanlığı dönemlerinde de yurtdışı temasları ve yabancı ülkelerle ilişkileri yürüten en önemli isim olmuştur.

Dışişleri bakanlığı görevini üstlenen Tevfik Rüştü Aras ise Atatürk ve İnönü'nün talimatları dışına çıkmamış, temelde bu talimatların pratiğe aktarılması sürecinde aktif bir rol üstlenmiştir. Aras yaptığı yurtdışı görüşmeler sırasında ve sonrasında Atatürk ve İnönü ile görüşmeden önce basına bir açıklamada bulunmadığı gibi, 'Atatürk'ün dışişleri bakanı' olarak anılmış ve kendisi de Atatürk'ün talimatlarını harfiyen yerine getirdiğini çeşitli vesilelerle dile getirmiştir (Aras, 2003). Bu bağlamda Aras'ın dış politikanın oluşumundan çok yapımı sürecinde etkin olduğu ve tam da bu nedenle Türkiye dış politikasının uygulanması sürecinde bir bürokrat işlevi gördüğü söylenebilir.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

Sovyetler Birliği ile İlişkiler ve Kurtuluş Savaşı

Birinci Dünya Savaşının ardından Osmanlı hükümetine kabul ettirilmeye çalışılan Sevr Antlaşması, Osmanlı topraklarının savaşın galipleri arasında paylaşılmasını ve

Anadolu'da kalan küçük bir toprağın da egemenlikten yoksun bir şekilde Osmanlı'ya bırakılmasını öngörmekteydi. Fakat Osmanlı'nın işgal edildiği için onaylama imkânı bulmadığı bu antlaşma, kısa süre içinde Anadolu'da Mustafa Kemal, Kazım Karabekir ve güney bölgelerindeki bazı yerel güçlerin önderliğinde başlayan Kurtuluş Savaşının gölgesinde kalmıştır. Savaş boyunca Batılı güçler işgalci konumdayken, Sovyetler Birliği ve Asyalı Müslümanlar Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesine para ve silah yardımı temelinde destek veren iki dış unsur olmuştur (Zarakol, 2011: 126). Bu nedenle Mustafa Kemal önderliğindeki kadroya göre, gerek silah gerekse diplomatik destek sağlanması noktasında Moskova, Batılı güçlere karşı yürütülen Kurtuluş Savaşının başarılı olmasında kritik bir öneme sahipti. Başlangıçta İngiltere ve Sovyetler arasında dengeli bir politika izleyen Ankara, İstanbul'un Mart 1920'de İngilizlerce işgal edilmesinden sonra bütünüyle Sovyetlere yakınlaşmıştır. Nitekim Mustafa Kemal tarafından 26 Nisan 1920'de Moskova'ya gönderilen mektupta 'bütün gücümüzle... emperyalist hükümetlere karşı savaşma amacıyla... Sovyet Rusya'nın kavgasına katılma' taahhüdü verilmiştir. Sovyetlerin malzeme yardımı ve diplomatik desteğine karşılık olarak ise Ankara, Gürcistan ve Azerbaycan'ı Sovyetlerle birliğe zorlama diğer bir ifadeyle Kafkasları Sovyetler kontrolüne sokma sorumluluğunu üstlenmiştir (Gökay, 2006: 105).

Mustafa Kemal'in gönderdiği mektup dönemin hariciye vekili Bekir Sami'nin Temmuz 1920'deki Moskova ziyareti ve ardından Ağustos ayında imzalanan Türk-Sovyet ön antlaşması ile somut bir zemine taşınmıştır. Buna göre Sovyet yardımının Anadolu'ya ulaştırılması için taraflar arasında kara bağlantısının sağlanması gerekiyordu ve bu noktada temel engel ise Ermenistan'dı. Bu doğrultuda Türk birlikleri Eylül

1920'de harekete geçip Ermenistan'ı işgal etmeye başlamıştır. Kazım Karabekir komutanlığındaki askerî birlikler Kars ve Ardahan'ı ele geçirip ardından 2 Aralık 1920'de Ermenistanı genişleme emellerini sona erdiren Gümrü Antlaşması'nı imzalamak zorunda bırakınca, Sovyetler Birliği de Türk ordusunun daha fazla ilerlemesini engellemek amacıyla Ermenistan'ın kalan kısmını işgal edip kendi topraklarına dâhil etmiştir.

Moskova'nın bu adımı Anadolu'da küçük ölçüde bir rahatsızlığa neden olsa da, Sovyetlerin silah desteği Anadolu hareketi için bir hayli önemliydi ve Ermenistan üzerindeki gerginliğe kurban edilemezdi. Şubat 1921'de Sovyet ordusu Kafkaslardaki son bağımsız devlet olan Gürcistan'a karşı harekete geçince Türkler de Gürcistan'a müdahale etmiş ve 8 Mart 1921'de Batum'un alındığı ilan edilmiştir (Gökay, 2006: 121).

Bu karşılıklı işgal Sovyetler ile Anadolu hareketini bir kez daha karşı karşıya getirmiş olsa da, batıdaki Yunan ilerleyişi karşısında Sovyet desteği Ankara için Batum'a feda edilmeyecek kadar önemliydi.

Sonuçta Ankara ve Moskova 16 Mart 1921 tarihinde 'Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması' imzalamışlardır. Antlaşmaya göre Moskova Misak-ı Milli'de ilan edilen bütün topraklarla birlikte Ankara hükümetini tanırken, malî ve askerî yardım konuları antlaşma metninde yer almamıştır. Bu nedenle Sovyetlerin Kurtuluş Savaşı boyunca Anadolu hareketine yaptığı askerî ve malî yardım tartışma konusu olmuş ve miktarlar konusunda bir netlik söz konusu olmamıştır (Gökay, 2006: 148-150).

Sovyetler Birliği ile bu yakınlaşmanın bedeli ise Ankara yönetiminin Misak-ı Milli sınırları içindeki Batum'dan vazgeçmesi olmuştur. Antlaşmayla Batum'u Gürcistan hâkimiyetine bırakan Ankara, daha sonraki dönemlerde de Batum

konusunda yeni bir düzenleme talebini hiçbir şekilde gündeme getirmemiştir (*TDP*, 2004: 168).

Sovyetler tarafından verilen taviz ise antlaşmayla tarafların kendi ülkelerinde diğer devletin hükümetini devirmek amacı güden teşekküllerin oluşmasına izin vermeyeceğinin taahhüt edilmesiydi. Söz konusu taahhüt Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin 'çıkar' ilişkisiyle sınırlı kaldığını, ilişkilerin ideolojik bir yakınlığa dönüşmeyeceğini açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Türkiye'deki sol hareketin alternatif bir iktidar merkezi olma talepleri düşünüldüğünde Sovyetler Birliğiyle yapılan bu antlaşma hem sol hareketlerin yeni rejim tarafından tasfiye edilmesi sürecinin sorunsuz geçmesine hem de bu hareketlerin en önemli dış destekten mahrum bırakılmasına imkân sağlamıştır.

Bütün bunlar göz önüne alındığında birçok araştırmacı Kurtuluş Savaşında askerî zaferin İngiltere ve Sovyetler arasındaki rekabetin çok iyi şekilde kullanılmasıyla mümkün olduğu sonucuna varmıştır (Hale, 2013: 31).

Sovyetler Birliği ile bu yakınlaşma ve Sovyet sınırındaki askerî güçlerin Batı'ya kaydırılması Ankara'nın elini Batılı ülkeler karşısında önemli ölçüde güçlendirirken, bu yakınlaşmayı Anadolu'nun Batı bölgelerini işgal altında tutan Yunanistan'ın ve güney bölgelerindeki Fransız ve İtalyan güçlerinin gerilemesi izlemiştir.

İlk olarak Kasım 1920 seçimleri sonrasında Yunanistan'da iktidarın değişmesi İngiltere başta olmak üzere Batılı güçlerin Atina'dan desteğini çekmesine, daha sonra da Yunanistan'ın savaşı kaybetmesine giden süreci başlatmıştır (*TDP*, 2004: 186; Gökay, 2006: 174).

Ardından İtalya Temmuz 1921'de Anadolu'da işgal ettiği bölgelerden çekilirken, 28 Ekim 1921'de Fransa ile yapılan antlaşma sayesinde Türkiye henüz resmî olarak kurulmadan ilk kez Batılı bir devlet tarafından tanınmıştır.

İngiltere ise Şubat 1921 Londra Konferansı sırasında Ankara'yı ilk kez muhatap almıştı. Yunanları yenen Türk ordusu Trakya'yı da ele geçirince İstanbul'da işgalci olarak bulunan İngiltere ile karşı karşıya geldi (Ediz, 2015: 318). Bu gelişmenin ardından 3 Ekim 1922'de Mudanya Ateşkesiyle İstanbul'dan çekilme süreci yapılacak barış antlaşmasının sonrasına bırakıldı. Dolayısıyla henüz Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye, İngiltere hariç Batılı devletlerle savaş ilişkisini sona erdirip bu ülkelerle işbirliği için yeni bir zemin oluşturmuştur. İngiltere her ne kadar Mustafa Kemal'in zihninde Batılı devlet ve toplum yapısı için bir simge olsa da, işbirliği için bu ülkenin diğer devletler gibi Türkiye'yi egemen bir devlet olarak kabul etmesi gerekiyordu (Kürkçüoğlu, 1978: 78).

İngiltere'nin bu tutumu savaş sona erdiğinde yapılan Lozan görüşmelerine de yansımış ve Londra yönetiminin Türkiye'ye egemen ve eşit bir devlet olarak davranmaması görüşmelerin birçok kez tıkanmasına hatta Şubat 1923'te askıya alınmasına neden olmuştur. 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalandığında görüşmeler sırasında Türkiye'nin egemenlik talebinin temel göstergesine dönüşen kapitülasyonlar kaldırılmış ve yeni devlet egemen bir aktör olarak uluslararası sistemdeki yerini almıştır. Dolayısıyla Türkiye heyeti Misak-ı Milli belgesinde egemenliğin en önemli unsuru olarak belirtilen kapitülasyonların kaldırılmasıyla Lozan'dan istediklerini önemli ölçüde elde etmiştir. Ayrıca Batılı güçlerin Türkiye adli sistemi üzerinde etki kurma girişimleri de sonuç vermemiş ve yabancı uyrukluların davaları da dâhil Türkiye bütün mahkemeler üzerinde egemenlik hakkına sahip olmuştur.

Lozan Antlaşması İngiltere ile ilişkilerin dostluk zeminine taşınmasını bir süre daha engelleyecek olan Musul meselesinin çözümünü daha sonraya bırakırken, boğazlar üzerinde de Türkiye'ye tam egemenlik hakkı tanımamıştır. Ant-

laşmaya göre, boğazlardan askerî ve ticari gemilerin geçişi kurulacak Uluslararası Boğazlar Komisyonu'nun yetkisine bırakılırken, Türkiye'nin bu bölgede asker bulundurması da yasaklanmaktaydı.

Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'nin en önemli destekçisi olan Sovyetler Birliği ile ilişkiler savaş sonrasında kaldığı yerden devam etse de, Türkiye'nin kapitalist Batılı kampa dâhil olma tercihi Moskova'da rahatsızlığa neden olmuştur (Zarakol, 2011: 136-137: Gökay, 2006: 202). Moskova cephesindeki bu güven kaybına rağmen, henüz Batılı ülkelerle problemlerini çözmemiş olan Türkiye Sovyetler Birliği ile iyi ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak iki ülke arasında 17 Aralık 1925'te Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalanırken, 1927 yılında da taraflar arasında ticaretin artırılmasını öngören bir antlaşma yapılmıştır. 1930'ların ilk yarısında da iki ülke arasındaki uyumlu ilişki devam etmiş ve dönemin Başbakanı İsmet İnönü Mayıs 1932'de Moskova'ya kapsamlı bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret Ankara ve Moskova arasındaki ilişkilerin üç temel zemin üzerine inşa edildiğini göstermesi açından önemliydi.

Birincisi Türkiye iki ülke arasındaki siyasal sistem farklarının ilişkilerde bir problem teşkil etmemesi gerektiği konusunda ısrar ederek Sovyetler Birliği'nin sosyalizm konusundaki taleplerine açık olmadığını ortaya koymuştur.

İkincisi ziyaret sırasında yapılan yardım görüşmeleri Ankara'nın iki ülke arasındaki ilişkilerin temelde ekonomik düzlemle sınırlı kalması şeklinde bir politika izlediğini göstermiştir.

Son olarak ise Milletler Cemiyeti'ne üyeliği noktasında öncelikle Moskova'nın onayını alma çabası, Ankara'nın Batı ülkeleri ile Sovyetler Birliği'ni karşısına almayacak şekilde bir yakınlaşma siyaseti izlediğinin göstergesi olmuştur.

İngiltere ve Musul Sorunu

Kurtuluş Savaşı Yunanistan kuvvetlerine karşı yapılmış olsa da, Yunanistan'ın arkasında dönemin en önemli gücü olan İngiltere vardı ve İngiltere'nin Ankara hareketine bakışını iki önemli çekince şekillendirmekteydi (Zarakol, 2011: 112-113; Gökay, 2006: 18-181). Birincisi Atatürk ve arkadaşları Halifelik kurumunu İngiltere'nin sömürgelerinde bir devrim başlatmak için kullanacak mıydı? İkincisi ise Sovyetler Birliği'nin savaş sırasında Türkiye'ye yaptığı silah ve para yardımları yeni kurulacak devleti Moskova'nın yörüngesine taşıyacak mıydı?

Mart 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresinde kapitalist Batı kampı içinde kalınacağının ilan edilmesi, ardından da Mart 1924'te halifelik kurumunun kaldırılması İngiliz İmparatorluğu'nun yeni devlet hakkındaki bu iki temel çekincesini ortadan kaldırmıştır. Artık iki ülke ilişkilerinin olumlu bir zemine oturması için taraflar arasında sadece Musul sorununun çözümü meselesi kalmıştır. Musul Misak-ı Milli sınırları içinde yer almasına karşın, Lozan'da çözülmemiş ve daha sonra İngiltere ile Türkiye arasında yapılacak ikili görüşmelere bırakılmıştır. Lozan'da varılan anlaşmaya göre, dokuz ay içinde Türkiye ve İngiltere karşılıklı olarak Musul sorununu çözmeye çalışacak, olası bir anlaşmazlık halinde sorun Milletler Cemiyeti'ne devredilecekti.

Bu kapsamda taraflar 19 Mayıs 1924'te Haliç Konferansında bir araya geldiklerinde Türkiye heyeti İngiltere'nin Lozan'da ileri sürdüğü Kürtlerin ve Türklerin ayrı millet olduğu tezine karşılık Türklerin ve Kürtlerin kardeşliğine vurgu yaparak Musul'un bu iki milletin kurduğu devlete ait olduğunu savunmuştur. İngiltere bu talebi kabul etmediği gibi Hakkâri'yi de Türkiye heyetinden isteyince (Gönlübol ve Sar, 1963: 65) taraflar ortak bir zeminde buluşamamış ve Lozan'da belirtildiği üzere konu 20 Eylül 1924'te Milletler Cemiyeti'ne havale edilmiştir.

Milletler Cemiyeti denetimi altında yapılan görüşmelerde Türkiye Musul'un geleceği konusunda bu bölgede yaşayanlar arasında halk oylaması yapılmasını savunurken, İngiltere bir komisyon kurulmasını ve bu komisyonun Musul'un geleceğine karar vermesi gerektiğini ileri sürmüştür. Fakat Türkiye bu tarihte Milletler Cemiyeti'ne üye değildi ve İngiltere'nin bu kuruluş üzerindeki nüfuzu bir hayli fazlaydı. Dolayısıyla, Milletler Cemiyeti İngiltere'nin tezleri doğrultusunda üç kişiden oluşan tarafsız bir komisyon oluşturma kararı almış ve bu komisyon 16 Temmuz 1925'te sunduğu raporda bölgenin Irak'a ilhakının uygun olduğu tavsiyesinde bulunmuştur. Bu rapor üzerine 16 Aralık 1925'te toplanan Milletler Cemiyeti, Musul'un Irak'ta bırakılması kararını almıştır. Fakat bu dönemde Milletler Cemiyeti üyesi olmadığı için resmi olarak Türkiye'nin yeni durumu kabul etmesi İngiltere ile 5 Haziran 1926'da imzaladığı Türk-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşmasıyla olmuştur. Bu antlaşmaya göre, Türkiye Musul'dan vazgeçerken karşılığında Irak petrollerinden yirmi beş yıl boyunca yüzde 10 oranında pay almayı kabul etmiştir.

Musul meselesinin İngiltere lehine çözülmesinin ardından Türkiye-İngiltere ilişkileri bir süre daha soğuk bir zeminde devam etse de, 1929'da bir İngiliz filosunun İstanbul'u resmen ziyaret etmesi ve filodaki İngiliz elçisinin Atatürk'ü ziyareti iki ülke arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur (Gönlübol ve Sar, 1963: 70-71). Bu tarihten sonra Ankara ve Londra arasında bir yakınlaşma süreci başlamıştır. Bu yakınlaşmanın İngiltere açısından en önemli nedeni, İtalya ve Almanya'nın Doğu Avrupa'da ve Ortadoğu'da nüfuzlarını artırması ve bu bölgelerdeki İngiliz çıkarlarını tehdit etmesiydi. Türkiye ise bu ülkelerin yayılmacı emellerini İngiltere'ye yakınlaşarak dengelemek istiyordu.

1935 yılında İtalya'nın Ege adalarını silahlandırması ve Habeşistan'ı işgali İngiltere ile Türkiye'yi daha da yakın-

laştırmış, ardından Ankara ve Londra yönetimleri arasında Akdeniz'de artan İtalya etkinliğini dengelemek için bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Ankara yönetimi, Fransa, Yugoslavya ve Yunanistan gibi ülkelerle birlikte Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya karşı aldığı yaptırımlara uymayı taahhüt etmekteydi. İngiltere ise bu yaptırımlar dolayısıyla Türkiye'nin bir İtalyan saldırısı ile karşılaşması durumunda Türkiye'ye yardımcı olma garantisi vermiştir (*TDP*, 2004: 273). Kısacası, 1930'larda Türkiye ve İngiltere arasındaki yakınlaşmanın temel dinamiğini önemli ölçüde İtalya'nın Akdeniz ve Balkanlar'da izlediği yayılmacı politika belirlemiş ve Ankara yönetimi İtalyan yayılmacılığını dengelemek için İngiltere ile yakınlaşmıştır.

Batı'da İtalyan tehdidinin arttığı 1936 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasında askerî ve ekonomik ilişkiler temelinde bir yakınlaşma süreci başlamıştır. Türkiye bu yıl İngiltere'nin askerî üslerden yararlanmasına müsaade ederken, aynı zamanda Türkiye karasularında ve topraklarında savaş gemileri ve havaalanları inşa etmesine de izin vermiştir. Ankara'nın ekonomik düzlemde İngiltere'ye yakınlaşmasının iki temel nedeni vardı.

Bunlardan ilki, 1930'ların ilk yarısında gerçekleştirilen birinci beş yıllık sanayileşme planının ekonomik finansmanını yüklenen Sovyetler Birliği'nin yeni dönemde Türkiye'ye yönelik ekonomik yardıma sıcak bakamamasıydı.

İkinci olarak ise, bu dönemde Türkiye ekonomisi üzerine Alman nüfuzu önemli ölçüde artmış ve 1936'ya gelindiğinde Almanya'nın Türkiye dış ticaretindeki payı yaklaşık yüzde 50'ye kadar yükselmiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan beri denge siyaseti izleyen ve yeni devletin bekasını bu denge siyasetinde gören dönemin politikacılarına göre Almanya'nın bu ekonomik nüfuzunun siyasi bir bağımlılık üretmemesi için dengelenmesi gerekiyordu. Bu nedenle, İngiltere ile yakınlaşan

Ankara 1936 yılında Karabük Demir Çelik Fabrikasının yapımını Alman firmasının daha iyi teklifine rağmen İngiltere'ye verirken, 27 Mayıs 1938'de imzalanan Londra Antlaşmasıyla İngiltere'den 16 milyon sterlin değerinde kredi almıştır. Ayrıca Ankara dış ticareti üzerindeki Alman tekelini kırmak için İngiltere ve Fransa'yla da karşılıklı ticarette takas sistemini öngören kliring antlaşmaları imzalamıştır (*TDP*, 2004: 305).

İtalya Tehdidi ve Montrö Sözleşmesi

Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'dan sorunsuz şekilde çekilen İtalyanlar, Ekim 1922'de Benito Mussolini'nin iktidara gelmesiyle birlikte Akdeniz ve Balkanlar'da yeniden nüfuz kurma politikası izlemeye başlamıştır. İtalya'nın bu değişen politikası ilk kez Lozan görüşmelerinde kendisini göstermiş ve yeni İtalyan yönetimi Ege Denizi'ndeki Oniki Adaların ve Meis Adasının İtalyan egemenliğinde kalması noktasında ısrar etmiştir. Türkiye'nin Musul sorunu konusunda İngiltere ile pazarlık yaptığı dönemde de İtalya'nın bu gerginlikten yaralanarak Batı Anadolu'ya asker çıkaracağı ve bu bölgeleri yeniden nüfuz altına almak istediği dönemin gazetelerinde yer almış ve bu durum Ankara hükümetinin İtalyan yayılmacılığı konusundaki kuşkularını artırmıştır (Barlas, 2004: 236).

Türkiye'nin hızla sınır problemlerini çözmesi ve uluslararası arenadaki meşruiyetini sağlamasıyla birlikte Mussolini, Ankara yönetimi ile yakınlaşmaya çalışmış ve 1920'lerin ikinci yarısından itibaren iki ülke ilişkileri olumlu bir seyir izlemeye başlamıştır. Bu bağlamda 30 Mayıs 1928'de iki ülke arasında imzalanan Tarafsızlık, Uzlaşma ve Saldırmazlık Antlaşması iyi ilişkilerin temel zeminini oluşturmuştur. 1932'de dönemin Başbakanı İnönü Roma'ya bir ziyaret gerçekleştirmiş ve ardından 4 Kasım 1932'de Ankara'da imzalanan bir sözleşmeyle Ege Denizindeki adaların egemenliği konusundaki sorunlar çözüme bağlanmıştır. Buna göre,

Oniki Adalar ve Meis Adası İtalya'ya bırakılırken, bu bölgede Türkiye sınırına yakın adacık ve kayalıklar da Türkiye'nin egemenliğine verilmiştir (*TDP*, 2004: 294).

Yine bu dönemde İtalya bir taraftan Türkiye'nin en fazla ticaret yaptığı ülkelerden biriyken, diğer taraftan da toplumsal Batılılaşma sürecinin nasıl hızlı bir şekilde gerçekleştirileceği noktasında Ankara'nın esinlendiği model ülkelerden birisi olmuştur.

İtalya'nın 1934'ten itibaren Ege Denizindeki adaları silahlandırması ve 1936'da bu adalarda havaalanı inşa etmeye başlaması iki ülke arasındaki ticari ve siyasi ilişkileri sekteye uğratmıştır. Fakat bu yeni durum İtalyan devlet sisteminin Türkiye'deki güçlü devlet yapısı için esin kaynağı olmaya devam etmesini engellememiştir. 1936'da İtalya'nın iş kanunu örnek alınarak Türkiye'ye uyarlanırken, dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker Mayıs 1935'te İtalya'ya gerçekleştirdiği seyahatin ardından buradaki (ve Almanya'daki) sistemden esinlenerek bir parti tüzüğü hazırlamıştır (Tuncay, 2005: 331). Dolayısıyla Mussolini yönetimi altındaki İtalya dış politika bağlamında izlediği yayılmacı politika nedeniyle Ankara için çekinilen bir devlet olsa da, Türkiye'deki iç siyasal sistemi etkilemeye devam etmiştir.

İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesi ve Ege'deki adaları silahlandırmaya başlaması Balkanlar ve Akdeniz'deki güç dengesini önemli ölçüde değiştirmiş ve böylelikle İtalya, Ankara'daki politika yapımcıların gözünde ciddi bir tehdit olarak algılanmaya başlamıştır. Bu algılama İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra Balkan ülkeleri tarafından da paylaşılınca, Ankara bu yeni süreci Lozan'dan kalan boğazlara ilişkin egemenlik sorununu çözme için bir fırsat olarak görmüştür.

Artan savaş tehlikesini gerekçe gösteren Ankara, Lozan Boğazlar Sözleşmesine taraf devletlere 10 Nisan 1936'da bir nota göndererek boğazlar konusunda yeni bir düzenleme-

nin yapılmasını talep etmiştir. İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği Türkiye'nin önerisini olumlu karşılarken, İtalya herhangi bir değişikliğe olumlu bakmayacağını açıklamıştır. Görüşmeler sırasında Türkiye'nin temel amacı Lozan'da kabul edilen ve boğazlarda gemi geçişlerini düzenlemekten sorumlu Boğazlar Komisyonu'nu kaldırmak ve boğazları silahlandırma hakkı kazanmaktı.

20 Temmuz 1936'da imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesine göre, ticaret gemileri her durumda boğazlardan geçerken, savaş gemilerine barış ortamında Türkiye'ye ön bildirimde bulunması, savaş ortamında ise Türkiye'nin izni şartı getirilmiştir. Benzer bir şekilde boğazlar bölgesini askerîleştirme hakkı da Montrö sözleşmesiyle kazanılmıştır. Ticaret gemilerinin ve barış zamanında savaş gemilerinin geçişini düzenleme konusunda mutlak bir yetki almamasına rağmen Türkiye, Boğazlar Komisyonunun kaldırılması ve boğazları askerîleştirme hakkını kazanması nedeniyle bölge üzerindeki egemenliğine Montrö ile kavuşmuştur denilebilir. Dolayısıyla Montrö Sözleşmesi Atatürk döneminde izlenen uygun uluslararası koşullarda Lozan'ın restore edilmesi politikasının başarılı örneklerinden biri olmuştur. Atatürk'ün nota verilmeden önce dönemin dışişleri bakanına "Avrupa durumu böyle bir teşebbüs için elverişlidir" ifadelerini kullanması (Gönlübol ve Sar, 1963: 121) bu dönemde izlenen fırsatçı dış politikanın en önemli göstergesiydi.

Öte yandan, Montrö Sözleşmesi Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkileri bağlamında da bir kırılma noktası olmuştur. Montrö'nün hemen ardından Ekim 1936'da Sovyetler Birliği'nin boğazların silahlandırılması meselesinde Türkiye ile ayrı bir ittifak imzalamak istemesi iki ülke arasındaki ilişkilere o zaman için bir zarar vermese de, zamanla bu tartışma daha da büyüyerek iki ülke arasındaki gerginliğin temel nedenlerinden birisi olacaktır (*TDP*, 2004: 321-322).

Yunanistan ile İlişkiler

Lozan Antlaşmasında Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkileri daha sonraki dönemde yakından ilgilendirecek olan iki farklı konu üzerinde tartışılmış ve belirli bir çözüme ulaşılmıştır.

Bunlardan ilki, iki ülke arasında Türkiye'deki Ortodoks Rumları ve Yunanistan'daki Müslüman Türkleri kapsayan nüfus mübadelesiydi ve yapılan anlaşmaya göre İstanbul'daki Rumlar ile Batı Trakya'daki Müslümanlar bu mübadeleden muaf tutulacaklardı.

Lozan'da üzerinde anlaşmaya varılan ikinci konu ise, İstanbul'daki Ortodoks Rum Patrikhanesinin mevcudiyetini devam ettirmesi yönündeydi. Fakat Lozan'da alınan bu iki karar uygulanmaya başlandığında üç temel sorun ortaya çıkmıştır.

İstanbul Rumları ifadesinden ne anlaşıldığı ve Rum Patrikhanesine patriğin nasıl atanacağı konularında yaşanan belirsizlikler iki ülke arasındaki ilişkileri 1930 yılına kadar önemli ölçüde belirlemiştir. Lozan Antlaşması İstanbullu Rumlardan 1918'den önce İstanbul'a gelmiş olanların anlaşılması gerektiğini belirtse de, Ankara hükümeti bu tarihten önce gelip gelmeme hususunun tespit edilmesi noktasında Türkiye tarafının tuttuğu kayıtlara bakılması gerektiğini savunmaktaydı.

İkinci sorun ise, Türkiye tarafı patriğin mübadeleye dâhil edilen Rumlar arasından seçilemeyeceğini ve Birinci Dünya Savaşından önce İstanbul'da yerleşik olan Türkiye Rumlarından olması gerektiğini ileri sürmekteydi. Bu noktada Ankara'nın en önemli kaygısı, patrikhane üzerinde Yunanistan başta olmak üzere yabancı bir ülkenin nüfuzunu engellemek ve bu kurum üzerinde kendi egemenliğini sağlamaktı.

Üçüncü sorun, mübadeleye dâhil olan 1,5 milyon civarında insanın (bu rakam o dönemde her iki ülke nüfusunun

yaklaşık onda birine karşılık geliyordu) ayrıldıkları ülkelerde bıraktıkları taşınmaz mülkiyetlerinden bir tazminat alıp alamayacakları meselesi idi.

İlk sorun bağlamında yani İstanbul Rumlarından kimin anlaşılacağı meselesinde 1925'te yapılan Ankara Antlaşması ile önemli bir adım atılmıştır. Türkiye, antlaşmayla 1918'den önce İstanbul'da bulunan bütün Rumların yerleşik olduğunu ve mübadeleye dâhil edilmeyeceklerini kabul etse de, Yunanistan'da yaşanan askerî darbe nedeniyle antlaşma kâğıt üzerinde kalmıştır.

İkinci sorun bağlamında 1924 yılında bir gerilim yaşanmış ve Türkiye patrikhaneye atanacak patriğin 1918'den önce İstanbul'da yerleşik bulunan Rumlar arasından olması gerektiği konusunda kararlı bir politika izlemiştir. Hatta bu kritere uymayan Konstantinos'un patrik seçilmesi üzerine Türkiye sert bir tavır almış ve bu kişiyi 30 Ocak 1925'te sınır dışı etmiştir.

Üçüncü meselede yani taşınmaz mülkiyetlere ilişkin yaşanan sorunların çözümü konusunda ise, 4 Aralık 1926 Atina Antlaşmasıyla iki tarafın karşılıklı olarak taleplerinden vazgeçmesi yoluyla bir çözüme varılmıştır. Fakat bu antlaşma da Ankara Antlaşması gibi uygulamada yaşanan zorluklar nedeniyle hayata geçirilmemiştir (Demirözü, 2007). Dolayısıyla özellikle üçüncü meselenin bütünüyle çözülmesi ancak iki ülke arasında 10 Haziran 1930'da imzalanan Ankara Sözleşmesi ile mümkün olmuştur. Sözleşme ile Türkiye ve Yunanistan mübadeleye dâhil olan Rum ve Müslümanların diğer ülkelerde bıraktıkları mülkiyetleri eşit saymış ve karşılıklı olarak silmiştir.

Karşılıklı ilişkileri 1920'li yıllar boyunca bütünüyle şekillendiren üç temel sorunun çözülmesiyle birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler İtalya'nın artan yayılmacılığı, Balkanlar'daki sınır gerginlikleri ve 1929 ekonomik buhranının etkisi gibi ko-

şulların belirleyici olduğu bir ortamda, özellikle dönemin Yunanistan Başbakanı Venizelos'un gayretleriyle hızla iyileşmeye başlamıştır (Emrence, 2003). Venizelos'un 27 Ekim-1 Kasım tarihleri arasında Ankara'ya gerçekleştirdiği ziyaret iki ülke arasında imzalanan üç farklı antlaşma ile sonuçlanmıştır.

Bu doğrultuda Ankara ve Atina arasında 30 Ekim 1930'da Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması imzalanırken, antlaşma taraflardan birinin üçüncü devlet tarafından saldırıya uğraması durumunda diğerinin tarafsızlığını korumasını öngörmekteydi.

Yine aynı tarihte taraflar arasında imzalanan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasına göre iki ülke, karşılıklı ekonomik ilişkilerini artırmayı, hatta bu doğrultuda taraflar arasında malların serbest dolaşımını sağlayan düzenlemeler yapmayı kabul etmiştir. Böylelikle Türkiye bir taraftan 1929 Ekonomik Buhranının etkilerini gidermeye çalışırken, diğer taraftan da nüfus mübadelesiyle giden nitelikli iş gücünün de geri kazanılmasını amaçlamaktaydı (*TDP*, 2004: 349).

Üçüncü antlaşma ise deniz kuvvetlerinin sınırlandırılmasına yönelik olmuş ve bu antlaşma önemli ölçüde tarafların artan ekonomik maliyetleri azaltma kaygısından kaynaklanmıştır. Venizelos'un ziyareti sırasında Patrikhane meselesi yapılan gizli görüşmeler yoluyla bu kuruma bazı haklar tanınması noktasında gündeme getirilmiş olsa da, Ankara laiklik konusundaki hassasiyetini ileri sürerek meselenin daha fazla tartışılmasının önüne geçmiştir (Demirözü, 2007: 103).

İki ülke arasında 1930 yılında başlayan bu yakın ilişki daha sonraki yıllarda da devam etmiş, hatta sekiz yıl öncesinde Yunanistan'a karşı yaptığı savaşla bağımsızlık mücadelesi vermiş olan Atatürk, dönemin Yunanistan Başkanı Venizelos tarafından 1934 yılı Nobel Barış Ödülüne aday gösterilmiştir.

Türkiye ve Yunanistan arasında 14 Eylül 1933'te imzalanan Samimi Antlaşma Belgesi ise, iki ülke arasındaki ilişkileri en üst düzeye çıkarmıştır. Bu antlaşmaya göre, taraflar birbirlerinin ortak sınırlarını karşılıklı olarak güvence altına almayı taahhüt etmekteydi. Sınırlara ilişkin bu hükmün yanı sıra, antlaşma iki devlet arasındaki ilişkilerin samimi bir seviyeye geldiğini açık bir şekilde ortaya koymuş ve taraflara birbirlerinin çıkarlarını uluslararası platformlarda savunma yükümlülüğü getirmiştir. Buna göre, taraflar karşı tarafın çıkarlarını ilgilendiren konularda birbirlerine önceden danışmayı kabul ederken, diğerinin temsil edilmediği uluslararası bir platformda onun çıkarlarını savunmayı üstlenmekteydi.

Bu iyi ilişkiler Yunanistan'da 4 Ağustos 1936'daki darbenin ardından yaşanan rejim değişikliğine rağmen devam etmiş ve 27 Nisan 1938'de yapılan bir antlaşmayla da 1930 ve 1933 antlaşmaları yeniden teyit edilmiştir.

Hatay Meselesi ve Fransa

Hatay meselesi 1936 yılına kadar Türkiye'deki dış politika yapımcıları tarafından gündeme getirilmemiş, uluslararası koşulların uygun olmaması ve iç politikaya öncelik verilmesi gibi nedenlerden dolayı bilinçli olarak pasif bırakılmıştır.

20 Ekim 1921'de Türkiye ve Fransa arasında imzalanan ön barış antlaşması Hatay'da özel yönetimin uygulanmasını ve buranın Türk soyundan gelen memurlar tarafından yönetilmesini öngörmekteydi. Yine bu antlaşmaya göre, Hatay'da Türklük bilincinin ve Türk dilinin geliştirilmesi konularında her türlü kolaylık sağlanacaktı. Nitekim antlaşmanın yapıldığı tarihten 1936'ya kadar geçen süre boyunca Ankara hükümeti Hatay'daki Türklerin Türkiye'ye göç etmesine izin vermeyerek ve buradaki Türk kültürünün canlı tutulması noktasında adımlar atarak ileride Hatay'ın Türkiye'ye katı-

labilmesi için zemin oluşturmuştur (Durgun, 2011: 182). Yine bu dönemde Türkiye'deki CHP'nin karşılığı olan bir parti Hatay'da da kurulmuş ve Türkiye Hatay'ın ilhakına giden süreci büyük ölçüde bu parti üzerinden yürütmüştür.

1930'ların ikinci yarısında dünyadaki gelişmeler Hatay'ın Türkiye'ye katılması için uygun bir ortam oluşturunca Türkiye harekete geçmiş ve buranın ilhak edilmesi sürecini başlatmıştır. Bu doğrultuda ilk adım olarak Türkiye, 26 Eylül 1936'da Hatay'ın bağımsızlığından yana tavır aldığını açıklamış ve 1937 yılında burada bir konsolosluk açmıştır.

9 Eylül 1936'da imzalanan ve Suriye'de manda yönetimini sona erdiren ön anlaşma artık Fransa'nın bu ülkeden çekileceği anlamına geliyordu ve bu geçiş süreci Türkiye tarafından Hatay meselesini kendi lehine çözmek için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. 9 Eylül 1936'da Fransa'ya gönderdiği ve Hatay'a Lübnan'dakine benzer bir şekilde otonom statü verilmesini talep eden notası kabul görmeyince Ankara hükümeti meseleyi Milletler Cemiyeti'ne (MC) götürmüştür. MC tarafından Hatay'a ilişkin 27 Ocak 1937'de hazırlanan rapor burada kurulacak yapılanmanın içişlerinde bağımsız, dışişlerinde ise Suriye'ye bağlı bir yönetim olmasını önerince Türkiye'nin eli önemli ölçüde güçlenmiştir. Üstelik Milletler Cemiyeti 29 Mayıs 1937'de bu öneri doğrultusunda aldığı bir kararla Hatay'ın Suriye'de ayrı bir statüye sahip olduğunu kabul etmiştir. Fakat MC'nin bu kararına bir taraftan Suriye'deki yönetim tepki gösterirken diğer taraftan da Fransa gelişmelerin Türkiye'nin istediği gibi gitmesi noktasında ayak diretmeye başlamıştır. Bunun üzerine Ankara hükümeti 29 Aralık 1937'de 1930'da imzalanan Türk-Fransız Dostluk Antlaşmasını feshetmiş ve güney sınırına 30 bin kişilik asker konuşlandırmıştır.

Hatay üzerinde yaşanan gerginliğin Türkiye ile ilişkilere zarar vereceğini düşünen İngiltere, İtalya ve Almanya'ya kar-

şı Türkiye'yi yanına çekmek istediğini belirterek Fransa'ya baskı yapmaya başlamıştır. Londra'dan gelen bu telkinlerin yanı sıra artan İtalyan ve Alman yayılmacılığı karşısında Ankara'yı karşısına almak istemeyen Fransa, Hatay'daki Fransız valiyi geri çekip yerine Türk vali atamıştır.

Fransa'nın bu politika değişikliği 3 Temmuz 1938'de önemli bir adımın atılmasıyla sonuçlanmış ve imzalanan bir askerî antlaşmayla Hatay'ın bütünlüğünün ortaklaşa korunması kararlaştırılmış ve bu doğrultuda Türkiye Hatay'a 2500 asker göndermiştir. Bu koşullar altında 22 Temmuz-1 Ağustos 1938'de Hatay'da yapılan seçimlerin sonucunda kırk kişilik meclise yirmi iki Türk, dokuz Alevi, beş Ermeni, iki Arap ve iki de Rum vekil seçilince Hatay'ın Türkiye'ye katılması için gerekli olan yasal ve yönetsel zemin sağlanmıştır. Meclis açılınca milletvekilleri ilk iş olarak daha önce 'Sancak' olan özerk yönetimin adını Hatay olarak değiştirmiş ve Türk bayrağına çok yakın bir bayrağı bu yönetimin resmi simgesi olarak benimsemiştir. Bu sırada Türkiye ve Fransa arasında 23 Haziran 1939'da imzalanan ve iki ülke arasındaki tüm sorunların çözümünü hedefleyen antlaşma ile Hatay'ın Türkiye'ye dâhil edilmesi halinde Fransa'nın itiraz etmeyeceği bir durum garanti altına alınmıştır. Bu gelişme üzerine Hatay Meclisi 29 Haziran 1939'da toplanarak, Türkiye'ye katıldığını açıklamıştır. Hatay meselesinin çözülmesi Türkiye-Fransa arasındaki ilişkileri önemli ölçüde etkilemiş ve Türkiye 12 Mayıs 1939'da İngiltere ile imzaladığı deklarasyonun aynısını 23 Haziran'a Fransa ile de imzalamıştır. Böylece artan Alman ve İtalyan yayılmacılığı tehdidine karşı Türkiye, Fransa ve İngiltere arasındaki Üçlü İttifak Antlaşmasının zemini önemli ölçüde hazırlanmıştır.

İttifaklar ve Dostluk Antlaşmaları

Yeni kurulan Türkiye devletinin en önemli önceliklerinden birisi, sınırlarını güvence altına almak ve bu doğrultuda dö-

nemin uluslararası güçleriyle ve etrafındaki devletlerle işbirliği ve güvenlik antlaşmaları imzalamaktı. Kısacası Atatürk ve arkadaşlarının temel amacı, ülkenin etrafında ortak bir güvenlik çemberi kurmak ve böylelikle içeride ülkenin yeniden şekillendirildiği bir süreçte olası dış problemlerden mümkün olduğunca uzak kalmaktı (Kösebalaban, 2011: 53-7).

Bu dönemde Türkiye batısındaki komşu devletlerle Balkan Antantı (1934) altında bir araya gelirken, doğusundaki komşularla da Sadabad Paktını (1937) kurarak bir ittifaka gitmiştir. Çok sayıda devletin bir araya geldiği bölgesel ittifakların yanı sıra, Ankara bu ittifaklarda bir araya geldiği devletlerle tekil olarak da çeşitli ittifak ve dostluk antlaşmaları imzalamıştır.

Aynı şekilde dönemin önemli güçleri ile de ittifak ve dostluk antlaşmaları imzalayan Türkiye, böylelikle bir taraftan yeni kurulan devletin meşruluğunu sağlarken, diğer taraftan da Lozan sonrası statükonun devamını da garanti altına almıştır. Bu antlaşmaların bir başka etkisi de Lozan'da çözülmeden kalan problemlerin Türkiye lehine çözülebileceği bir işbirliği ortamını mümkün kılmasıydı. Misak-ı Milli'nin dışında kalan (Hatay meselesi) ve yeni kurulan devletin egemenliğini sınırlandıran (Lozan boğazlar sözleşmesi) durumlar bu ittifak ve dostluk antlaşmalarının sağladığı güven ortamında ele alınabilmiş ve Türkiye lehine yeniden düzenlenebilmiştir.

Bölgesel ittifaklardan ilki olan Balkan Antantı Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında 9 Şubat 1934'te kurulmuştur. Antant'ın kurulması fikri ilk kez 1929'da gündeme gelmiş ve bu fikir daha sonra 5-12 Ekim 1930'da ilki toplanan Balkan Konferansları serisinde olgunlaşmıştır. Başlangıçta Bulgaristan ve Arnavutluk da görüşmelerde yer almasına rağmen, Arnavutluk İtalya'nın nüfuzu altında kaldığı için, Bulgaristan da ülkede artan revizyonist politikalar nedeniyle ittifakı imzalamamıştır.

Özellikle Bulgaristan'ın dışarıda kalması Türkiye için ittifaktan temel beklentisi, yani Batı sınırlarının güvence altına alınması, açısından tedirginliğe neden olmuştu. Başbakan İsmet İnönü 20 Eylül 1933'te Bulgaristan'a giderek Sofya yönetiminin olası Balkan ittifakı konusundaki endişelerini gidermeye çalıştı. Ziyaret Bulgaristan'ın tutumunu değiştirmese de, iki ülke 1929'da imzaladıkları Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşmasını beş yıl süreyle uzatmıştır. Buna rağmen Türkiye Bulgaristan'ın Balkanlarda değişimci ve yayılmacı bir politika izlemesinden rahatsız olmuş ve Balkan Antantı'nı Bulgaristan'a karşı bir güvenlik hattı olarak da görmüştür (*TDP*, 2004: 351).

Bulgaristan'ın ancak İtalya'nın desteğiyle Balkanlardaki mevcut durum için bir tehlike olabileceğine inanan Türkiye'nin Antant'ı oluşturmadaki bir başka hedefi de, İtalya yayılmacılığına karşı imzacı devletlerin arasında birlikte hareket etme olanağını sağlamaktı. Fakat İtalya'yı karşısına almak istemeyen imzacı devletler tehdit durumunda işbirliğini Balkan ülkelerinin birisinin diğerlerine saldırdığı durumla sınırlandırmışlardır. Bu nedenle ittifak İkinci Dünya Savaşı sırasında bölge ülkeleri nezdinde bir işbirliğiyle sonuçlanmamış ve bölge dışında bir devlet olan İtalya bu ülkelerden bir kısmını işgal edince Balkan Antantı kendiliğinden sona ermiştir.

Balkan Antantı imzalandıktan sonra Bulgaristan ile olan sınırını güvenlik altına almakta kararlı olan Ankara yönetimi bir kez daha Mayıs 1938'de Sofya'ya gitmiştir. Bu ziyaretin ardından Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye arasında yapılan görüşmelerin sonucunda üç ülke 31 Temmuz 1938'de Selanik Antlaşmasını imzalamışlardır. Antlaşma ile Lozan'da askerden arındırılan Trakya'daki sınır bölgelerine yeniden asker konuşlandırılması, Ankara'nın sınır güvenliği konusundaki tedirginliğini gideren bir adım olmuştur.

Sadabad Paktı ise Balkan Antantından farklı olarak bir güvenlik ittifakı olmaktan ziyade, taraf olan ülkelerin bağımsızlık ve egemenliklerini vurgulayan bir özelliğe sahipti ve temelde bu ülkeler arasındaki küçük sınır problemlerini çözmek için bir platform işlevi görmüştür. 2 Ekim 1935'te İran, Irak ve Türkiye arasında kabul edilen ve daha sonra Afganistan'ın katılımıyla tamamlanan Pakt, 8 Temmuz 1937'de imzalanmıştır.

Türkiye Pakt'a dâhil olmadan önce Pakt üyesi devletlerle ayrı antlaşmalar düzenleyerek doğu sınırlarını ve güvenliğini garanti altına almıştı. Kurtuluş Savaşı sırasında 1921'de Afganistan ile Dostluk Antlaşması imzalayan Ankara, böylelikle devlet olarak tanınma noktasında önemli bir adım atmıştır. 1926'da Musul sorunu çözüldükten sonra Türkiye-Irak arasında iyi ilişkiler başlamış ve Temmuz 1931'de Kral Faysal Türkiye'yi ziyaret etmiştir.

İran örneğinde ise, 1930'da Ağrı'daki Kürt isyanlarını bastırmak isteyen Türkiye'nin İran sınırlarını ihlal etmesiyle taraflar arasında bir problem yaşanmış; fakat daha sonra 23 Ocak 1932'de imzalanan bir antlaşmayla sınır sorunlarının çözümü konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Bu uzlaşma bağlamında yapılan görüşmelerin sonunda 27 Mayıs 1937'de imzalanan antlaşmayla Ağrı Dağı tümüyle Türkiye sınırına dâhil edilirken, bunun karşılığında Van'dan bir kısım toprak da İran'a verilmiştir. Dolayısıyla Sadabad Paktı, öncesinde Türkiye'nin iyi ilişkiler kurduğu bu üç devleti bir araya getiren ve doğu sınırlarının güvenliğini garanti altına alan bir platform olmuştur.

EK OKUMA LİSTESİ

Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919- 1938)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.

Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt 1 ve 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hasan Berke Dilan, *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923- 1939)*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.

Faruk Sönmezoğlu, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası*, İstanbul: Der Yayınları, 2011.

Bölüm III

İnönü Dönemi Dış Politikası
(1938-1950)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: AKTİF TARAFSIZLIK VE BATIYA YAKLAŞMA

Türkiye dış politikasının temel ilkelerinden biri olan Lozan Antlaşması ile oluşan statükonun devam ettirilmesi, İkinci Dünya Savaşı yıllarında tehlikeye girince dış politik dile yeni bir ilke daha dâhil olmuştur: 'aktif tarafsızlık' (Tamkoç, 1961).

Tarafsızlık İkinci Dünya Savaşı sırasında herhangi bir cephenin yanında savaşa girmemek anlamına gelirken, bunun aktif bir şekilde yerine getirilmesi ise savaşa dâhil olmamak adına savaşan ülkelerle ittifaklara gidilerek ülkeleri birbirlerine karşı dengelemeye çalışmaktı. Bu ilke Türkiye'nin savaş boyunca birbiriyle çelişen ittifaklar ve pazarlıklara dâhil olmasına neden olduğu gibi, içinde bulunduğu ittifakların öngördüğü davranışları da yerine getirmemesiyle sonuçlanmıştır. Taraflara herhangi bir saldırı durumunda diğer tarafa yardım etmeyi öngören antlaşmalar imzalayan Türkiye, bunlarla kendi toprak güvenliğini korumaya çalışırken, antlaşmanın imzalandığı devlet işgal edilince yine savaşa dâhil olmamak ve toprak güvenliğini tehlikeye düşürmemek adına imzaladığı antlaşmanın hükmünü yerine getirmemiştir. Bu politika doğrultusunda savaşın son anına kadar herhangi bir tarafa karşı savaş ilan etmeyen Türkiye, ancak Almanya'nın yenilgisi kesinleşince yeni düzende yerini alabilmek için bu devlete karşı savaş ilan etmiştir.

Dönemin Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun 'bitaraf değil sadece harp harici' olarak tanımladığı İkinci Dünya

Savaşı sırasındaki Türkiye dış politikası, yine kendisinin ifadeleriyle "herhangi bir harp alevinin saçağı sarmaması için icap eden bütün tedbirleri almak" üzerine temellenmiştir (Koçak, 2007: 301).

İngiltere ve Fransa ile yaptığı üçlü ittifak antlaşması Türkiye'nin savaşa girmesini gerektiren bir aşamaya geldiğinde Ankara hükümeti, böyle bir durumun kendisini Sovyetler Birliği ile savaşa sokacağını gerekçe göstererek savaş dışı kalmaya azami gayret göstermiştir. Sovyetler faktörü Türkiye'nin görünürdeki bahanesi olsa da, İnönü askerî olarak yenilmiş bir tarafın lehine savaşa girerek askerî gücü bir hayli yetersiz olan ülkesini işgal tehlikesi ile karşı karşıya bırakmak istemiyordu. Bu nedenle İngiltere'nin savaşa girme konusundaki ısrarları karşısında İnönü kararlı bir tavır takınmış, Türkiye'nin bu politikasına anlayış gösterilmediği takdirde o tarihe kadar İngiltere ve müttefiklerinden alınan yardımı iade etmeye hazır olduğunu dile getirmiştir (Koçak, 2007: 311).

Savaş dışı kalma siyasetinin beraberinde getirdiği bir başka dış politika ilkesi güç dengesi olmuştur. Tam da bu ilke nedeniyle bir taraftan İngiltere ile ittifak antlaşması imzalayan Türkiye, aynı zamanda İngiltere'nin savaştığı Almanyayla da bir dostluk paktı imzalayabilmiştir. Yine Almanya ile ticaretin toplam dış ticaret hacmi içindeki payı yüzde 50'nin üzerine çıktığında, Türkiye benzer ticaret antlaşmalarını İngiltere ile de yapmış, hatta önemli yatırım ihalelerini İngiltere'ye vererek Almanya'nın ülkedeki ekonomik nüfuzunu dengelemeye çalışmıştır (Weisband, 2002: 38-39).

İkinci Dünya Savaşı boyunca sürdürülen ve savaş dışı kalmayı öncelikli hedef olarak ortaya koyan aktif tarafsızlık ilkesi, savaşın ardından Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talebinde bulunması ve boğazların statüsünde değişiklik istemesiyle birlikte yerini Sovyetleri dengeleyecek bir ittifak arayışına bırakmıştır. Savaş sonrası dönemin Dışiş-

leri Bakanı Necmeddin Sadak, Moskova'nın Çar dönemine geri döndüğünü ve boğazlardan başka bir şey düşünmemeye başladığını belirttiği bir yazısında, böyle bir ortamda sadece ABD'nin Türkiye'yi anladığını ve bunun iki ülkeyi birbirine yakınlaştıran temel unsur olduğunu belirtmiştir (Sadak, 1949: 459-460). Dolayısıyla bu tarihe kadar Batıya yönelik dış politikanın temel motivasyonu yeni kurulan devletin Batıcılık düzleminde yeniden inşası iken, bu tarihten sonra bu ilkenin yanına Türkiye'nin güvenliğini garanti altına almak da eklenmiştir.

Diğer bir ifadeyle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Batı ile ilişkiler Türkiye'nin Batıcı kimliğini sağlamlaştıran, normalleştiren ve sürekli kılan bir işlev üstelenmeye devam ettiği gibi, aynı zamanda ilişkilerin güvenlik boyutu da bizzat Batı ile ilişkinin kendisini sağlamlaştırmış, normalleştirmiş ve sürekli kılmıştır. Kısacası, artık Batı ile ilişkilerde çifte normalleşmenin devrede olduğu yeni bir süreçten söz etmek mümkündür.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: İSMET İNÖNÜ

1939-1945 arası dönemde ülke tek parti rejimiyle yönetilmiş ve bu yönetimde İsmet İnönü, Milli Şef payesiyle tek adam rolünü üstlenmiştir. Diğer bir ifadeyle, bu dönemde meclis ve hükümetin, hukuki varlıkları dışında hiçbir işlevleri yoktu ve politika bizzat ve doğrudan İsmet İnönü'nün tekelinde olduğundan devlet bir anlamda Milli Şef'in şahsında vücut bulmuştu (Toker, 1990: 19). Bu durumun bir uzantısı olarak 'Milli Şef tek seçici ve Türk dış siyasetinin de tek karar vericisi' olmuş ve bu bağlamda 'yönetimin en ayrıntısını bile elinde' tutmuştur (Tamkoç, 1973).

Örneğin, her türlü diplomatik yazışma ve telgraf iletileri İnönü'nün elinden geçerken, yanındaki danışman kadrosu-

nun hareket özgürlüğü ve dış politikaya katkıda bulunma imkânları da İnönü'nün lütfuna bağlı olmuştur (Weisband, 2002: 21 ve 32). İnönü'nün tek belirleyici olduğu böylesi bir ortamda dışişleri bakanlığı kurumu kendisinin belirlediği siyaseti izlemekten sorumlu iken, meclis ve bakanlar kurulu gibi yapılanmalar da birer onay mekanizmaları olarak işlev görmüşlerdir.

Dönem boyunca başta Numan Menemencioğlu olmak üzere dışişleri bakanları öne çıksa da, İnönü her bakımdan dizginleri elinde tutmuş ve gerektiğinde başbakan ve dışişleri bakanlarını istediği şekilde değiştirtirmiştir. Örneğin, İngilizler İkinci Dünya Savaşını kazanmaya başladığında Alman yanlısı görünen Numan Menemencioğlu'nu görevden almış ve yine Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerinde baskılarını artırmaya başladığı bir ortamda Sovyet karşıtı bilinen dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'nu sağlık gerekçeleriyle istifa ettirmiştir (Deringil, 2000: 48). Kısacası dönemin dışişleri bakanları dış politikanın yapımında aktif olsalar da ancak İnönü'nün çizdiği sınırlar içinde hareket edebilmişlerdir.

Muhalefet partisinin olmadığı ve CHP içinde sıkı bir denetimin uygulandığı bir ortamda İnönü'nün izlediği dış politikaya ilişkin eleştirilerin dile getirilebileceği tek mecra basındı. Fakat 1925 Takrir-i Sükûn Kanunundan itibaren sıkı bir denetim altında tutulan basın, 1931 Matbuat Kanunu ve daha sonra bu kanunda 1938'de yapılan yeni düzenlemelerle bütünüyle kontrol altına alınmıştır. Artık basının neyi, ne zaman, nasıl, hangi sayfada, kaç sütun üzerine ve ne büyüklükte yazacağını belirleyen temel kurum Matbuat Umum Müdürlüğü olmuştur. Bu nedenle Matbuat Umum Müdürlüğü dış politikaya ilişkin haber ve yorumları denetleyen ve bunların nasıl yazılması gerektiğine dahi karar veren bir yapıya sahipti.

Örneğin, 1944 yılında Macaristan ile yapılan bir anlaşma hakkında gazetelere bu kurumun gönderdiği bir direktifte "bugün Macarlarla aramızda imza edilen ticaret anlaşmasının gazetelerde akis bulması arzu edilmemektedir" uyarısı yapılmıştır (Kabacalı, 1984: 964). Yine dönemin tanıklarından birinin ifadeleriyle, dış politika konusunda basın sıkı denetim altındaydı ve dış basından hangi makalelerin içeride aktarılacağı ve hangi haberlerin yayımlanacağı konularında devletin Anadolu Ajansı tek yetkiye sahipti (Toker, 1971: 10).

Basının bu şekilde sıkı denetim altına alınması dış politik tercihlerin kamuoyunda tartışılmasını ve İnönü hükümetinin üzerinde dış politika konusunda belli bir baskının oluşmasını engellemiştir. Kısacası bu dönemde dış politika kararları temelde İnönü ve yakın çevresi tarafından alınmaktaydı ve bu kararların sorgulanabileceği bir iklim de söz konusu değildi.

İkinci Dünya Savaşını Batı demokrasilerinin kazanması Türkiye'deki siyasal iklimi önemli ölçüde değiştirmiştir. Basının göreli olarak bağımsızlık kazanması ve mecliste muhalif partilerin kurulması İnönü'nün dış politika üzerindeki konuşma tekelini kırmıştır. Artık dış politika konularında İnönü ve yakın çevresinin bütün konuşma alanını kapattığı ve basının bu konuşmaları normalleştirdiği bir süreç sona ermiş, yerini herkesin fikrini belirttiği ve canlı tartışmaların yaşandığı yeni bir sürece bırakmıştır. 1946 yılından itibaren İnönü hükümetinin politikasıyla paralellik gösteren bir dış politika dili kullansa da, basın artık dış politika tartışmalarının merkezindedir.

1947 yılından itibaren ise basında hükümetin dış politikasına yönelik muhalif yazılar çıkmaya başlamış ve dış politika açık bir tartışmaya tabi tutulmuştur. Örneğin, dönemin solcu yazarlarından Mehmet Ali Aybar, Nisan 1947'de kaleme

aldığı yazılarda hükümetin ABD yanlısı politikasını şiddetle eleştirmiş ve Türkiye'nin 'Yakın-Şark'ta bir Amerikan ileri karakolu haline geldiğini' öne sürmüştür. Bu dönemde Demokrat Parti başta olmak üzere kurulan yeni siyasal partiler de dış politika konusunda İnönü'nün konuşma tekelini sona erdirmişlerdir.

Kısacası 1945 sonrası dönemde dış politika yine büyük ölçüde İnönü ve arkadaşları tarafından belirleniyor olsa da, başka aktörlerin konuşma alanına dâhil olmasıyla birlikte artık dış politika konuları iktidara karşı yöneltilen eleştirilerin merkezine taşınmıştır.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

Üçlü İttifak Antlaşması ve İngiltere

İtalya 1936'da Ege Denizindeki Oniki Adalar'ı silahlandırmaya başlayınca, Türkiye İtalya'nın yayılmacı politikası karşısında kendisini güvenceye almak için İngiltere ve Fransayla yakınlaşmıştı. 7 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmeye başlaması Türkiye'nin korkularını daha da artırmış ve İsmet İnönü başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, Fransa ve İngiltere ile ilişkilerin geliştirilmesini temel politika olarak benimsemiştir. Bu karar, o güne kadar Türkiye'nin izlediği tarafsızlık ve askerî ittifaklara katılmama politikasının terki anlamına geliyordu.

Mart 1939'da Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras ile dönemin İngiltere dışişleri bakanı arasında yapılan görüşmelerde Türkiye henüz tarafsızlığını bozacak bir girişimde bulunmasa da, Almanya ve İtalya yayılmacılığı karşısında İngiltere ile bir ittifaka gidebileceğini dile getirmiştir (Koçak, 2007: 244). Nisan 1939'da İngiltere ile başlayan görüşmeler 12 Mayıs 1939'da Türk-İngiliz Ortak Dekla-

rasyonunun ilan edilmesiyle sonuçlanmış ve buna göre Akdeniz'de bir savaş çıkması durumunda İngiltere ve Türkiye karşılıklı olarak birbirlerine yardım etmeyi taahhüt etmişlerdir. Deklarasyon taraflara birbirleri lehine savaşa girme sorumluluğu yüklemesinden dolayı askerî bir ittifak özelliğine sahiptir.

İsmet İnönü'nün bu dönemde temel yaklaşımı, kendi ifadeleriyle komşulardan gelecek tehlikeleri 'bir adım sonra bize gelecek tehlikeler gibi' görmek şeklinde özetlenebilir (Koçak, 2007: 254). Bu yaklaşımın doğal sonucu da, İtalya ve Almanya'nın yayılmasını ittifaklarla dengelemeye çalışmaktı. Bu nedenle İngiltere'den sonra Fransa ile de benzer bir deklarasyona gitmenin ardındaki temel gerekçe aynıydı. Nitekim 23 Haziran 1939'da Hatay meselesinin bütünüyle çözülmesinin ardından aynı gün Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu da ilan edilmiştir.

Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında bu görüşmeler devam ederken 23 Ağustos 1939'da Sovyetler Birliği'nin Almanya ile saldırmazlık paktı imzalaması ve ardından Türkiye'nin yakınlaşma çabalarına olumlu cevap vermemesi Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'ya daha da yakınlaştırmıştır.

Tam bu sırada Almanya Polonya'yı işgal etmiş ve 3 Eylül 1939'da İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle İkinci Dünya Savaşı başlamıştı. Dönemin politikacılarına göre, Türkiye'nin acele ederek hızla Doğu Avrupa'da yayılmaya başlayan Almanya'ya karşı kendisini güvence altına alması gerekiyordu. Nihayet Sovyetler Birliği ile yapılan ittifak görüşmelerinin başarısız olmasının ardından 19 Ekim 1939'da Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması imzalanmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan beri izlenen tarafsızlık politikasının terki anlamına gelen Üçlü İttifak Antlaşması'na göre, Türkiye bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğradığı

takdirde Fransa ve İngiltere Türkiye'ye, bu devletler bir Avrupa devleti tarafından Akdeniz'de saldırıya uğrarsa Türkiye de bunlara yardımcı olacaktı. Yine anlaşmaya göre, Fransa ve İngiltere Yunanistan ve Romanya'yı olası bir saldırıdan korumak için çatışmaya girerse Türkiye tüm olanakları ile yardımcı olacaktı.

Fakat anlaşmaya eklenen bir protokol ile Türkiye'nin bu anlaşmanın yükümlülükleri dolayısıyla Sovyetler ile silahlı bir çatışmaya zorlanamayacağı belirtilmiştir. Böylelikle Türkiye kendisini Sovyetler Birliği ile savaşa sokacak bir yükümlülükten muaf tutmuştur. Yine Türkiye anlaşmaya kendisine söz verilen askeri yardımların bütünüyle verilmesi şartıyla taahhütlerini yerine getireceği hükmünü ekletmiştir. Daha sonra Ankara yönetimi bu iki istisnayı savaşa girmemenin temel gerekçesi olarak kullanmıştır.

Üçlü ittifak antlaşmasının imzalandığı gün Türkiye, İngiltere ve Fransayla ilişkilerini güçlendirmek amacıyla çeşitli askerî ve malî yardım antlaşmaları imzalamıştır. 19 Ekim 1939'da imzalanan malî yardım antlaşmasına göre İngiltere Türkiye'ye 16 milyon sterlin değerinde altın ve 25 milyon sterlin kredi vermeyi kabul ederken, 8 Ocak 1940'ta yapılan bir antlaşmayla da Fransa ve İngiltere iki yıl içinde Türkiye'de üretilen tüm kromu almayı kabul etmiştir.

25 milyon sterlin değerindeki yardımın bir kısmı ile askerî malzeme sağlanması öngörülmüş olsa da, o tarihte savaş başlamıştı ve askerî malzemeye İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'den daha fazla ihtiyacı vardı. Türkiye bu yardımların tam olarak kendisine ulaştırılmadığını ve bu nedenle askerî hazırlığını tamamlayamadığını daha sonraki dönemlerde sıklıkla savaş dışı kalmanın gerekçesi olarak kullanacaktır. Fakat 10 Haziran 1940'da İtalya'nın savaşa girmesiyle birlikte savaş Akdeniz bölgesine inmişti ve Fransa ile İngiltere Türkiye'ye birer nota göndererek savaşa katılmasını talep

etmişlerdir. Bunun üzerine İnönü hükümeti savaşa katılmayacağını açıklamış ve buna neden olarak da, kendisine ittifak antlaşmasında öngörülen silahların henüz ulaştırılmadığını ve olası savaş kararının Sovyetler Birliği ile bir savaşa neden olabileceğini göstermiştir.

28 Ekim 1940'ta İtalya Yunanistan'ı işgal etmeye başlayınca Türkiye'nin Üçlü İttifak Antlaşması gereği savaşa girme sorumluluğu bir kez daha gündeme geldi. Türkiye yine anlaşmada belirtilen Sovyetler ile karşı karşıya gelmeme koşulunu ileri sürerek savaş dışı kalacağını açıkladı. Kısacası bu dönemde Ankara için Sovyetler ile karşı karşıya gelmeme, Üçlü İttifak Antlaşması'nda öngörülen askeri yardımların yapılmamış olması ve Fransa'nın işgal edilmesi savaş dışı kalmanın üç önemli gerekçesi olmuştur.

Savaş'ın ilk aşamalarında İngiltere Türkiye'nin kendi lehine savaş dışı kalma tercihine saygı duydu. Fakat Almanya'nın müttefiki Sovyetler Birliği'ne saldırmasından itibaren Londra yönetimi Türkiye'yi savaşa sokmak için yeni bir girişim başlatmıştır. Türkiye'yi askerî uçaklar ve nakliye için ileri bir üs olarak gören İngiltere, Türkiye'nin savaşa girmesiyle Sovyetler Birliği'ne yardım imkânı elde edebileceğini düşünüyordu.

Bu bağlamda dönemin İngiltere Başbakanı Winston Churchill ile İsmet İnönü 30 Ocak-1 Şubat 1943 tarihinde Adana'da bir araya gelmişlerdir. Görüşmelerin ardından Türkiye, Sovyetler Birliği'nden emin olmadığı ve ordunun savaşa katılacak düzeyde silahlandırılmadığı gerekçeleriyle savaş dışı kalmaya devam edeceğini açıkça ortaya koymuştur. İngiltere daha sonra çeşitli görüşmelerle Türkiye'yi savaşa girme konusunda ikna etmeye çalışsa da başarılı olamamış, İnönü yönetimi ancak Aralık 1943'te yapılan Kahire Konferans'ında savaşa girmeyi prensip olarak kabul etmiştir (*TDP*, 2004: 462). Fakat bu prensip kararına rağmen Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan

etmekte acele etmemesi İngiltere'yi rahatsız etmiş ve Londra hükümeti Türkiye'yi savaşa sokma gayretlerinden Şubat 1944'te resmen vazgeçmiştir.

Savaş sona erdiğinde ise Türkiye yeni uluslararası dengede yerini almak ve Sovyetler Birliği'nden gelen tehditleri bertaraf etmek için artık İngiltere'ye değil, Batı dünyasının yeni gücü olan ABD'ye yakınlaşmaya çalışacaktır.

Almanya ile İlişkiler

1933 yılında Adolf Hitler'in iktidara gelmesiyle birlikte Almanya dış politikada saldırgan ve yayılmacı bir amaç gütmeye başlamış ve Birinci Dünya Savaşının sonuçlarından memnun olmayan İtalya başta olmak üzere diğer devletleri de yanına çekerek statükoyu tehdit etmeye başlamıştır.

Almanya 1939 yılında Çekoslovakya ve Avusturya'yı ilhak edince o güne kadar sadece İtalyan yayılmacılığını tehdit olarak gören Türkiye, Almanya'nın yayılmacı politikasını dengeleyebilecek ittifak arayışlarına yönelmiştir.

Çekoslovakya'nın işgaline kadar Almanya'nın Almanları bir araya toplama politikası güttüğü düşünülürken, bu işgalden sonra Almanya'nın 'hayat alanı' temelinde bir siyaset izlediği ve bunun sınırlarının nerede biteceğinin belli olmadığı ortaya çıkmıştı. Bu durum Türkiye'nin Alman yayılmacılığına ilişkin politikasını temelden değiştirmiş ve bu tarihten sonra Türkiye dış politikası İtalyan yayılmacılığının yanı sıra bir de Alman yayılmacılığının etkisinden kurtulma temelinde işlemeye başlamıştır. Bu bağlamda dışişleri bakanlığı hazırladığı bir raporda "Hitler'in ırk düşüncesi, hayati saha düşüncesine dönüşmeye başlayınca, yakın ve daha uzak devletleri, genişlemenin hangi yeni düşünceler altında nereye kadar gideceğini düşünmeye sevk etmiştir" ifadelerini kullanmıştır (Koçak, 2007: 240).

Alman yayılmacılığından duyulan korkuya rağmen, Türkiye'nin 1939 yılındaki dış ticaret hacminin neredeyse yarısını Almanya ile olan ticareti oluşturmaktaydı. Dönemin Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun ifadeleriyle tekelleşmiş hale gelen bu dış ticaret 'dış politikaya yön verme tehdit ve tehlikesini' de beraberinde getirmekteydi (Koçak, 2007: 485). Dolayısıyla sadece Alman yayılmacılığı değil, Alman ekonomisinin Türkiye üzerindeki nüfuzunu dengelemek de dönemin politika yapımcılarının önceliklerinden birisi olmuştur.

İngiltere ve Fransa ile Ocak 1940'ta krom satışına ilişkin yapılan antlaşma bu kaygının bir sonucuydu ve bu anlaşma sayesinde 1940 yılında Almanya'nın Türkiye dış ticaretindeki payı yüzde 15'in altına inmiştir. Fakat bu yeni durumun Almanya'yı rahatsız etmesini istemeyen Ankara, 25 Temmuz 1940'ta Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nı imzalamış; ama bu yeni ticari ilişkinin Türkiye'nin dış ticaretini daha önceki yıllarda olduğu gibi tekel altına almasına izin vermemiştir (Koçak, 2007: 500).

Kısacası Türkiye savaşın bu aşamasında Almanya'nın gücünü dengelemeye çalışan ama aynı zamanda bu ülkeyi karşısına da almak istemeyen bir dış politika izlemiştir.

Almanya Mart 1941'de Bulgaristan'ı işgal etmiş ve Türkiye ile komşu olmuştu. Hitler 4 Martta İnönü'ye sunduğu mektupta Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı duyduğunu ifade etmiş, İnönü ise cevabi mektubunda Almanya'nın saldırmaması durumunda tarafsızlığın korunacağını belirtmiştir. Bu mektup değişiminden sonra Almanya, Ege adalarında ve boğazlarda Türkiye lehine düzenlemeler yapmak karşılığında Türkiye'yi kendi tarafında savaşa sokmaya çalışmıştır (*TDP*, 2004: 441). Fakat Ankara, savaşın başından beri sürdürdüğü dış politikasını değiştirmeye yani savaşa dâhil olmaya niyetli değildi ve bu nedenle

Almanya ile sadece bir saldırmazlık paktına gidebileceğini açıklamıştır. Nisan 1941'e gelindiğinde Almanya Yunanistan ve Yugoslavya başta olmak üzere Balkanları neredeyse bütünüyle işgal etmiş ve Irak ve Suriye'de Alman yanlısı iktidarlar kurulmuştu.

Türkiye bir saldırmazlık paktıyla sıradaki devletin kendisi olmadığını garanti altına almak istiyordu ve bu doğrultuda 26 Mayısta Almanya'ya saldırmazlık paktı önerisi yapılmıştır. Sonunda 18 Haziran 1941'de iki ülke arasında karşılıklı olarak birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı göstermelerini öngören bir saldırmazlık paktı imzalanmıştır. Pakt aynı zamanda tarafların dolaylı olarak birbirlerine karşı harekâttan kaçınmalarını öngörmekteydi ve böylelikle Almanya Sovyetler Birliği'ni işgal ettiğinde Türkiye toprakları üzerinden Sovyetlere yapılacak olan İngiltere yardımını da engellemiş oluyordu. İngiltere ile ittifak ilişkisini tehlikeye atmayan Ankara, Almanya ile saldırmazlık paktının taraf değiştirmek anlamına gelmediği noktasında Londra hükümetini bilgilendirmiştir. Dış politikanın geldiği bu yeni durum dönemin bir yazarı tarafından "İngiltere ile müttefikiz, Almanya ile de dost" şekilde dile getirilmişti (Koçak, 2007: 590).

1941 sonlarında ABD'nin İngiltere lehine savaşa girmesi dengeleri önemli ölçüde değiştirmiştir. Ankara artık savaşı İngiltere cephesinin kazanacağını düşünmeye ve bu doğrultuda hareket etmeye başlamıştır. Fakat Almanya özellikle Sovyetler karşısında istediği hızda başarı elde edemeyince Türkiye'yi kendi lehine savaşa çekmeye odaklanmıştır.

Almanya Türkiye'yi kendi yanında savaşa çekebilmek için bir taraftan Sovyetler Birliği'nin kendisiyle yaptığı boğazlar üzerindeki pazarlıkları açıklarken, diğer taraftan da ellerindeki Ege adalarının bir kısmını Türkiye'ye vermeyi önermiştir. Fakat Almanya'nın bu taktikleri İnönü'nün ısrarlı bir

şekilde savaş dışı kalma politikası karşısında etkili olmamış ve Türkiye bir kez daha Almanya'ya savaş dışı kalma tercihini iletmiştir. Almanya 1942 yılının sonunda Stalingrad cephesinde Sovyetler Birliği'ne yenilmiş ve hızla geri çekilmeye başlamıştır.

Almanya'nın yenilgisi açık bir şekilde belli olmaya başlayınca Türkiye, Birleşmiş Milletler örgütüne kurucu üye olarak katılabilmenin koşulunu yerine getirmek amacıyla 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Bu tarihten sonra ise iki ülke arasındaki ilişkiler Batı Almanya'nın 1960'larda Türkiye'den işgücü talep etmesine kadar uzun bir sakinlik dönemine girmiştir.

Sovyetler Birliği ile İlişkiler

İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin temel politikası Fransa ve İngiltere'nin yanı sıra Sovyetler Birliği'ni de Almanya ve İtalya yayılmacılığına karşı bir ittifaka dâhil etmekti. Bu doğrultuda Şükrü Saracoğlu önderliğinde bir heyet 25 Eylül 1939'da Moskova'ya gitti. Fakat aynı gün Sovyetler Birliği'nin Polonya'yı işgal ederek yayılmacı siyasetini ortaya koyması ve yapılan ilk tur görüşmelerde Montrö Boğazlar Sözleşmesinde değişiklikler talep etmesi Türk heyetinde hayal kırıklığına neden oldu.

Taraflar arasında müzakereler 1 Ekim 1939'da yeniden başladığında Moskova yönetimi hem boğazların ortak savunulmasını talep etmiş hem de Türkiye'ye Almanya'nın yanında savaşa girmeyi önermiştir (Koçak, 2007: 268-269). Sovyetler Birliği'nin bu tavrı İnönü yönetimini İngiltere'ye daha da yakınlaştırırken, Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile Üçlü İttifak Antlaşmasını imzalamasından sonra Sovyetler Birliği de Türkiye'ye karşı politikasını sertleştirmiş ve Türkiye'ye petrol sevkiyatını durdurmuştur.

Savaşın ikinci yılına gelindiğinde Moskova yönetiminin Kasım 1940'ta Almanya ile yaptığı savaşa katılma pazarlıkları esnasında Boğazlarda üs talebinde bulunması Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne yönelik tedirginliğini daha da artırmıştır (*TDP*, 2004: 432-433). Fakat Almanya Balkan ülkelerini işgal etmeye başlayınca Moskova'nın bölgeye ilişkin planları geçerliliği kaybetmiş ve Stalin yönetimi 25 Mart 1941'de Türkiye'nin önerdiği saldırmazlık bildirisini kabul etmiştir.

Almanya'nın Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sonra ise Moskova, Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmış ve Türkiye'yi Almanya'ya karşı ikinci cephenin açılması konusunda ikna etmeye uğraşmıştır.

Almanya'nın saldırısıyla birlikte Sovyetler Birliği İngiltere safına geçince o tarihe kadar boğazlar konusunda bir Sovyet-Alman pazarlığından çekinen Türkiye, bu tarihten sonra boğazlara ilişkin Sovyet-İngiliz pazarlığından endişe duymaya başlamıştır (*TDP*, 2004: 446). Kasım 1942'de Almanya'yı geri püskürttükten sonra Sovyetler Birliği, Türkiye'yi karşısına almayan hatta onu kendi yanında savaşa sokmak isteyen politikasını terk etmiş ve Türkiye'ye yönelik eski politikasına geri dönmüştür.

Savaşın sona ermesine kısa bir süre kala Moskova yönetimi, 19 Mart 1945'te Türkiye'ye bir nota göndererek 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını uzatmayacağını bildirmiştir. Daha sonra 7 Haziran 1945'te dönemin Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi arasında yapılan görüşmelerde Sovyetler Birliği, Türkiye'nin doğu sınırında kendisi lehine değişiklik yapılması, boğazların ortak savunulması için kendisine burada üs verilmesi ve Montrö'nün gözden geçirilmesi taleplerini Türkiye'ye iletmiştir.

Kısa süre sonra 17 Temmuz-2 Ağustos 1945'te İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği arasında savaş sonrası durumu tartışmak amacıyla yapılan Potsdam görüşmelerinde boğazlar

konusu gündeme gelmiş ve taraflar Montrö Sözleşmesinde değişiklik yapılması gerektiği konusunda görüş birliğine vardıklarını açıklamışlardır. Daha önce de Moskova'dan benzer talepler gelmesine rağmen, bu kez durum farklıydı ve Sovyetler Birliği'nin Orta ve Doğu Avrupa'yı işgal ettiği bir dönemde dile getirilen talepler Türkiye'nin güvenlik kaygılarını en üst düzeye çıkarmıştır.

Potsdam görüşmelerinde alınan karar doğrultusunda önce 2 Kasım 1945'te ABD, daha sonra 21 Kasım 1945'te de İngiltere Türkiye'ye birer nota göndererek Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesi taleplerini iletmişlerdir. Bu notalar sadece boğazlardan geçişi düzenleme bağlamında Montrö'nün gözden geçirilmesini önerirken, Sovyetler Birliği 8 Ağustos 1946'da gönderdiği notada boğazların ortak savunulması ve boğazların statüsünü sadece Karadeniz devletlerinin belirlemesi gerektiği yönündeki taleplerini Türkiye'ye iletmiştir.

Ankara yönetiminin 22 Ağustosta verdiği cevabi notada bu istekleri kabul etmemesi üzerine, Sovyetler Birliği tekrar 24 Eylülde benzer içerikli notayı Türkiye'ye göndermiştir. Bu tarihte İngiltere ve ABD boğazlardan geçişin yeniden düzenlemesi noktasında Sovyetler Birliği ile aynı fikirde olsa da, boğazların savunması konusunda Sovyetler Birliği'nin isteklerine sıcak bakmıyorlardı. Bir başka nokta ise Sovyetler Birliği'nin bu notalarda boğazlar konusunda isteklerini dile getirmiş olmasına rağmen, 7 Haziran 1945'te talep ettiği gibi doğu sınırlarının değişimi konusunda bir düzenleme önerisinde bulunmamasıydı. Fakat Stalin yönetiminin boğazlar konusundaki ısrarı Türkiye'yi tedirgin etmeye ve bir güvenlik krizine sokmaya yeterli olmuştur.

Sovyetler Birliği'nden gelen bu notaların Türkiye dış politikası bağlamında etkisi büyük oldu.

İlk olarak İkinci Dünya Savaşı sırasında bozulmaya başlayan ilişkiler bu notalarla birlikte Türkiye'nin bütünüyle Sovyetler Birliği'ne sırtını dönmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda Ankara yönetimi o güne kadar çeşitli vesilelerle gündeme getirdiği 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını yeniden canlandırma çabalarından vazgeçmiştir.

İkincisi, bu notalar Ankara hükümetini ABD'ye yakınlaştıran önemli nedenlerden birisi olmuş ve Türkiye 1980'lerin sonuna kadar devam edecek olan ABD ve Sovyetler arasındaki Soğuk Savaş'ta ABD'nin yanında yerini almıştır.

Üçüncüsü, Türkiye'nin ABD ve Sovyetler Birliği arasında yaptığı tercih iç siyasal sistemin değişimini önemli ölçüde şekillendirmiş, Türkiye'de otoriter siyasal yapılanma yerini demokrasiye bırakmış ve 1950 seçimlerinde İnönü, iktidarı kaybetmiştir.

Dördüncüsü, Türkiye'de komünizm karşıtlığı kendisine önemli bir dayanak bulmuş ve Soğuk Savaş koşullarında komünizmle mücadele devletin toplumu disipline etme noktasında en önemli müdahale aygıtlarından birine dönüşmüştür.

Son olarak, Sovyet tehdidi Türkiye'de orduya kaynak aktarımının ve ordunun modern tarzda yeniden örgütlenmesinin dayanak noktası olmuş, bu ayrıcalıklı konumu zamanla orduyu siyasal alanın en önemli aktörlerinden birine dönüştürmüştür.

ABD ile Yakınlaşma

İkinci Dünya Savaşının ilk yıllarında Türkiye-ABD ilişkileri büyük ölçüde İngiltere üzerinden gelişirken, ABD'nin Aralık 1941'de savaşa girmesiyle birlikte Türkiye ve ABD arasında direkt ilişkiler kurulmaya başlanmıştır.

ABD ve Türkiye arasındaki yakınlığın en önemli göstergesi Mart 1941'de çıkarılan ve İngiltere safındaki ülkelere as-

kerî malzeme yardımını öngören Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu çerçevesinde Türkiye'ye 95 milyon dolar değerinde yardımda bulunulmasıydı. Söz konusu yardım Türkiye'nin Almanya ile Haziran 1941'de saldırmazlık paktı imzalanmasının ardından bir süreliğine askıya alınsa da, daha sonra Türkiye'nin Almanya yanında bir politika izlemediğinin ortaya çıkmasıyla Aralık 1941'de bu yardım tekrar devreye sokulmuştur (Sander, 1979: 8). Türkiye'nin Almanya safında yer almamasını yeterli gören Washington yönetimi, İngiltere'den farklı olarak Ankara'yı savaşa girme konusunda zorlamamış üstelik konuya ilişkin yapılan çeşitli toplantılarda Almanya'nın Ege Denizinde gücünü artırdığı bir ortamda Türkiye'yi savaşa dâhil olma konusunda zorlamanın doğru olmadığını savunmuştur (Türkmen, 2012: 53).

1943 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Londra Türkiye üzerinde savaşa katılması yönündeki baskılarını artırırken, Washington savaşa katılan bir Türkiye'ye askerî donanım sağlamanın zor olduğunu gerekçe göstererek Türkiye'nin üs ve transit kolaylıklar bağlamında kullanılabileceğinde ısrar ediyordu (Bölme, 2012: 150). Fakat Almanya'yı üzerine çekmek istemeyen Ankara hükümeti, ABD'ye Türkiye topraklarında üs ve transit geçiş hakkı vermektense Adana'da gizli bir haberleşme istasyonunun kurulmasına göz yummayı tercih etmiştir. Adana'daki gizli üssün istihbarat amacıyla kullanılması ve 23 Şubat 1945'te imzalanan Türk-Amerikan Askerî Yardım Antlaşması gibi yakın ilişkilere rağmen, savaş sonrası durumun görüşüldüğü Yalta ve Potsdam gibi çeşitli konferanslarda Washington yönetimi Türkiye'yi desteklememiş ve bu durum Ankara yönetimini bir süre Sovyetler Birliği'nden gelen talepler karşısında yalnız bırakmıştır.

Türkiye'nin yaşadığı bu yalnızlık 19 Ağustos 1946'da ABD'nin Sovyetler Birliği'ne bir nota göndererek boğazlar

üzerinde Moskova'nın önerdiği değişiklikleri kabul etmeyeceğini bildirene kadar devam etmiştir. ABD'nin kararındaki bu değişikliğin temel nedeni Yakındoğu ve Akdeniz bölgesinde Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasıydı ve bu politikada Sovyetler Birliği ile Akdeniz arasında bulunan Türkiye önemli bir role sahipti (Sander, 1979: 16).

Öte yandan Sovyetler Birliği karşısındaki yalnızlığını gidermek ve yeni kurulacak dünya düzeninde yerini almak isteyen Türkiye, ABD'ye yakınlaşmanın yolunun siyasal sistemi demokratikleştirmekten geçtiğinin farkındaydı. Bu bağlamda savaşın Batı demokrasilerinin zaferi ile sonuçlanması ve Sovyet tehdidi nedeniyle ABD'ye yakınlaşma çabaları, Türkiye siyasetini temelden etkileyen bir değişimi beraberinde getirmiştir.

Birleşmiş Milletler'in kuruluşu için ABD'de toplanan konferansa giden Türkiye heyeti 'cumhuriyet rejiminin siyasi bakımdan kesinlikle modern demokrasi yolunda ilerlediğini, harpten sonra Türkiye'de her türlü demokratik cereyanların gelişmesine müsaade edileceğini' bildirmiştir (Karpat, 1996: 128).

Bu açıklama Türkiye'de tek parti yönetiminden demokrasiye geçişin açık bir işaretiydi ve ABD ile ilişkiler geliştikçe demokratik sistem hızla bu ilişkilerin temel koşullarından birisi olmaya başlamıştır.

Kısa süre içinde dünyanın demokrasi ve komünist gibi iki ayrı kampa bölünmeye doğru gittiği ortaya çıkınca ABD'ye yakınlaşma siyaseti izleyen Ankara, 1 Kasım 1945'te İnönü'nün ağzından ülkede muhalefet partilerin kurulacağını ilan etmiş ve 11 Mayıs 1946 tarihinde de CHP tüzüğünden Milli Şef ibaresi çıkartılmıştır.

Dış politikanın etkisiyle iç siyasette bu değişimler yaşanırken, Washington yönetimi Türkiye'ye Sovyetler Birliği karşısında verdiği desteği 12 Mart 1947'de dönemin ABD

Başkanı Harry Truman'ın ağzından açık bir şekilde dile getirmiştir. Bu konuşmada Truman, savaş sonrasında Türkiye ve Yunanistan'ın askerî gücünün yeniden restore edilmesi amacıyla bu ülkelere 400 milyon dolar değerinde yardım yapılacağını açıklamıştır.

Bu yardım bir taraftan Türkiye'ye Sovyetler Birliği karşısında bir korunma sağlanacağı anlamına gelirken, diğer taraftan savaş sırasında hızla zayıflayan ekonominin yeniden restorasyonuna da imkân sağlayacaktı. Daha sonra bu miktara eklenen yardımlarla birlikte 1947 ve 1951 yılları arasında Türkiye'nin ABD'den aldığı askerî yardımın toplamı 400 milyon dolara kadar çıkmıştır (*TDP*, 2004: 535). Fakat bu yardımlar yoluyla gelen askerî teçhizatın yedek parçaları tümüyle ABD'den alındığı için Türkiye'de döviz açığı oluşmuş ve bu açık İkinci Dünya Savaşı sırasında ciddi sıkıntılar yaşayan Türkiye ekonomisinin dışarıdan borçlanma ihtiyacını daha da artırmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Necmeddin Sadak, Şubat 1948'de askerî teçhizat ithalini finanse edecek kaynak sıkıntısı yaşandığını açık bir şekilde dile getirmiş ve bu doğrultuda dış borç alabilmek için ABD ile görüşmelere başlanmıştır (Sander, 1979: 47). Bu görüşmelerin ardından Marshall Planı olarak bilinen ve Avrupa'nın yeniden kalkınmasını öngören yardım planına 8 Temmuz 1948'de Türkiye de dâhil olmuş ve bu kapsamda 1948-1952 yılları arasında ABD'den 350 milyon dolar değerinde ekonomik yardım alınmıştır.

Bu yardımlarla birlikte Türkiye ve ABD arasındaki müttefiklik ilişkisi önemli bir aşama kaydetmesine rağmen, Soğuk Savaş'ın hızla şiddetlendiği bir ortamda Sovyetler Birliği tehlikesine karşı bu müttefiklik ilişkisini yeterli görmeyen İnönü yönetimi, ABD ve Batı Avrupa arasında oluşmaya başlayan askerî ittifaka dâhil olma temelinde yeni bir politika izlemeye başlamıştır.

ABD ve onun Batılı müttefikleri Sovyetler Birliği'nin yayılması karşısında askerî bir örgüt olan Kuzey Atlantik İttifakını (NATO) oluşturmaya başlayınca Türkiye Haziran 1948 tarihinden itibaren ABD ile askerî bir ittifak içinde yer alma isteğini açıkça dile getirmeye başlamıştır. Fakat Washington yönetimi Kasım 1948'de Türkiye'ye gönderdiği bir yazıda ittifakın Kuzey Atlantik ülkeleriyle sınırlı tutulacağını ve bu nedenle Türkiye'nin alınmayacağını bildirmiştir (Bağcı, 1990: 15).

Washington'un bu tarihlerde temel politikası Türkiye'nin güvenliği ve toprak bütünlüğü konusunda bir garanti vermeksizin, Türkiye'de bazı üs ayrıcalıkları elde edebilmekti ve bunu da yaptığı askerî ve ekonomik yardımlar sayesinde elde edebileceğini düşünüyordu. Fakat Ankara, Sovyetler Birliği'ne karşı bir güvenlik garantisi sağlama konusunda kararlıydı ve Mart 1949'da dönemin Başbakanı Necmeddin Sadak'ın ağzından Türkiye, Yunanistan, Fransa, İtalya ve İngiltere arasında bir Akdeniz Paktı kurulması önerisini ortaya atmıştır. Fakat bu öneri de ABD başta olmak üzere Batılı devletler nezdinde bir karşılık bulmayınca Ankara bir başka öneriyi gündeme getirerek 15 Şubat 1950'de ABD tarafından desteklenen bölgesel düzlemde bir Yakın Doğu Paktı kurulması önerisini ortaya atmıştır.

Bütün güvenlik önerileri ABD tarafından reddedilen İnönü yönetimi CHP iktidarının son günlerinde 11 Mayıs 1950'de NATO'ya üyelik başvurusunda bulunmuş fakat CHP 14 Mayıs'ta yapılan seçimleri kaybedince NATO'ya katılma süreci Demokrat Parti dönemine kalmıştır.

Oniki Adalar Meselesi

Mayıs 1912'de Trablusgarp işgali sırasında direnişle karşılaşan İtalyanlar, Osmanlı'yı zorlamak için Oniki Adalar'ı işgal etmişti. Bu işgal 1920'de Sevr Antlaşmasıyla resmiyet

kazandı ve Oniki Adalar ile birlikte Fransızların işgalindeki Meis Adası da İtalyanlara bırakıldı. Lozan görüşmelerinde Türkiye Meis için talepte bulunmasına rağmen bu talep karşılık bulmadı. Sonuçta Lozan Antlaşmasıyla Türkiye Rodos dâhil on dört büyük adadan ve birçok küçük adacıktan oluşan Oniki Adalar'ın İtalyanlara verilmesini kabul etti.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde İtalya'nın bu adaları silahlandırması Türkiye'yi tedirgin etmiş ve ilk kez Oniki Adalar'ın ülkenin güvenliği için stratejik bir öneme sahip olduğu düşünülmeye başlanmıştır. Bu dönemde Oniki Adalar'daki İtalyan varlığı 'Türkiye'nin kalbine yönelmiş bir tabanca' olarak tanımlanmış (*TDP*, 2004: 296), İngiltere ve Fransa ile yapılan Üçlü İttifak Antlaşmasına Türkiye'nin 'Oniki Adalar'ı en kısa zamanda tehlikesiz duruma getirme' kaygısı açık bir şekilde eklenmiştir.

Türkiye'nin Oniki Adalar'a ilişkin bu kaygısı İkinci Dünya Savaşı sırasında Ankara hükümetini savaşa çekmek için gerek Almanya gerekse İngiltere tarafından sıklıkla kullanılmış ve söz konusu adalar, taraflar arasındaki pazarlığın en önemli konusu haline gelmiştir. İlk olarak Almanya henüz savaş başlamadan önce Nisan 1939'da Ankara hükümetine yönelik bir iyi niyet göstergesi olarak İtalya'nın Türkiye karasularına yakın bulunan askerî yönden önemsiz bir kısım adaları Türkiye'ye bırakması konusunu gündeme getirmiştir (Koçak, 2007: 375).

Öneri bu tarihte İtalya'ya iletilmemiş olsa da, Oniki Adalar'ın Türkiye'yi ikna etmede önemli bir pazarlık unsuru olarak kullanılabileceğini gündeme getirmesi açısından önemlidir.

Nisan 1941'de Almanya'nın Ege'deki bazı adaları işgal etmesinin ardından bu kez adalar İngiltere için bir pazar-

lık konusu olmuş ve Türkiye ile Almanya arasındaki saldırmazlık paktı görüşmelerini engellemek isteyen İngiltere, bazı Ege adalarının Yunanistan'ın da onayının alınması şartıyla Türkiye'ye bırakılmasını Ankara hükümetine önermiştir. İngiltere'nin önerisini kabul etmesi halinde Hitler'i karşısına alacağını düşünen Türkiye ise 30 Nisan'da bu adaları işgal etme önerisini Almanya'ya götürmüş; fakat 11 Mayıs'ta Alman birlikleri adaları işgal edince bu öneriden vazgeçilmiştir (Koçak, 2007: 562-563).

Kısa süre sonra Almanya Sovyetler Birliği'ne karşı saldırıya geçince Oniki Adalar'ı pazarlık unsuru olarak kullanan aktör değişmiş ve bu kez Moskova yönetimi Türkiye'yi savaşa sokabilmek için Aralık 1941'de İngiltere'ye Bulgaristan'ın güneyi ve Suriye'nin kuzeyinde bir kısım toprağın yanı sıra Oniki Adalar'ın Türkiye'ye verilebileceğini söylemiştir (*TDP*, 2004: 448). Fakat Sovyetler Birliği Almanları püskürtüp savaşta avantajlı konuma geçince Moskova yönetimi Oniki Adalar'a ilişkin bu önerisini bir daha gündeme getirmemiş, bunun yerini Almanya'nın Oniki Adalar'ı tekrar Türkiye'ye öneren pazarlık süreci almıştır.

Savaş sona erdiğinde ise İngiliz hükümeti, Oniki Adalar'ın savaş boyunca İtalya ve Almanya'nın işgaline maruz kalan Yunanistan'a verilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Türkiye Mayıs 1945'te İngiltere'yi adaların Türkiye karasularında bulunduğu, Türkiye'nin güvenliği için hayati önemde oldukları ve bunların bir kısmında Türk nüfus bulunduğu gerekçeleriyle ikna etmeye çalışmış ve adaların geleceğinin Türkiye, İngiltere ve Yunanistan arasında yapılacak üçlü görüşmede belirlenmesini önermiştir (*TDP*, 2004: 583). Fakat bu sırada artan Sovyetler Birliği tehdidi ve bu tehdit karşısında İngiltere desteğine olan ihtiyaç Türkiye'yi geri adım atmaya zorlamış ve Ankara yönetimi, 1 Temmuz 1946'da adaların Yunanistan'a verilmesine itiraz etmeyeceğini açıklamıştır. Bu-

nun üzerine adalar 10 Şubat 1947'de imzalanan Paris Barış Antlaşmasıyla Yunanistan'a verilmiş ve adaların askerden arındırılmış bir statüde bırakılacağı karara bağlanmıştır.

Soğuk Savaş koşullarında adalara ilişkin tartışmalar bir süre gündemin dışında kalsa da, 1974 Kıbrıs Müdahalesinden sonra adalar ve bunlarla ilişkili olarak karasuları ve kıta sahanlığı sorunları Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkileri uzun süre etkileyecektir.

EK OKUMA LİSTESİ

Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945): Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, Cilt I ve II, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Edward Weisband, *2. Dünya Savaşı ve Türkiye*, Çeviren: Mehmet Ali Kayabağ ve Örgen Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2002.

Hüner Tuncer, *İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.

Bölüm IV

Menderes Dönemi Dış Politikası (1950-1960)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: AKTİF AMERİKANCILIK VE DİĞERLERİ

1940'lı yılların ikinci yarısından itibaren terk edilmeye başlanan tarafsızlık ilkesi 1950'lere gelindiğinde yerini aktif Amerikancılığa bırakmıştır. Türkiye'nin 1952'de NATO'ya üye olmasıyla birlikte Ankara kendi çıkarlarını genelde Batı'nın özelde ise ABD'nin çıkarlarıyla özdeş görmeye başlamış ve Menderes hükümeti 'Washington'un dikte ettiği politikayı harfiyen izlemekle Türkiye'nin çıkarlarına en iyi hizmet edileceğine' inanmıştır (Ahmad, 1996: 396). Dolayısıyla bu dönemde Türkiye ve ABD arasında dış politika konularında bir ayrılık olmadığı gibi, NATO kapsamında yapılan askerî antlaşmalarla Türkiye, Sovyetler Birliği ile Ortadoğu arasında konumlandırılan ve Soğuk Savaş mantığı içinde çalışan Amerika'nın ileri karakoluna dönüşmüştür. Örneğin dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar 1954'te ABD'ye yaptığı gezi esnasında ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askerî yardımlarının önemini vurgularken bu durumu net bir şekilde ifade etmiştir. Ona göre, askerî yardımlar "manevi bir kuvvet basamağını manevi bir müdafaa tabyasına, bir ileri karakolu bir cephe hattına inkılâp ettirmektedir" (Bayar, 1999: 99).

Kısacası dönemin politik aktörlerinin zihninde Türkiye, Batı dünyasının komünizme karşı mücadelesinde hemen sınır hattında bulunan bir savunma tabyası ve cephe hattını müdafaa eden bir ileri karakol konumundaydı.

Dönemin dış politikasına karakteristik özelliğini veren bu aktif Amerikancılık tek başına Demokrat Parti'ye ilişkin bir şey değildi, 1940'ların ikinci yarısında İnönü yönetimi altında başlayan ve Demokrat Parti iktidarı döneminde muhalefette olan İnönü'nün, basının ve diğer devlet aygıtlarının da beslediği bir hâkim düşünme biçimiydi. Bunun en önemli nedeni Cumhuriyet'in başından itibaren sürdürülen Batıcılık idealinin esin kaynağının Avrupa'dan ABD'ye kaymış olmasıdır. Bu dönemin aktörlerine göre, Batılılaşma idealinin araçlarını sunabilecek ve bu doğrultuda bir esin kaynağı olabilecek kudrete sahip olan artık Kıta Avrupası değil, Amerika Birleşik Devletleri'dir (Bora, 2002: 150-152).

Türkiye'den bir 'küçük Amerika' çıkarma fikrinde karşılığını bulan Amerika'ya yönelik bu görme biçimi, yine dönemin Cumhurbaşkanı Bayar'ın şu ifadelerinde açık bir şekilde karşılığını bulmuştur: "Biz Türkler, siz Amerikalıların hayat tarzınızın ve dünya telakkinizin hayranıyız" (Bayar, 1999: 183). Dolayısıyla bu dönemin aktif Amerikancılığıyla Atatürk döneminde başlayan Batıcılık arasında bir süreklilik olduğu söylenebilir. Fakat bu yeni Amerikancılık Demokrat Parti döneminde dışişleri bakanlığı görevinde bulunan Fuat Köprülü'nün ifadeleriyle 'hürriyeti anlamayanların hala' süren varlığını ve 'tek partiye ve diktatörlerin keyfine dayalı' yapıları tasfiye edecek bir işleve sahiptir (Mütercimler ve Öke, 2004: 40). Taşıdığı bu fazla anlamıyla Batılılaşma, yeni haliyle Amerikancılık, Demokrat Parti'nin önce kendisine siyasal alanda yer açmasına ve daha sonra da CHP'yi tasfiye etmesine olanak sağlamıştır.

Dönemin neredeyse bütününe sinen bu aktif Amerikancılık ilkesi sadece Batıcılık idealinin bir uzantısı değildi. Aksine aktif Amerikancılık Menderes iktidarının mümkün olan en kısa sürede kalkınmayı öngören kalkınma anlayışıyla da yakından ilişkiliydi ve bu ilişki ABD'den umduğu ekonomik

desteği alamayan Menderes'in 1950'lerin sonunda o güne kadar hiçbir şekilde yanaşmayı kabul etmediği Sovyetler Birliği'ne yönelik ilgisini de açıklamaktadır.

Bu bağlamda ABD'nin siyaset yapımcıların gözünde 'iktisaden geri kalmış bir memleketi kalkındıracak en iyi sistem olması' (Bayar, 1999: 121) ve gerek ekonomik gerekse askerî yardımların Demokrat Parti iktidarının ilk beş yıllık döneminde kritik bir rol oynaması, Menderes'in aktif Amerikancılığının bir başka önemli dayanak noktası olmuştur. Dolayısıyla bu dönem dış politikasının bir başka ilkesi, ekonomik kalkınmayı hızlı ve sürekli kılabilecek dış yardım kaynaklarının güvence altına alınmasıydı. Kore Savaşı'na asker yollanması, NATO'ya katılmakta ısrar edilmesi ve daha sonra Türkiye'de Amerikan üslerinin kurulmasının kabul edilmesi gibi adımların ardındaki en önemli dinamiklerden biri Amerika'dan gelen dış yardımın devam etmesini hatta artırılmasını sağlamaktı (Keyder, 2007: 166).

Yine bu doğrultuda ABD yönetimi 1950'lerin ikinci yarısıyla birlikte dış yardımlar konusunda isteksiz davranmaya ve Ankara'nın yardımlarını geri çevirmeye başlayınca kalkınmayı dış politikanın öncelikli hedefi olarak gören Menderes hükümeti uzun süredir reddettiği Sovyetler Birliği'nden gelen yakınlaşma çağrılarını kabul etmiştir.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: MENDERES VE DIŞİŞLERİ BAKANLARI

1950'lerde dış politika kararlarının alınmasında Başbakan Adnan Menderes, dönemin iki dışişleri bakanı olan Fuat Köprülü (1950-1956) ile Fatin Rüştü Zorlu (1957-1960) ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar en önemli isimler olarak ön plana çıkmaktadır.

Dış politikanın 'açıktan tartışılmasının sıkı bir denetime tabi tutulduğu' bu dönemde (Ahmad, 1996: 402) Menderes ve onun dışişleri bakanları ile dönemin Cumhurbaşkanı Bayar dışında dış politikanın belirlenmesi noktasında etkili aktör yok denecek kadar azdır. Örneğin Temmuz 1950'de Kore'ye asker gönderme kararı meclise başvuru yapılmaksızın alınmış ve söz konusu süreç bütünüyle Menderes ve ekibi tarafından yönetilmiştir. Hükümetin önde gelen isimleri 18 Temmuz 1950'de Yalova'da bir araya gelmişler ve Kore'ye asker gönderme kararını bu toplantıda almışlardır (Bağcı, 1990: 24). Meclisin önemli ölçüde devre dışı tutulduğu bu karar verme sürecinde muhalefet kararı açıklandıktan sonra öğrenmiş, kararı desteklediğini söylese de, kendilerine konuya ilişkin bir bilgilendirme dahi yapılmaması noktasında hükümeti uzun süre eleştirmiştir.

Demokrat Parti iktidarı boyunca meclisin ve kamuoyunun karar verme süreci dışında tutulduğu bir başka önemli alan ise ABD ile yapılan silah antlaşmaları olmuştur. Örneğin 1959'da NATO kapsamında nükleer başlıklı Jüpiter füzelerinin Türkiye'ye yerleştirilmesi gündeme geldiğinde hükümet bundan meclisi haberdar edeceğini söylemiş, fakat füzelerin yerleştirilmesine yönelik antlaşma Ekim 1959'da yapıldığında kamuoyunun bundan hiç haberi olmamıştır (Uslu, 2000: 138).

Dışişleri bakanlarına gelince Demokrat Parti'nin ilk dışişleri bakanı olan Fuat Köprülü döneminde, Menderes ve dışişleri bakanlığı bürokratları dış politika yapımı noktasında öne çıkarken, 1957'den sonra bakanlık görevini üstlenen Fatin Rüştü Zorlu dış politikanın belirlenmesinde Köprülü'ye kıyasla etkin bir rol üstlenmiştir. Demokrat Parti hükümeti Köprülü döneminde dışişleri bakanlığı bürokrasisinin görüşlerine önem verse de, gerek kritik kararlarda gerekse Menderes'in yapacağı dış politikaya ilişkin konuşmalarda belirleyici olan Menderes ve etrafındaki isimler olmuştur.

Hatta 1950'lerin ortalarına gelindiğinde Köprülü'den boşalan dışişleri bakanlığı koltuğuna vekâleten yabancı dil bilmeyen Ethem Menderes'in atanmasıyla dış politika bütünüyle Adnan Menderes ve dışişleri bürokrasisinin kontrolüne geçmiştir (Yavuzalp, 1998: 39).

Menderes ve dışişleri bürokrasisi arasındaki bu ilişki Zorlu döneminde yerini Zorlu'nun dış politikada inisiyatifi büyük ölçüde ele aldığı bir sürece bırakmıştır. Bakanlıktan önce Türkiye'nin NATO daimi temsilciliği görevinde bulunan Zorlu, bakanlığı döneminde dış politika konularında Menderes'in sağ kolu olmuş hatta Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin dış politikasını bütünüyle yöneten isim olarak öne çıkmıştır (Yetener, 2007: 57). 1959'da Zürih ve Londra konferanslarında Kıbrıs konusunun görüşülmesi, Avrupa Ekonomik Topluluğu ortak pazarına 1959 yılında yapılan üyelik başvurusu ve Menderes döneminin son yıllarında Sovyetler Birliği ile temasa geçilmesi gibi dış politikanın önemli konularında Fatin Rüştü Zorlu kişisel inisiyatifler alarak belirleyici isim olmuştur.

İnönü'nün liderliğindeki muhalefet partisi CHP ve basın Demokrat Parti dış politikası üzerinde sınırlı ölçüde etkili olmuştur. CHP dış politikanın temel eksenine yani ABD ile yakın ilişkilere bir eleştiri getirmezken, daha çok dış politika konularının meclis dışında kalmasına ve Menderes'in yakın çevresi tarafından belirlenmesine itiraz etmiştir. Kore'ye asker gönderme tartışmaları sırasında CHP sözcüsünün ifadeleri bu durumun bir göstergesidir: "Dış politika prensiplerinde partiler arasında bir ayrılık yoktur. Ayrılık metot ve tatbikat üzerindedir" (Mütercimler ve Öke, 2004: 91). Fakat bu ve benzeri eleştiriler 1950'lerin ikinci yarısından itibaren yerini muhalefetin konuşma alanının sınırlandırıldığı bir sürece bırakmıştır. Bu doğrultuda 1954'te Millet Partisi basit bir dernek gibi kapatılırken, 1956'da muhalefetin toplantı

ve gösteri yapmasını yasaklayan bir kanun da meclisten geçirilmiştir. Yine 1956 yılında çıkarılan bir basın kanunuyla hükümet ve temsilcilerini eleştirmek ve kamuoyu nezdinde hükümetin güvenini sarsacak yayınlar yapmak suç haline getirilmiştir.

Bu sert önlemler 1957 seçimlerinde oylarını artıran CHP'yi daha sert bir muhalefete itmiş ve bu tarihten itibaren Demokrat Parti'nin dış politikası muhalefetin temel eleştiri alanlarından birine dönmüştür. 1958'de Irak'ta yaşanan darbenin ardından CHP, Menderes hükümetini Bağdat Paktını kötü yönetmekle suçlamış, Adana'daki İncirlik üssünün NATO amaçları dışında kullanılmasına ve hükümetin Ortadoğu'daki gelişmeler sırasında sınıra asker sevk etmesine karşı çıkmıştır.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

Kore Savaşı ve NATO'ya Giriş

Türkiye NATO'ya dâhil olma isteğini dile getirdiğinde İngiltere'nin buna karşı çıkma gerekçelerinden biri "Türkiye gibi Müslüman bir ülkenin özgür devletlerin Hıristiyan demokratik topluluk idealini zayıflatacak" olmasıydı (Tamkoç, 1961: 19). Bu itiraz Türkiye'nin Osmanlı'dan miras aldığı Batı için 'kurucu öteki'lerden biri olma özelliğinin hâlâ güçlü bir şekilde devam ettiğinin bir göstergesiydi ve bu bakış açısı Batı'nın Türkiye'yi ittifaka kabul etmesinin kimlik temelinde değil yararlılık temelinde olacağı anlamına geliyordu. Bunun farkında olan Menderes hükümeti, Kore'de Komünist Kuzey'in kapitalist kampa dâhil olan Güney'i işgal etmesiyle birlikte Sovyetler Birliği ile ABD'nin karşı karşıya gelmesini bu yararlılığın kanıtlanması noktasında bir fırsat olarak görmüştür.

Batı kampına dâhil olma isteğinin yanı sıra Ankara'yı Kore konusunda harekete geçmeye iten bir başka unsur ise 1945'ten itibaren Türkiye'den çeşitli taleplerde bulunan Sovyetler Birliği'nin Kore örneğini başka bölgelerde tekrarlamasının önüne geçmekti. Menderes'e göre Kore örneği yeni ihlallere kapı açabilecek bir öneme sahipti ve bu açıdan Kore'de sessiz kalma, Moskova yönetimine yeşil ışık yakmak anlamına gelecekti (Brown, 2008: 97). Bu düşünce Yalova'da yapılan tartışmalar sırasında dönemin Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin'in "bugün bu saldırıya ilgisiz kalırsak yarın Kuzey komşumuz bize saldırdığında kimse yardımımıza koşmaz" ifadelerinde karşılığını bulmuştur (Türkmen, 2012: 75).

Sonuç olarak Batı kampına dâhil olma ve Sovyet tehdidi gibi iki temel nedenden dolayı Birleşmiş Milletler Haziran 1950'de uluslararası bir güç göndererek Kore'de kuzeyden gelen komünist işgali durdurmak yönünde bir karara varınca Menderes hükümeti hemen harekete geçerek 25 Temmuz 1950'de yaklaşık 5 bin kişilik bir askerî birliğin Kore'ye gönderileceğini açıklamıştır.

Kore Savaşı gerek dönemin hükümeti gerekse muhalefet partileri tarafından NATO'ya kabul edilme noktasında kaçırılmayacak bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Millet Partisi Genel Başkanı Hikmet Bayur Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısında güvenliğinin sadece NATO'ya girmeyle sağlanabileceğini belirttikten sonra Kore'de bir fedakârlıkta bulunmanın NATO üyeliğinin temel koşulu olduğunu belirtmiştir.

Benzer bir düşünceden hareket eden Menderes hükümeti de Kore'ye asker gönderildikten sadece iki hafta sonra NATO üyeliği için ikinci kez başvuruda bulunmuştur. Kore Savaşı ve NATO üyeliği arasında kurulan bağlantı o kadar güçlüydü ki, Türkiye'nin ikinci başvurusu reddedildiğinde Hikmet Ba-

yur Kore'ye gönderilen askerleri geri çekme seçeneğini dahi gündeme getirmiştir (Brown, 2008: 104).

Kore Savaşı sırasında Türkiye'den gelen birliklerin gösterdiği başarı ve 700'ün üzerinde kayıp verilmesi Amerikan kamuoyunda Sovyetler Birliği ile girilen mücadelede Türkiye'nin sadık bir müttefik olacağı düşüncesini güçlendirmiştir. Dolayısıyla, Kore Savaşı Menderes hükümetine istediği olanağı sağlamış ve Türkiye'nin NATO ülkeleri arasında sadık bir müttefik olduğu yönünde Kore'de sağlamlaşan imajı üyeliğine karşı çıkan ülkeleri ikna etmeye yeterli olmuştur. Bunun üzerine Washington yönetimi 15 Mayıs 1951'de Türkiye'nin Yunanistan ile birlikte NATO'ya alınmasını önermiş ve İngiltere'yi bu karara katılması konusunda ikna etmiştir.

Sonunda Türkiye 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya üye olmuş ve hükümete yakın bir gazete olan *Zafer* NATO'ya kabul edilişi kamuoyuna duyurduğu yazısında Kore Savaşı'nın üyelik sürecindeki rolünü şu ifadelerle yâd etmiştir: "Kore'de dökülen Türk kanları heba olmadı. Türkiye'nin Atlantik Paktı'na kabul edilişi için Ottowa'daki imzacıların mürekkebinde Kore kahramanlarımıza ait kanın onurlu bir payı vardır" (Tamkoç, 1961: 23).

NATO üyeliğinin Türkiye siyasetini kısa ve uzun vadede etkileyen önemli sonuçları olmuştur.

İlk olarak bu üyelik, Türkiye'de Batı yanlısı dış politikanın kurumsal bir çerçeve kazanması anlamına geliyordu. Söz konusu üyelik sadece karşılıklı askerî ilişkileri sağlamlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda Türkiye'nin Amerika ve Avrupa'da siyasi ve diplomatik çevrelere girmesinin de zeminini oluşturmuştur.

NATO üyeliğinin ikinci etkisi, bu kuruluşun Türkiye'nin hızla militarizme kayan yapısını desteklemesi ve hatta yönetmesi olmuştur (Jacoby, 2010: 99). Soğuk Savaş boyunca birçok NATO üyesi devlette olduğu gibi Türkiye'de de Ameri-

kan Merkezî Haberalma Teşkilatının (CIA) desteğinde kontrgerilla tarzı yapılar kurulduğu gibi, NATO'dan gelen askerî yardımlar ve yeniden yapılandırma destekleri Türk Silahlı Kuvvetlerini Türkiye'deki iktidar ilişkileri bağlamında ayrıcalıklı bir yere taşımıştır.

NATO'ya dâhil olmanın üçüncü etkisi ise, ülkenin kuruluşundan itibaren izlenen ihtiyatlı tarafsızlık ilkesinin bütünüyle terk edilmesiydi. Soğuk Savaş dönemi boyunca dış politikada farklı arayışlara gidilse de, NATO Türkiye dış politikası bağlamında her zaman öncelikli tercih olmuştur.

Dördüncü olarak, bu tarihe kadar Sovyetlerden gelen tehdit doğrultusunda dış politikasını şekillendiren Türkiye, NATO'ya üye olduktan sonra bölgesinde Sovyet nüfuzunu ABD lehine engellemeyi öncelikli gören bir dış politika izlemeye başlamıştır.

Son olarak, NATO üyeliği Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik politikasının değişmesine neden olmuştur. O güne kadar izlediği saldırgan politikanın Türkiye'nin NATO üyeliğiyle bir fiyaskoya dönüştüğünü fark eden Sovyetler Birliği, 30 Mayıs 1953'te Türkiye'ye bir nota göndererek Kars ve Ardahan'a ilişkin iddialarından ve boğazların ortak savunulması talebinden vazgeçtiğini açıklamıştır. Sovyetler tarafındaki bu politika değişikliği özellikle 1960'larda başlayan Türkiye-Sovyetler yakınlaşmanın temeli olmuştur.

ABD ile Yakın İlişkiler

NATO'ya dâhil olduktan sonra Türkiye'nin ABD tarafından Soğuk Savaş dengeleri bağlamında şekillendirildiği hızlı bir yeniden yapılandırma süreci başlamıştır. Bunun ilk örneği NATO Kuvvetler Statüsü Sözleşmesinin 25 Ağustos 1952'de imzalanması olmuştur.

Bu sözleşme ABD'nin Türkiye'de askerî üsler ve tesisler kurmasının ve Türkiye topraklarında asker bulundurmasının

yasal zemini oluşturması açısından önemliydi. Sözleşmenin diğer bir ayrıntısı da Türkiye topraklarındaki Amerikan varlığının denetimini Türkiye tarafına bırakmamış olmasıydı ve bu nedenle Türkiye'deki Amerikan personeli Türkiye mahkemelerine tabi kılınmamıştı. Bu durum daha sonra birçok probleme yol açacak ve Amerikan askerlerinin karıştığı adli vakalar Türkiye'de anti-Amerikancılığın yükselmesinin en önemli nedenlerinden birisi olacaktır. 23 Haziran 1954 tarihinde ise ABD ile Askerî Tesisler Antlaşması ve Türkiye'deki Amerikan Kuvvetleri'nin Statüsü Antlaşması gibi iki önemli askerî antlaşma daha imzalanmış ve bu anlaşmalar kapsamında Türkiye sınırları içinde doksanın üzerinde Amerikan askerî tesisi kurulmuştur (*TDP*, 2004: 558).

Bu antlaşmalar Türkiye'ye gelen Amerikan askerleri konusunda Türk tarafının bilgilendirilmesini öngörse de, bunların giriş ve çıkışı konusunda izin ya da kontrol durumu söz konusu olmamıştır. Bu antlaşmalardan bir gün sonra yapılan Vergi Muafiyeti Antlaşmasıyla da bu sürecin ekonomik boyutu tamamlanmış ve Amerikalıların Türkiye'deki tesis ve üslere ilişkin yaptığı harcamalara yönelik vergi muafiyeti getirilmiştir.

Bu antlaşmalar kapsamında ilk olarak 14 Ekim 1953'te İzmir Çiğli'de ABD, Türkiye ve Yunanistan'dan gelen havacıların oluşturduğu Altıncı Müttefik Taktik Hava Kuvvetleri üssü kurulmuştur. Fakat bu üs ABD'nin Türkiye'de kurduğu ilk tesis değildi ve daha İkinci Dünya Savaşı sırasında Washington yönetimi Afrika-Ortadoğu-Avrupa güzergâhını kontrol altında tutmak için Türkiye'deki havaalanlarını kullanma hakkı için çaba göstermekteydi (Bölme, 2012: 150). Bu doğrultuda 1943 yılından itibaren Adana'da gizli olarak işletilen haberleşme istasyonları zamanla burada bir askerî üssün kurulması fikrine kadar gitmiş ve Mayıs 1951'de İncirlik'te havaalanı inşaatına başlanmıştır. Daha sonra 1952 ve 1954 yıllarında NATO

kapsamında yapılan anlaşmalar doğrultusunda Libya'daki Ortadoğu Stratejik Hava Komutanlığı İncirlik üssüne nakledilmiştir. Bu nakille birlikte o tarihe kadar 'Türk Üssü' olarak ABD hava kuvvetleri tarafından kullanılan İncirlik, 6 Aralık 1954'ten itibaren önemli ölçüde Amerikalılara devredilmiş ve Türk Hava Kuvvetlerinin bu üssü kullanması son derece sınırlandırılmıştır (Bölme, 2012: 203).

ABD'nin Sovyetler Birliği ile mücadelesinin ana üslerinden birisi olmasının yanı sıra, 1957'den itibaren İncirlik Üssü gerek Moskova'ya gerekse bölge ülkelerine yönelik kullanılan U-2 istihbarat uçaklarının üs ve faaliyet merkezi olarak da kullanılmaya başlanmıştır.

Üçüncü olarak Çiğli ve İncirlik'teki iki merkezi hava üssünün yanı sıra, aynı tarihlerde İskenderun'da ABD'nin kurduğu bir deniz üssü de NATO kapsamına alınmıştır. Aynı şekilde İzmit, Diyarbakır, Manisa, Afyon, Konya, Erzurum, Trabzon ve Ankara başta olmak üzere birçok ilde de üsler, radar ve telsiz tesisleri, lojistik karargâhlar ve Amerikan askerî personelinin kaldığı lojmanlar yapılmıştır.

Böylelikle 1950'lerin ikinci yarısı boyunca toplamda yaklaşık 30 milyon metrekare civarında Türkiye toprağı NATO kapsamında yapılan üs ve tesisler için tahsis edilmiştir (Sander, 1979: 118; Bölme, 2012: 249).

1950'lerin ikinci yarısına gelindiğinde Türkiye'nin NATO kapsamında askerî düzlemde yeniden yapılandırılması büyük ölçüde tamamlanmıştı.

Bu gelişmeyle paralel bir şekilde Türkiye, ABD'nin Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasının da merkezinde yer alıyordu. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı John F. Dulles, Mayıs 1953'te Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyaret sırasında Menderes hükümetine Sovyetler Birliği'ne karşı bir Kuzey İttifakı oluşturulmasını önermiş ve Türkiye de Or-

tadoğu'da kurulacak bir askerî ittifakın liderliğini üstlenmeye hazır olduğunu Dulles'e iletmiştir (Bağcı, 1991: 51-52).

Bu doğrultuda Türkiye, Ortadoğu ülkelerini NATO kapsamında oluşturulacak bölgesel bir işbirliğine dâhil etme çalışmalarına başlamış ve bu girişimler sonucunda Bağdat Paktı imzalanmıştır. Fakat bu gibi girişimler Moskova'nın Ortadoğu'daki etkinliğini artırmasını engellemeyince 9 Ocak 1957'de dönemin ABD Başkanı Dwight Eisenhower Ortadoğu'da Sovyet yayılmasını engellemek için bölgedeki müttefiklerine askerî kuvvetlerin kullanılması da dâhil her türlü yardımın yapılacağını açıklamıştır.

Washington'ın bu yeni politikası Türkiye'nin önemini daha da artırmış, Menderes hükümeti de bunu ABD'den daha fazla ekonomik yardım alabilmenin ve bölgedeki etkinliğini artırmanın bir fırsatı olarak görmüştür. Örneğin, 1958'de Irak'ta gerçekleşen Sovyet yanlısı darbe Türkiye'nin önemini ABD nezdinde artırınca Ankara ve Washington arasında 5 Mart 1959'da Güvenlik İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Ankara hükümetinin talebi doğrultusunda ABD Türkiye'ye silahlı güç kullanımı da dâhil her türlü yardımı sağlamayı kabul etmiştir.

Ekonomi alanında ise ABD ile ilişkiler diğer alanlarda olduğu gibi hükümetin istediği ölçüde sorunsuz gitmemiştir. 1952 yılında Marshall yardımı sona erdiği gibi, Türkiye ekonomisinin temel göstergeleri de olumsuz yönde değişmeye başlamıştı. Örneğin 1950 yılında 60 milyon dolar olan dış ticaret açığı 1951'de 240 milyon dolara, 1952'de de 540 milyon dolara yükseldi. Dış borçlar da 1950'de 2,7 milyar lira iken 1956'da 4 milyar liraya çıktı. Bu ekonomik gelişmeler dış yardıma olan ihtiyacı artırmasına rağmen, ABD'den gelen ekonomik yardım 1953 yılında bir önceki yıla kıyasla 10 milyon dolardan fazla geriledi (U.S. Congress, 1963: 20).

Bu soruna bir çözüm bulmak amacıyla 1954 yılında Menderes ve dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar ABD'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyaretler sonucunda ABD'nin ekonomik yardımlarında kısmi bir düzelme olmuştur. 1954'te 78 milyon dolar olan ekonomik yardım 1955'te 109 milyon dolara, 1956'da da 129 milyon dolara yükselmiştir (U.S. Congress, 1963: 20). Fakat bu yardımlar Menderes hükümetinin karşı karşıya olduğu ekonomik sorunları çözmede yeterli olmayınca ABD'den daha fazla yardım talebinde bulunulmaya başlanmıştır.

Türkiye ekonomik yardım konusundaki bu ısrarlı talepleri Eisenhower'ın yeni Ortadoğu politikasını ilan etmesi ile aynı döneme (Ocak 1957) denk gelmiş, üstelik Irak'ta yaşanan askeri darbe Türkiye'nin önemini artırmıştır. Böylesi bir ortamda ABD, Ağustos 1958'de Uluslararası Para Fonu (IMF) üzerinden Türkiye'ye 359 milyon dolarlık bir kredi sağlamayı kabul etmiştir. Buna ek olarak da Türkiye'nin vadesi gelmiş 256 milyon dolar tutarındaki anapara ve faiz ödemesi de ertelendi. Sonuçta 1959 yılında ABD'nin Türkiye'ye yaptığı ekonomik yardım bir önceki yıla kıyasla yaklaşık iki kat arttı ve 204 milyon dolara yükseldi.

Borçlanma problemlerinin yanı sıra, bu dönemde Türkiye-ABD arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyen bir başka unsur ise sayıları 15 bini bulan Türkiye'deki Amerikan personelinden kaynaklanan sorunlar olmuştur (Bölme, 2012: 236). Yapılan ikili antlaşmalara göre, görev sırasında Türkiye vatandaşlarına karşı suç işleyen Amerikalıların yargılanması Amerikan makamlarına bırakılmıştı. Bu adlî ayrıcalıklardan kaynaklanan sorunlar bir taraftan kamuoyunda Amerikan karşıtlığını tetiklerken, diğer taraftan da Amerikan üslerinin NATO amaçları dışında kullanılması muhalefetin dış politika üzerinden Menderes hükümetini gayri meşrulaştırmasına olanak sağlamıştır.

Balkan İttifakı, Yugoslavya ve Bağlantısızlar

Menderes'in Türkiye'nin yakın bölgesine ilişkin temel politikası NATO kapsamında oluşturulacak ittifaklar yoluyla Sovyetler Birliği'nin buradaki etkinliğini zayıflatmak ve Türkiye'nin güvenliğini garanti altına almaktı. Menderes'in bu hedefi Atatürk'ün 1930'larda ittifaklar yoluyla Türkiye'nin etrafında bir güvenlik çemberi oluşturmak politikasıyla benzerlik gösterse de, bu kez ittifakların oluşturulmasında ABD'den gelen önerilerin önemli bir etkisi vardı.

Yugoslavya'nın 1948'de Sovyetler Birliği ile arasının açılmasından itibaren bu ülke Balkanlar da Sovyet karşıtı bir ittifak oluşturulması düşüncesinin merkezine yerleşmiş ve NATO'ya dâhil olduktan sonra Ankara hükümeti Yugoslavya'yı Sovyet karşıtı bir ittifaka dâhil etme seçeneğini gündeme getirmeye başlamıştır.

Menderes hükümetine göre, Balkanlarda güvenliği sağlayacak temel unsur Yugoslavya'nın NATO'ya alınması olsa da, gerek Yugoslavya gerekse ABD bu öneriye sıcak bakmamıştır. Bunun üzerine Menderes hükümeti, Yunanistan ve Yugoslavya'nın dâhil olduğu NATO'dan bağımsız yeni bir ittifak konusunu gündeme getirmiş ve dönemin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü Ocak 1953'te sırasıyla Belgrad ve Atina'yı ziyaret ederek bu ülkeleri olası bir ittifak oluşumu konusunda ikna etmiştir.

28 Şubat 1953'te imzalanan Balkan Paktı tarafların 'güvenliklerini ilgilendiren sorunları birlikte incelemeyi' öngördüğünden bir ortak savunma antlaşmasıydı. Savunma konularının yanı sıra özellikle Yugoslavya cephesinden gelen ısrarlar nedeniyle Pakt, ekonomi ve kültür gibi alanlara da genişletilmiş ve bu konularda da taraflar arasında işbirliği sağlanmasının temel zemini olmuştur. Fakat pakt temelde savunma amaçlı kurulmuştu ve bu bağlamda 9 Ağustos

1954'te taraflar arasında imzalanan yeni bir antlaşmayla askerî ittifaka dönüştürülmüştür.

Yeni antlaşmaya göre, taraflara gelen herhangi bir saldırı tüm taraflara yapılmış bir saldırı sayılacaktı ve askerî güç kullanımı da dâhil saldırıya uğrayan devlete tüm taraflar her türlü yardımı sağlayacaktı. Sonuçta Türkiye'nin isteği doğrultusunda Yugoslavya NATO'ya alınmamıştı ama bu antlaşma sayesinde üç ülke arasında NATO'nun bir benzeri yeni bir ittifakın kurulmasına imkân sağlanmıştır (*TDP*, 2004: 590). Antlaşmanın bir başka hükmü de ülkelerin dışişleri bakanları düzeyinde yılda iki kez toplanması öngörülen bir konseyin kurulmasıydı. Bu konsey ilk toplantısını 2 Mart 1955 yılında Ankara'da yapmış ve toplantının ardından imzalanan bir antlaşmayla taraf devletlerin meclislerinin seçeceği yirmi üyeli bir 'sürekli meclisin' kurulması kabul edilmiştir.

Fakat bu toplantı 1955 yılında yaşanan gelişmeler nedeniyle Balkan İttifakı'nın son toplantısı olmuştur. 1953'te Stalin'in ölmesiyle birlikte Sovyetler Birliği Belgrad'a yönelik politikasını değiştirmiş ve ardından da Haziran 1955'te dönemin Sovyet başbakanı Yugoslavya'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret Yugoslavya'nın Balkan İttifakı'na katılma gerekçesini önemli ölçüde ortadan kaldırmış ve bu tarihten sonra Sovyet tehdidinden kurtulan Belgrad yönetimi bağlantısız bir dış politika izlemeye başlamıştır.

Öte yandan 6-7 Eylül 1955'te İstanbul'daki Rumlara yönelik gerçekleştirilen saldırılar Yunanistan'ın tepkisine neden olmuş ve Atina saldırılarda verilen hasarlar telafi edilene kadar Balkan İttifakı kapsamında işbirliğini askıya aldığını açıklamıştır.

Menderes yönetimi İttifak'ı bir arada tutmak için gayret gösterse de, Yugoslavya'nın üçüncü dünya ülkeleriyle yeni bir işbirliğine gitmesi ve Yunanistan ile Türkiye arasında

Kıbrıs sorununun yaşanmaya başlaması Balkan İttifakının üç ülkesi arasındaki ilişkileri yeniden restore etme imkânını ortadan kaldırmıştır. 1958'de Menderes hükümeti ittifakın taraflarına Balkan İttifakını yeniden canlandırmak için önerilerde bulunmuşsa da, Yunanistan ve Yugoslavya dışişleri bakanlarının olumsuz cevap vermeleri üzerine ittifak antlaşmaları zımnen feshedilmiştir (*TDP*, 2004: 591-592).

Yugoslavya'nın Balkan İttifakından ayrılmasının en önemli nedenlerinden birisi, üçüncü dünya ülkelerinde ortaya çıkan ve Soğuk Savaş kamplaşmasında yer almamayı öngören Bağlantısızlar Hareketi olmuştur. Sömürge sonrası devletlerin bu üçüncü dünyacı tavrı sadece Yugoslavya'yı Balkan İttifakının dışına çekmemiş, aynı zamanda Türkiye'nin NATO ile beraber Ortadoğu ve Güney Asya'da oluşturmaya çalıştığı ittifakları da tehlikeye sokmuştur.

Üçüncü dünya ülkelerinin Soğuk Savaş'ın iki kampına da katılmaksızın üçüncü bir bloğu yani Bağlantısızlar Hareketini oluşturmak amacıyla Nisan 1955'te Bandung Konferansı ile bir araya gelmesi, Ortadoğu bölgesinde Sovyet karşıtı ittifak oluşturma çabasındaki Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Bu toplantıya Türkiye'yi temsilen katılan Fatin Rüştü Zorlu, konuşmasında NATO'yu ve Batı bloğunu savunmuş, ardından da tarafsız kalma politikasının bu ülkeleri Sovyet kampına sürükleyeceğini ileri sürmüştür. Zorlu daha sonra mecliste yaptığı bir konuşmada konferansa Batılı müttefiklerin ısrarıyla katıldığını ve bu bağlamda konferans sırasında Batı'nın sözcülüğünü üstlendiğini açıklamıştır (*OTDP*, 1996: 276).

Türkiye'nin üçüncü dünyacı bağımsızlık hareketlerine yönelik mesafeli politikası sömürgecisi Fransa'ya karşı Cezayir'in başlattığı bağımsızlık savaşı sırasında da kendini göstermiştir. 1955'te sömürgeci geçmişe sahip Asya ve Afrika ülkeleri konuyu Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun gündemine getirdiğinde konunun gündeme alınmaması yönünde

oy kullanan Ankara, daha sonra mesele BM gündemine kendi kaderini tayin etme kapsamında tekrar gelince NATO müttefiki olan Fransa'yı karşısına almamış ve çekimser kalmayı tercih etmiştir (Ersoy, 2012). Diplomatik düzlemdeki bu politikasına rağmen, Menderes hükümeti 1957 ve 1958 yıllarında Cezayir'deki bağımsızlık hareketine el altından silah yardımı yapmıştır (Kösebalaban, 2011: 81).

Batı Ekseninde Ortadoğu Politikası

NATO'ya dâhil olduktan sonra Türkiye, ABD'nin Sovyetler Birliği'ni ittifaklar yoluyla kuşatma politikasının en önemli ayaklarından birisi haline gelmiştir. ABD'den gelen telkinlerin yanı sıra, dönemin Dışişleri Bakanı Köprülü'nün açık bir şekilde dile getirdiği üzere bölgede aktif bir politika izlenmezse Rusların 'birbiri ardına bu zayıf ülkeleri ellerine geçireceği' düşüncesi Demokrat Parti'nin Ortadoğu'ya yönelik izlediği aktif politikanın arkasındaki temel motivasyon olmuştur (Bağcı, 1990: 47).

Bu konuda ilk girişim Ekim 1951'de İngiltere tarafından ortaya atılan ve Ortadoğu Savunma Örgütü kapsamında Mısır başta olmak üzere Ortadoğu devletlerinin Türkiye'nin önderliğinde bir araya getirilmesini öngören proje üzerinden yapılmıştır. Süveyş Kanalı üzerindeki İngiliz hâkimiyetinden ve topraklarındaki İngiliz işgal kuvvetlerinden rahatsız olan Mısır'ın öneriyi kabul etmemesiyle proje rafa kaldırılmıştır. Fakat projenin gündemde olduğu süre boyunca Ankara'nın bölge ülkelerini ikna çabaları Mısır başta olmak üzere Arap dünyasının gözünde Türkiye'nin imajını sarsmış ve bu ülkeler Ankara'yı Batı dünyasının 'maşası' olmakla suçlamışlardır. Gerginleşen ilişkiler Mısır'ın 4 Ocak 1954'te Türkiye büyükelçisini sınır dışı etmesiyle en dip seviyesine kadar gerilemiştir.

Bunun üzerine Ankara'nın daha iyi ilişkilere sahip olduğu Pakistan ve İran üzerine temellenen bir başka Sovyet karşıtı ittifak fikri ortaya atılmıştır. Bu doğrultuda atılan ilk adım ise 2 Nisan 1954'te Türkiye ve Pakistan arasında imzalanan karşılıklı savunma ve işbirliği antlaşması olmuştur. İkinci adım olarak Ankara, Irak, Suriye, Lübnan ve Mısır'ı olası bir güvenlik paktına dâhil etmek için ikna etmeye çalışmış, fakat sadece Irak hükümetini ikna edebilmiştir.

Menderes hükümetinin ikna çabaları sonucunda 12 Ocak 1955'te yayımlanan Türk-Irak Deklarasyonu kısa süre sonra 24 Şubat 1955'te karşılıklı işbirliği antlaşması olarak imzalanmıştır. Temel amacı tarafların güvenlik ve savunmaları için işbirliği sağlamak olan bu antlaşma başka ülkelere de açıktı ve 23 Eylülde Pakistan'ın, 3 Kasımda da İran'ın bu anlaşmaya dâhil olmalarıyla birlikte Bağdat Paktı kurulmuştur.

Bağdat Paktının kurulmasının ardından Ankara, paktın kuruluşundan önce izlediği ve diğer Arap ülkelerini de Sovyetler Birliği'nin nüfuz alanından çıkarma politikasına kaldığı yerden devam etmiş ve bu doğrultuda ilk olarak Ürdün'ü pakta katılma noktasında ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Mısır'da iktidara gelen Cemal Abdul Nasır'ın izlediği Arap milliyetçiliği üzerine temellenen bölge politikası diğer Arap ülkelerini iktidardaki Batı yanlısı rejimlere rağmen Bağdat Paktı konusunda mesafeli olmaya zorlamıştır. Batılı ülkeler karşısında bağımsız bir politika izlemek vaadiyle iktidara gelen ve Sovyetler ile yakınlaşan Nasır yönetimindeki Mısır, Bağdat Paktından en fazla rahatsız olan bölge ülkesiydi. Bu doğrultuda Nasır yönetimi Suriye'yi yanına çektiği gibi Ürdün ve diğer Arap ülkeleri üzerinde de etkili olmuş ve bu nedenle Bağdat Paktı bekleneni vermediği gibi kısa süre içinde bölgede karşı bir pakt ortaya çıkarmıştır. Diğer bir ifadeyle, Bağdat Paktı ve Türkiye'nin diğer Arap ülkelerini de pakta dâhil etme temelinde gösterdiği çabalar ters bir etkiye neden

olmuş ve Sovyetler Birliği'ni Ortadoğu'dan uzak tutmak amacıyla oluşturulan pakt, Moskova'nın bölgeye girişini kolaylaştıran temel unsura dönüşmüştür. Üstelik Ankara'nın Arap ülkelerini Bağdat Paktına dâhil etme çabaları Türkiye'nin Ortadoğu'daki 'Batı'nın gözü kapalı müttefiki' şeklindeki imajını daha da güçlendirmiştir (*TDP*, 2004: 627).

Arap ülkeleri arasında Türkiye'nin Batı'nın Ortadoğu'daki gözü kapalı müttefiki olduğu yönündeki imajı ilk olarak 1956'da patlak veren Süveyş Krizinde test edilmiştir. 1956'da Nasır, Akdeniz ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayan Süveyş Kanalını millileştireceğini açıklayınca İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekmiş ve bu ülkeler İsrail ile birlikte Mısır'a savaş ilan etmişlerdir. Savaşa kadar Batılı devletlerle birlikte hareket eden Türkiye, savaştan sonra İngiltere ve Fransa'nın tavrının hukuksuz olduğunu belirtmesine rağmen gelişmelerin temel sorumlusu olarak Nasır'ı suçlamıştır (*TDP*, 2004: 628-629). Bu olay Arap ülkeleri arasında Türkiye'nin imajını daha da olumsuz etkilemiş ve Türkiye'nin genelde Batı'nın özelde ise Amerika'nın bölgedeki çıkarlarını savunan ülke olduğu yönündeki algılamayı sağlamlaştırmıştır.

Arap ülkelerinin bu algısı Menderes hükümetinin politikasını değiştirmemiş ve Suriye yönetimi içerideki rejimi değiştirmeye çalışmakla suçladığı ABD elçilik görevlilerini 1957'de sınır dışı edince Türkiye bir kez daha ABD'nin bölgedeki çıkarlarını korumaya soyunmuştur. Gelişmeler üzerine Ankara yönetimi Suriye sınırına çok sayıda asker yığmış ve Sovyetler Birliği de Suriye'yi desteklemek için Türkiye'ye bir nota göndererek Ankara'yı bir saldırıya girişmesi durumunda başına büyük felaket getireceği konusunda uyarmıştır. Sonunda gerilim BM Genel Kurulu'nun tarafların sorunu görüşerek halletmesi yönündeki kararı ile son bulmuştur.

14 Temmuz 1958'de beklenmeyen bir gelişme olmuş ve Irak'ta gerçekleşen bir darbe sonrasında ABD yanlısı rejim

değişmiştir. Bu değişiklik Bağdat Paktı'nı sona erdirecek bir gelişmeydi. Paktın üyeleri ABD'ye Irak'a yönelik müdahale çağrısında bulunsalar da, ABD böyle bir hareketin Bağdat Yönetimini Sovyetler Birliği'ne daha da yakınlaştıracağı düşüncesiyle başta Türkiye olmak üzere diğer üyeleri Irak'a bir müdahalede bulunulmayacağı noktasında ikna etmiştir. Bunun üzerine Türkiye yeni yönetimi tanırken, Bağdat Paktı'nın yerini alacak olan Merkezi Antlaşma Teşkilatı'nın (CENTO) oluşturulmasına öncelik vermiş ve yapılan görüşmelerin ardından 21 Ağustos 1959'da Bağdat Paktının yerini CENTO'nun aldığı açıklanmıştır.

Irak'taki darbe sadece Bağdat Paktının sonunu getirmemiş aynı zamanda bölge ülkelerinden Lübnan ve Ürdün'ü de etkilemiş ve her iki ülke de rejimlerinin devamı için ABD ve İngiltere'den yardım istemiştir. ABD'nin Lübnan'a yardımı sırasında Ankara, Türkiye sınırları içindeki ABD askerî üslerinin NATO amaçları dışında kullanılmasına izin vermenin yanı sıra, Amerikan deniz kuvvetlerinin Akdeniz'e konuşlanmasını da onaylamıştır. ABD ve İngiltere'nin Ürdün'e yönelik yardımında ise Lübnan örneğinde olduğu gibi somut bir adım atılmamasına rağmen, Ankara hükümeti bu olayda da Batı bloğunun Ortadoğu politikasını açık bir şekilde desteklemiştir.

Ortadoğu'nun Arap olmayan ülkeleri İsrail ve İran, Menderes dönemi boyunca Türkiye'nin iyi ilişkiler kurduğu ülkeler olmuştur. 29 Mart 1949'da İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olan Türkiye, Süveyş işgalinin ardından ilk kez İsrail'e karşı ciddi bir tepki göstermiş ve buradaki elçisini geri çekmiştir. Fakat bu tepkiye rağmen, bu dönemde İsrail'i karşısına alacak bir politika izlememiş, hatta iki ülke stratejik işbirliği anlamına gelecek bazı adımlar atmıştır.

İsrail yönetiminin Arap ülkelerinden geldiğini düşündüğü tehdit karşısında bölgedeki Arap olmayan ülkeler ile

kurmayı düşündüğü ittifaka Türkiye'yi davet etmesi iki ülke arasındaki ilişkileri işbirliği seviyesine taşımıştır. 1958'de İran ve Etiyopya ile güvenlik alanında işbirliği antlaşmaları imzalayan İsrail, bu Çevresel Pakta Türkiye'yi de dâhil etmek için harekete geçmiştir. Irak'ın Bağdat Paktından ayrılması ve Suriye'de Sovyet nüfuzunun artmasıyla bölgede aleyhine dönen dengeyi değiştirmek isteyen Türkiye, 29 Ağustos 1958'de dönemin İsrail Başbakanı Ben Gurion'dan gelen bu teklifi kabul etmiştir. Büyük ölçüde gizli kalan ve ABD'nin de desteğini alan bu ittifak temelde taraflar arasında istihbarat paylaşımını öngörmekteydi (Kösebalaban, 2011: 81; Bengio, 2004: 44).

Atatürk döneminden beri iyi ilişkilerin bulunduğu İran'a yönelik Ankara'nın politikası, bu ülke Batı ekseninde bir politika izlediği sürece olumlu bir seyir izlemiştir. Örneğin 1953'e kadar İran'da iktidarı elinde bulunduran Musaddık İngiltere ile petrol konusunda anlaşmazlık yaşayınca Türkiye açık bir şekilde İngiltere'nin yanında yer alırken, CIA desteğiyle yapılan bir darbe sonucunda Musaddık'ın yerini alan yeni yönetim Türkiye'den yakın destek görmüştür.

Sovyetler Birliği ile İlişkiler

5 Mart 1953'te Stalin'in ölümünün ardından iktidara gelen yeni yönetimle birlikte Sovyetler Birliği, barış içinde bir arada yaşama ilkesi bağlamında daha önceki dönemde ilişkilerin gergin olduğu ülkelere yönelik bir yakınlaşma siyaseti izlemeye başlamıştır. Bu yeni politikanın Türkiye'ye yönelik ilk etkisi, 30 Mayıs 1953'te Moskova'nın Ankara'ya gönderdiği nota olmuştur. Bu notayla Sovyetler Birliği, Stalin döneminde Türkiye'den talep ettiği tüm isteklerinden vazgeçmiştir. Toprak taleplerinden ve boğazların yeniden düzenlenmesi önerilerinden vazgeçen Moskova yönetimi, iki

ülke arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi konusunda da istekli olduğunu Türkiye'ye iletmiştir.

Taleplerden vazgeçilmesini olumlu karşılayan Ankara, ilişkilerin düzeltilmesi konusunda ise bir ikilemle karşı karşıyaydı. Ekonomik kalkınma programını önemli ölçüde ABD'den gelen yardımlar üzerine inşa eden Menderes hükümeti, Sovyet tehdidinin ortadan kalmasıyla ve bunun sonucunda Türkiye'nin NATO nezdinde stratejik öneminin azalmasıyla birlikte söz konusu yardımların kesintiye uğrayacağını düşünmüştür. Dolayısıyla ABD yardımının devamını garanti altına almak isteyen Ankara, bir süre daha Sovyet tehdidini ve bu tehdidin bertaraf edilmesi noktasında Türkiye'nin Batı dünyası için sahip olduğu stratejik önemi vurgulamaya devam etmiştir. Üstelik Ankara'nın gözünde İkinci Dünya Savaşının ardından Türkiye'yi çok zor durumda bırakan Sovyet talepleri bir notayla unutulacak bir şey değildi ve dönemin politika yapımcılarına göre NATO dışında Türkiye'nin güvenliğini sağlayacak başka bir mekanizma da yoktu.

Türkiye Sovyet cephesinden gelen bu yakınlaşma önerilerine rağmen, NATO'nun Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikası doğrultusunda hareket etmeye devam etmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'nin öncü bir rol üstlendiği Bağdat Paktı ve Balkan İttifakı gibi oluşumlar Moskova yönetimini rahatsız ederken, 1950'lerin sonlarında iki ülke arasında nükleer füze ve U-2 Casus Uçağı krizleri yaşanmıştır.

Aralık 1957'de Washington yönetimi NATO'yu güçlendirmek amacıyla Avrupa'ya füzeler yerleştirme kararı almış; fakat birçok Avrupa ülkesi Sovyetler Birliği'ni karşısına almamak için bu füzelerin topraklarına yerleştirilmesini kabul etmemiştir. Sadece İngiltere, İtalya ve Türkiye füzelerin kendi topraklarına konuşlandırılmasına onay verirken, Tür-

kiye'ye yerleştirilecek füzelerin görüşmeleri Ekim 1959'da tamamlanmıştır. Buna göre, Türkiye'ye yerleştirilen füzelerin nükleer başlıkları ABD'ye ait olurken, füzelerin ateşlenmesine Türkiye ve ABD hükümetleri ortak karar vereceklerdi. Bu durum Moskova yönetimini ciddi ölçüde rahatsız etmiş ve 13 Aralık 1959'da Türkiye'ye gönderdiği notada füzelerin kendi ulusal çıkarına yönelik tehdit olduklarını bildirmiştir.

Sovyetler Birliği Türkiye'deki Amerikan üslerinden de rahatsızlık duymaktaydı ve bu üslerden kalkan casus uçaklarının Sovyet hava sahasını ihlal ettiğini ileri sürmekteydi. 1 Mayıs 1960'ta Sovyetler Birliği, İncirlik Üssü'nden havalanan U-2 Casus Uçağı'nı düşürünce Türkiye'ye bir nota vererek bu uçuşlara izin verilmesi halinde gerekli önemlerin alınacağı konusunda Ankara hükümetini uyarmıştır. Moskova'nın bu uyarısı 27 Mayıs Darbesinin ardından Türkiye'de iktidarın değişmesi ile birleşince İncirlik'te üslenen U-2 müfrezesi 1960 yılının ortasından itibaren faaliyetlerini sonlandırmıştır (Bölme, 2012: 228).

Siyasi düzlemde yaşanan bu gerginliklere rağmen Moskova yönetimi, 1953'teki notanın paralelinde Türkiye ile yakınlaşma politikasını ekonomik düzlemde sürdürmüştür. İlk olarak Temmuz 1957'de Türkiye'den İş Bankası Sovyet muhataplarıyla teknoloji transferi konusunda anlaşırken, taraflar Türkiye'de cam fabrikaları kurulması konusunda da görüş birliğine varmıştır. Söz konusu fabrikaların kurulması bağlamında Sovyet firmaları düşük faizli kredi açmanın yanı sıra üçbuçuk yıl boyunca üretilecek malın alım garantisini de vermiştir (*TDP*, 2004: 518). Dolayısıyla iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler önemli ölçüde özel sektör üzerinden canlanmaya başlamış ve devletler düzeyindeki ilişkilere fazla yansımamıştı. Fakat 1950'lerin sonlarında Türkiye'nin yaşamaya başladığı döviz ve kredi sıkıntısı Ankara'yı Moskova'ya

yakınlaştırmış ve Aralık 1959'da dönemin sağlık bakanının Moskova ziyaretiyle birlikte iki ülke arasındaki hükümetler düzeyinde ilişkiler başlamıştır. ABD'den istediği krediyi alamayan Menderes, 11 Nisan 1960'da yaptığı bir açıklamada 15 Temmuz'da Moskova'ya bir ziyaret gerçekleştireceğini kamuoyuna açıklamıştır. Fakat 27 Mayıs'ta Menderes hükümetine karşı yapılan askerî darbe nedeniyle bu ziyaret gerçekleştirilememiştir.

Kıbrıs Meselesinin Ortaya Çıkışı

1878'den itibaren İngiliz sömürgesi altında bulunan Kıbrıs'ta sol gruplar ve Osmanlı döneminde güçlü bir konum edinmiş olan kilisenin öncülüğünde başlayan halk hareketleri 1940'lardan itibaren İngiltere'nin ada üzerindeki kontrolünü tehlikeye düşürmeye başlamıştır.

1948'de Kıbrıslı Rumlar İngiltere'nin önerdiği özerlik planını reddederek Enosis (Yunanistan'a bağlanma) yönünde tavır alınca bir süredir kurumsallaşma çabası içinde olan (Akgün, 2012) adadaki Türkler buna karşı çıkarak bir taraftan kendi aralarında örgütlenme sürecini hızlandırmış, diğer taraftan da Türkiye'yi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Fakat bu tarihte Batılı devletler ile bir sorun yaşamak istemeyen Türkiye, Kıbrıs gibi bir sorununun olmadığını açıklamış ve adada statükonun devamından yana bir politika izlemiştir (Bölükbaşı, 2001: 65-66).

1954'te Yunanistan Kıbrıs sorununu ***kendi kaderini tayin hakkı*** kapsamında Birleşmiş Milletler'e götürünce bu süreçte Türkiye İngiltere ile birlikte hareket ederek adadaki Türk nüfusun varlığı ve adanın Yunanistan'a değil Türkiye'ye olan coğrafi yakınlığı gibi gerekçelerle Enosis'e karşı olduğunu açıklamıştır. Yunanistan BM nezdinden başarısız olunca kilise adada İngilizlere karşı silahlı mücadele başlatma kararı

almış ve bu doğrultuda Yunanistan'ın da desteğini sağlamıştır. Türkiye ise bu tarihlerde Kıbrıs'ı İngiltere'nin bir problemi olarak görmüş ve adadaki sorunlara ilişkin bir politika açıklamaktan kaçınmıştır.

Adada gerginliklerin artması üzerine İngiliz hükümeti, Yunanistan ve Türkiye'yi Londra'ya konunun görüşülmesi için davet etmiş ve Türkiye ilk kez Ağustos 1955'te gerçekleşen bu görüşmeler sırasında Enosis'e karşı olmak dışında kendi politikasını formüle etmiştir. Menderes'in ifadeleriyle 'Anadolu'nun bir devamından ibaret ve onun emniyetinin esas noktalarından birisi' olan Kıbrıs'ta en ideal çözüm dönemin hükümetine göre, adanın İngiltere sömürgesinde kalmaya devam etmesidir. Fakat hükümete göre İngiltere'nin vazgeçmesi halinde adanın Türkiye'ye bırakılması gerekmektedir ve bu görüş bir süre Menderes hükümetinin temel Kıbrıs politikası olmuştur (Bölükbaşı, 2001: 70-71).

İstanbul'daki 6-7 Eylül olayları ile birlikte kesintiye uğrayan Londra görüşmeleri de Kıbrıs sorununa bir çözüm getirmemiş, aksine bu tarihlerde Georgias Grivas önderliğindeki milliyetçi Rumların başı çektiği silahlı örgütlerin İngiliz hedeflerine ve adadaki polislere yönelik eylemleri daha da artmıştır. İngiltere'nin polis gibi silahlı güçleri azınlık olan Türklerden seçmesi, Türkleri Rum örgütlerin hedeflerinden biri haline getirmiş ve adadaki Türkler de buna karşılık kendi silahlı örgütünü yani Türk Mukavemet Teşkilatını kurmuşlardır. Bu çatışmalar hem İngiltere'nin adadaki konumunu tehlikeye sokmuş hem de Türkiye'nin mevcut durumunu yani statükonun devamı yönündeki politikasını geçersiz kılmıştır. Diğer bir ifadeyle, adada İngiliz sömürgesi altında iki halkın bir arada yaşayabileceği devlet yapılanması iki toplum arasında yaşanan çatışmalarla birlikte tehlikeye düşmüştür.

Adanın iki halk arasında fiilen bölünmüş durumu karşısında Menderes hükümeti, 28 Aralık 1956'da adanın Yunanis-

tan ve Türkiye arasında bölüşülmesi anlamına gelen "taksim tezini" benimsediğini açıklamıştır. Fakat taksim tezi adada hâlâ güçlü bir nüfuza sahip olan İngiltere tarafından kabul edilmemiş ve İngiliz hükümeti adadaki üslerini garanti altına alacak bağımsız bir Kıbrıs devleti kurulması temelinde bir çözümden yana tavır almıştır.

Bu doğrultuda ABD'nin de devreye girmesinin ardından Aralık 1958'de Yunanistan Enosis'ten ve Türkiye de taksim tezinden vazgeçtiğini açıklayınca taraflar Kıbrıs'ın geleceğini belirlemek üzere bir kez daha İngiltere'nin daveti üzerine Zürih ve Londra'da bir araya geldiler. 1959'da sırasıyla Zürih ve Londra'da yapılan konferanslarda bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti kurulması karara bağlanmıştır.

Bu konferansların ardından imzalanan Garantörlük Antlaşmasına göre ise, kurulacak cumhuriyetin bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve anayasal düzeni İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin garantisi altına alınmıştır. Üstelik Garantörlük Antlaşması'na göre, garantör devletler ortak bir eylem geliştirme konusunda anlaşamazlarsa, devletlerden biri eyleme geçme hakkına sahipti. Nitekim bu son hüküm 1974'te Türkiye'nin Kıbrıs'a yaptığı müdahalenin temel gerekçelerinden birisi olmuştur.

EK OKUMA LİSTESİ

Hüseyin Bağcı, *Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar*, Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık, 2001.

Erol Mütercimler ve Mim Kemal Öke, *Düşler ve Entrikalar: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.

Oral Sander, *Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979.

Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı, Ortadoğu 1945-58*, İstanbul: Boyut Yayınları, 1997.

Bölüm V

Askerî Vesayet Döneminde Dış Politika (1960-1973)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: BATI EKSENİNDE ÇOK YÖNLÜLÜK

Birçok araştırmacıya göre, 1964 tarihli Johnson Mektubu Türkiye'ye tek yönlü dış politikanın problemlerini açık bir şekilde göstermiş olsa da, bu olay daha geniş olaylar zinciri içine yerleştirildiğinde anlamlıdır. Sovyetler Birliği'nin ABD'nin hemen yanı başındaki Küba'ya orta menzilli füze yerleştirmesi Washington için kabul edilemez bulunmuş ve Sovyetler ile yapılan pazarlıkla bu füzelerin yerleştirilmemesi karşılığında ABD'nin Türkiye'deki Jüpiter füzelerini kaldırması konusunda bir anlaşmaya varılmıştır. Bu gelişme, Türkiye'deki dış politika yapımcılar arasında ABD'nin kendi güvenlik ve çıkarları doğrultusunda Türkiye'yi Sovyetler karşısında yalnız bırakabileceği düşüncesini tetikleyen gelişme olması nedeniyle önemliydi (*TDP*, 2004: 684). Dolayısıyla Türkiye'nin ulusal güvenliğini tek başına ABD'ye endekslemenin problemli bir dış politika tercihi olduğu fikri Türkiye'deki sol hareketlerin de katkısıyla önemli bir karşılık bulmaya başlamıştır.

Bu düşünceyi destekleyen bir başka gelişme ise 1964'te Kıbrıs'a müdahale kararı alınmasının ardından ABD Başkanı Johnson'un İnönü'ye gönderdiği mektup olmuştur. Mektupta muhtemel çatışma durumunda Sovyetler Birliği karşısında Türkiye'nin savunulmayabileceği belirtilmekteydi. İçinde geçen bu ve daha başka sert ifadeler nedeniyle mektup, dış politika yapımcıları için Türkiye ulusal güvenliğini

tek bir ülkenin garantisine bırakmaması gerektiğinin açık bir göstergesi olmuştur.

Bu gelişmelerin Türkiye dış politikasındaki karşılığı Adalet Partisinin 3 Kasım 1965 tarihli hükümet programında açık bir şekilde ortaya konulmuştur: "Bir ittifaka ve bir ideolojiye bağlı olmak, başka bir ittifaka veya bir ideolojiye mensup olan veya bugün ekseriyeti teşkil eden tarafsız memleketlerle münasebetlerin geliştirilmesine mani değildir."

Bu ifadeler dönemin dış politikasına ilişkin üç temel karakteristik özelliği ortaya koyması açısından önemlidir.

İlk olarak hükümet programındaki bu ifade, Türkiye'nin Batı ittifakına dâhil olduğunu ve kendisini söz konusu Batılı ideolojinin bir parçası olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

İkincisi, başka ittifak ve ideolojiler yoluyla Sovyetler Birliği ima edilmekte ve dış politikada artık bu ülke ve temsil ettiği Komünist blok ile yakın ilişkilerin geliştirileceği vurgulanmaktadır.

Son olarak ise "tarafsız memleketler" ifadesi ile gerek ABD gerekse Sovyetler Birliği kampına dâhil olmayan ve üçüncü dünya ülkelerinden oluşan alternatif bloklarla da ilişkilerin kurulacağının altı çizilmektedir.

Sadece AP hükümetine özgü olmayan aynı zamanda dönemin bütününe sinen bu yeni yaklaşım dış politikanın üç farklı ayak üzerine kurulu olduğunu açık bir şekilde dile getirirken, ABD ve NATO'ya endeksli politikanın terki ve 'çok yönlü politikaya' geçişin temel göstergesi olmuştur.

Amerika eksenli politikanın terki anlamına gelen bu çok yönlülük nedeniyle birçok araştırmacı bu dönemin dış politikasını 'göreli özerklik' olarak tanımlamıştır (*TDP*, 2004: 673). Fakat bu NATO ve ABD'ye angaje olan bir dış politikanın bütünüyle terk edilmesi anlamına gelmiyordu, aksine dönemin politika yapımcılarının her vesileyle vurguladıkları ABD

ve NATO'ya sadakatin hemen yanı başında sürdürülen çok taraflı bir dış politikaydı.

1960'ların ikinci yarısından itibaren ABD ekseninden ayrılmaksızın sürdürülen bu çok yönlü dış politika Kıbrıs konusunda yaşanan yalnızlık ve Johnson mektubu gibi siyasi gerekçelerin yanı sıra, 1963'ten itibaren başlatılan planlı kalkınma modeline kaynak sağlanması gibi ekonomik kaygıların da harekete geçirdiği bir yaklaşım olmuştur.

Bu bağlamda Ekim 1965 seçimlerinde Süleyman Demirel'in iktidara gelmesi ekonomik kalkınmayı dış politikanın merkezine taşımış ve aynı yıl kurulan Demirel hükümetinin programında 'dış politikanın memleketin ekonomik kalkınma gayretlerine yardımcı olacak şekilde' yürütüleceği açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu yaklaşımın söz konusu dönemdeki en çarpıcı göstergelerinden birisi 25 Mart 1967 tarihinde Sovyetler Birliği ile imzalanan Ekonomik-Teknik İşbirliği Antlaşması olmuş ve bu antlaşma Türkiye'nin Soğuk Savaş içinde bir eksen değişikliğine gidip gitmediği tartışmalarına yol açmıştır. Sovyetler Birliği ile yapılan antlaşmanın Türkiye için eksen kayması olup olmadığı sorulduğunda Demirel, bu antlaşmayı "kalkınma hadisesine önem veriyorduk. Fakat Batı bize ödeyemezsiniz diye kâfi miktarda kaynak sağlamıyordu" gerekçesiyle açıklamış ve Sovyetler Birliği'nden bir şey almanın Ruslara yanaşmak anlamına gelmediğini dile getirmiştir (*TDP*, 2004: 782).

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: ASKERLER VE KAMUOYUNUN YÜKSELİŞİ

1960 Darbesinin ardından ordunun politik alan üzerinde vasilik üstlendiği, diğer bir ifadeyle politik alanı sürekli denetim altında tuttuğu dönem birçok araştırmacı tarafından 'vesayet demokrasisi' olarak tanımlanır (Ahmad, 1996: 167).

Askerî rejim fiili olarak 15 Ekim 1961'de yapılan seçimlerle yerini sivil iktidara bırakmış olsa da, bu tarihten sonra ordu hangi partinin hükümeti kuracağını belirlediği gibi siyasi partiler de ordunun sınırlarını çizdiği bir politik alanda faaliyet göstermişlerdir. Mart 1962'de çıkarılan 38 Sayılı Kanun ise ordunun faaliyetlerinden dolayı eleştirilmesini yasaklamış ve böylelikle ordunun siyasal alanda konuşma otoritesini önemli ölçüde sağlamlaştırmıştır (Balcı, 2011: 75-78).

1965 seçimlerinden sonra Türk Silahlı Kuvvetleri siyasal alanda açık bir şekilde görünür olmaktan çıkıp arka plana çekilse de, iktidardaki Süleyman Demirel hükümeti askeri karşısına almayan, diğer bir ifadeyle askerin belirlediği sınırlar içinde kalan bir politika takip etmiştir.

1971'de tekrar siyasete müdahale eden ordu, 1973'e kadar fiili olarak siyaseti belirlemiştir. Dolayısıyla, 1971–1973 dönemi askerin politik ve sivil alanı mutlak bir şekilde kontrol altına aldığı, bütün yasal ve idarî düzenlemeleri doğrudan dayattığı bir dönem görüntüsündedir.

Yasal olarak ise 1961 Anayasası dış politikanın yapımı bağlamında iki yenilik getirmiştir.

Bunlardan ilki politik sürecin üst düzey askerî komuta kademesi tarafından sürekli bir şekilde izlenmesine imkân sağlayan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) olmuştur. 1961 Anayasasına göre, 'güvenlikle ilgili kararların alınmasında' askerlerin görüşünü bakanlar kuruluna 'bildiren' bu organ, kuruluşundan itibaren dış politika yapımının temel kurumlarından birisi olmuştur. 1971 Darbesi hükümetlerinde dışişleri bakanlığı yapan Haluk Bayülken'in ifadeleriyle dış ilişkilerdeki 'sabit' ve hükümetten hükümete değişmeyen ilkelerin 1960 sonrası dönemde koruyucusu MGK olmuş ve bu kurum dış politikanın temel ideolojik pozisyonunu sürekli kılan kurumsal bir işlev üstlenmiştir (Kaliber, 2005: 329).

Askerleri politika yapım sürecine dâhil eden bir başka kurum ise yine 1961 Anayasasıyla kurulan Cumhuriyet Senatosu olmuştur. Cumhuriyet Senatosunda Milli Birlik Komitesi üyeleri daimi üye yapılmış ve bu komite dışındaki emekli askerlerin de bu kuruma dâhil olabilmesi mümkün hale getirilmiştir. Böylelikle seçimle gelen milletvekillerinden oluşan Millet Meclisi'nin yanında onun aldığı kararları denetleyen ve içinde önemli sayıda atanmış askerlerin bulunduğu bir kurum politika yapım sürecine eklenmiştir. Bu kurum içindeki askerler sürekli bir şekilde hükümetlerin 'keyfi' ve 'ulusal çıkarla' bağdaşmayan tutumları karşısında gerek Senato'nun gerekse Milli Güvelik Kurulu'nun tetikte olması gerektiğini tekrarlamış ve bu doğrultuda adımlar atmışlardır (CS, 1970: 48). Örneğin Milli Birlik Komitesi adına Senato'da bulunan Haydar Tunçkanat sıklıkla hükümete belli doğrultularda dış politika izlemesi için önerilerde bulunmanın yanı sıra, Çin Halk Cumhuriyeti'nin tanınmasını "rica" etmek gibi tekil örneklerde de dış politika oluşturulması sürecine dâhil olmuştur (CS, 1966: 52).

İkinci olarak ise 1961 Anayasasının göreli olarak sağladığı özgürlük ortamı dış politika yapımında yeni bir unsurun yani kamuoyunun devreye girmesine imkân sağlamıştır (Fırat, 1997: 1). *Forum* ve *Yön* dergilerinde çıkan ve dönemin üniversite hocaları tarafından kaleme alınan yazılar, tek yönlü dış politikayı eleştirerek Türkiye'nin diğer ülkelerle ilişkilerini gözden geçirmesi gerektiğini önermişlerdir. Yine özellikle sol hareketler ve solun siyasetteki karşılığı olan Türkiye İşçi Partisi benzer bir şekilde geleneksel Batı merkezli dış politikayı eleştiriye tabi tutmuştur (Güvenç, 2008).

Dış politika konularında özellikle de Amerika'nın Türkiye'deki nüfuzu bağlamında yapılan öğrenci gösterileri ve çeşitli sivil eylemler kamuoyunu dış politika yapım sürecine önemli ölçüde dâhil etmiştir.

Kamuoyunun dış politika yapım süreci üzerinde etkide bulunduğu bir başka olay ise Kıbrıs meselesi olmuştur. Örneğin 1967 Kıbrıs olaylarının ardından dönemin ABD Başkanı özel temsilcisi Cyrus Vance Kıbrıs konusunda devreye girince kamuoyundaki Amerikan karşıtlığı Kıbrıs'ta yaşananlara ilişkin tepkilerle birleşmiş ve Türkiye'de büyük bir gösteri dalgası başlamıştır. Göstericiler Vance'nin uçağının Ankara Esenboğa Havaalanına inmesine izin vermeyince, uçak askerî havaalanına inmek zorunda kalmıştır (*TDP*, 2004: 678).

Askerler ve kamuoyunun yanı sıra siyasetçiler temelinde bakıldığında ise 1961-1965 arası dönemde İsmet İnönü'nün, 1965-1971 arası dönemde de dönemin Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in dış politika yapımında öne çıktığı görülmektedir. Johnson mektubunun ardından yaşanan kriz sürecinde İsmet İnönü dış politikanın temel aktörü konumundadır. Mektup direkt olarak kendisine gönderilmiş ve mektupta İnönü ABD başkanı ile görüşmek üzere Washington'a çağrılmıştır. İnönü Johnson'a bir mektupla cevap yazdığı gibi, 22 Haziran 1964'te de ABD'ye bir ziyaret gerçekleştirerek söz konusu krizin yönetilmesinde ön plana çıkmıştır. Kurtuluş Savaşındaki lider rolünden gelen saygınlığından dolayı İnönü, askerler arasında da sözü dinlenen bir isimdi ve birçok konuda orduyu geri adım atma konusunda ikna edebilmiştir. Örneğin Ağustos 1964'te Kıbrıs'a yönelik yapılan hava müdahalesi sırasında MGK toplantısında askerlerin müdahalenin devamı yönündeki tercihine itiraz eden İnönü, MGK'dan müdahalenin durdurulması yönünde bir karar çıkarabilmiştir (Bölükbaşı, 2001: 133).

Demirel hükümetleri döneminde ise Cumhuriyet tarihinin en uzun süre dışişleri bakanlığı görevi yapan isimlerden biri olan İhsan Sabri Çağlayangil, dış politika yapım sürecinde bariz bir şekilde öne çıkmıştır. Öte yandan kriz durumlarında Başbakan Süleyman Demirel dış politika yapımına etkide

bulunmuş, özellikle ABD ile 1950'lerde yapılan anlaşmaların tek çatı altına toplanması sürecinde aktif bir rol üstlenmiştir.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

'Kıbrıs Cumhuriyeti' Meselesi

1959'da imzalanan Zürih ve Londra antlaşmaları bağlamında 16 Ağustos 1960 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etse de, Rumlar ve Türklerin bir arada tek bir cumhuriyet çatısı altında yaşaması pratikte mümkün olmadı. Rum tarafı sürekli olarak 1960 Kurucu Anayasasının değiştirilmesini talep etmiş ve *Enosis* (Yunanistan'la birleşme) tezleri de belli aralıklarla gündeme getirilmiştir. Böylesi bir ortamda Aralık 1963'te Kıbrıslı Türkler ve Rumlar arasında yaşanan gerginlik, kısa süre içinde yerini toplumlararası çatışmalara bırakmıştır.

24 Aralık günü, yirmi dört Türkün öldürüldüğü çatışmaların ardından aynı gün toplanan Türkiye hükümeti adada Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından ateşkesin sağlanması kararı almış ve bu doğrultuda Türk jetleri uyarı mahiyetinde Lefkoşa üzerinde uçuş gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda Garantörlük Antlaşması kapsamında adada bulunan 650 kişilik Türk askeri birliği çatışmalardan zarar gören Kıbrıs Türklerini Lefkoşa'nın kuzeyinde toplayıp güvenlik altına almıştır. Çatışmalar ve Türk askerlerinin olaya müdahale etmesiyle 25 binin üzerinde Türk, bulundukları yerden güvenli bölgelere göç etmek zorunda kalınca adadaki iki toplumu fiili olarak bölen Lefkoşa'daki *Yeşil Hat* ortaya çıkmıştır (*TDP*, 2004: 723). Böylelikle bu tarihten itibaren Kıbrıs, iki toplumun işlemeyen bir devlet yapısı altında bir arada tutulmaya çalışıldığı bir görüntüye kavuşmuştur.

Gerginliğin çözümü için 15 Ocak 1964'te toplanan Londra Konferansında Türk tarafının temsilcisi Rauf Denktaş, söz konusu yapının işlemediğini açık bir şekilde dile getirmiştir. Ona göre, 1959'daki çözüm Türklerin güvenliğini sağlayamamış ve yeni durumda iki toplumlu federal devletin kurulması tek çözüm olarak kendisini dayatmıştır. Rum tarafının anayasa değişikliklerinde ısrarcı olması üzerine görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmış ve İngiltere sorunun çözümü için 15 Şubat 1964'te Birleşmiş Milletlere başvurmuştur.

Birleşmiş Milletler, 4 Mart 1964'te aldığı bir kararla adada çatışmaların sona ermesi için BM Barış Gücünün Kıbrıs'a gönderileceğini açıklamıştır. Adaya yerleştirilen BM Barış Gücü'nün de çatışmaları engellemede yetersiz kalması üzerine 16 Mart 1964'te toplanan TBMM, hükümete adaya müdahale etme yetkisi vermiştir. Rum tarafının silahlanma faaliyetlerine ağırlık vermesi üzerine Milli Güvenlik Kurulu 2 Haziran 1964'te toplanarak adaya müdahale etme kararı almıştır. Fakat Ankara'nın aldığı bu müdahale kararına rağmen, dönemin ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'un 5 Haziran 1964'te İsmet İnönü'ye gönderdiği sert ve tehdit dolu mektup Kıbrıs sorunundaki dengeleri tamamen değiştirmiştir. Bu mektupla birlikte Türkiye hem müdahale seçeneğini bir koz olarak kullanmaktan mahrum bırakılmış, hem de sorunun çözümü noktasında inisiyatifi ABD'ye devretmek zorunda kalmıştır.

Washington'un görevlendirdiği Dean Acheson denetiminde 9 Temmuz 1964'te başlayan görüşmelerde Kıbrıs'ın kuzey kısmında bir bölgenin ve Ege'deki Meis Adasının Türkiye'ye bırakılması karşılığında adanın Yunanistan ile birleşmesi planı tartışılmıştır. Yunanistan tezlerine en fazla yaklaşılan bu planı Türkiye kabul etmesine rağmen, Kıbrıs Rum tarafı artık Yunanistan'a katılmak istemiyor ve bağımsız bir Kıbrıs

devletinde ısrar ediyordu. Böylesi bir ortamda görüşmelere katılan taraflar somut bir karara varamadan 6 Ağustos 1964'te adada başlayan çatışmalar nedeniyle görüşme süreci sona ermiştir.

Rum askerlerinin Kıbrıs Türklerinin Türkiye ile temel bağlantı noktası olan Erenköy limanını denetim altına alma girişimiyle 6 Ağustos 1964'te başlayan çatışmalar hızla adanın tümüne yayılmıştır. Erenköy limanını savunan Türk birliklerini kurtarmak isteyen Türkiye ordusu 8 Ağustosta savaş uçaklarıyla adaya havadan müdahale etmiş ve bombardıman sırasında otuz üç Rum hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Yunan jetleri de Lefkoşa üzerinde uçmaya başlayınca gerginlik daha da artmış ve sorun bir kez daha BM'nin gündemine taşınmıştır. ABD ve Sovyetler Birliği'nden gelen tepkiler üzerine Türkiye Birlemiş Milletler ateşkes kararına uyarak 10 Ağustosta hava müdahalesini durdurmuş, karşılığında Rum tarafı da Erenköy kuşatmasını kaldırmıştır.

Türkiye'nin ABD'den gelen baskılar ve Sovyet tehdidi nedeniyle geri adım atması Kıbrıs'taki olayları çözmemiş olsa da, Ankara'nın Kıbrıs konusunda arkasındaki uluslararası desteği artırmaya odaklanan yeni bir strateji izlemesine yol açmıştır. Bu stratejinin ilk sonucu Kasım 1964'ten itibaren Sovyetler Birliği'nin Rum tarafını destekleyen politikasını terk etmesi ve adada iki toplumlu bir federasyonun kurulması yönünde bir politika izlemeye başlaması olmuştur (*TDP*, 2004: 731).

1963-64 olaylarının bir başka sonucu da o güne kadar küçük problemlere rağmen olumlu bir zeminde işleyen Türkiye-Yunanistan ilişkilerini bütünüyle değiştirmesidir. Bu tarihten itibaren Kıbrıs konusu iki ülke arasında uzun süre devam eden gerilimli ilişkinin temel zeminini oluşturmuştur. Bu durumdan en fazla etkilenen de Türkiye'deki Rum

azınlık ve Yunanistan'daki Türk azınlık olmuş ve azınlık haklarına yönelik iyileşmeler bu sorunun gölgesinde kalmıştır. Örneğin 1964 Kıbrıs olaylarından sonra oluşan siyasi iklim sayesinde olayları izleyen bir yıllık süre içinde Türkiye'den yaklaşık 13 bin kişi sınır dışı edilmiştir (Fırat, 1997: 153).

BM'nin ateşkes kararının ardından adadaki gerginlik bir süre sakinleşmiş ve bu sırada Mayıs 1965'ten itibaren Türkiye ve Yunanistan arasında ikili görüşmeler yoluyla soruna çözüm bulunmaya çalışılmıştır. 1966 yılının sonuna kadar devam eden bu görüşmeler sırasında Ankara adadaki Türk Mukavemet Teşkilatı üyelerini Türkiye'ye geri çağırarak tasfiye ederken, Atina da Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Çekoslovakya'dan silah alma girişimlerini engellemiştir.

Nisan 1967'de Yunanistan'da gerçekleşen darbenin ardından yeni kurulan cunta yönetimi de Türkiye ile görüşmeye devam etmiş ve bu doğrultuda taraflar 9-10 Eylül 1967'de bir araya gelmiştir. Bu gelişmelerden hoşnut olmayan Grivas komutasındaki askerî birliklerin 15 Kasım 1967'de adadaki Türk köylerine yönelik yaptıkları saldırılarda yirmisekiz Türk hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Milli Güvenlik Kurulu toplanarak Rum kuvvetlerinin işgal ettikleri Türk köylerinden çıkmaması halinde hava müdahalesi yapılması yönünde bir karar almıştır. Aynı gün mecliste yapılan oylamayla hükümete Kıbrıs'a müdahale yetkisi verilmiştir. Fakat ordunun adaya bir çıkarma yapabilecek kapasiteden yoksun olması ve olası bir çatışmanın Türkiye ve Yunanistan arasında bir çatışmaya dönüşme riski Ankara'yı bir kez daha geri adım atmak zorunda bırakmıştır.

Türkiye'nin müdahaleden vazgeçmesi üzerine Kıbrıslı Türkler 28 Aralık 1967'de Kıbrıs Geçici Türk Yönetimi'ni ilan etmiş ve böylelikle ada idari anlamda da fiilen ikiye bölünmüştür.

Johnson Mektubu, ABD ve NATO

1964 yılına kadar gerek 27 Mayıs sonrası iktidarı devralan askerî rejim, gerekse İnönü hükümetleri en az Demokrat Parti kadar ABD'ye angaje bir dış politika sürdürmüşlerdir (Ahmad, 1997: 402). Sovyetler Birliği'nin ısrarlı barış ve işbirliği teşebbüslerini hem askerî rejimin cumhurbaşkanı olan Cemal Gürsel hem de İsmet İnönü Türkiye'nin ABD ve NATO'ya bağlılığının altını çizerek geri çevirmiştir. Darbeden sonra yapılan maaş zamlarıyla önemli oranda artan askerî harcamalar büyük ölçüde ABD'den gelen ekonomik yardımlarla karşılanıyordu ve bu da iktidarların ABD'ye olan bağımlılığını eskisine oranla daha fazla artırmıştı. Bu bağımlılık, dönemin savunma bakanı tarafından açık bir şekilde dile getirilmiştir: "milli bütçemiz, silahlı kuvvetlerimizin ihtiyaç duyduğu bütün fonları sağlamaya yeterli değildir. Bu nedenle ordumuzun ihtiyaç duyduğu silah, araç ve gereçlerin büyük bölümünü büyük dostumuz ve müttefikimiz ABD sağlamaktadır" (Ahmad, 1997: 403). Dolayısıyla ABD ve NATO eksenli dış politika Türkiye'nin Batılı kimliğini onaylamanın ve Sovyet tehdidini bertaraf etmenin yanı sıra, önemli bir ekonomik girdi sağladığı için de politika yapımcıların gözünde vazgeçilmez bir konumdaydı. Fakat bu güçlü ve bağımlı ilişki 1964 yılına gelindiğinde sarsıcı bir 'hayal kırıklığı' ile yüzleşmek zorunda kalmıştır.

ABD ve Sovyetler arasında çıkan U-2 Casus Uçak krizinden sonra Jüpiter füzeleri krizi Ankara'ya Soğuk Savaş bağlamında Türkiye'nin çıkarlarının Washington tarafından kolaylıkla göz ardı edilebileceğini açık bir şekilde göstermişti. 28 Ekim 1958'de yapılan gizli bir antlaşma ile Türkiye'ye konuşlandırılan nükleer başlıklı Jüpiter füzeleri Ankara açısından Sovyetler'e karşı etkin bir güvenlik önlemi olarak görülüyordu. Füzeler 1962 yılında çalışır hale gelmesine

rağmen, aynı yıl içinde Sovyetler Birliği'nin ABD'nin hemen yanı başındaki Küba'ya nükleer füze yerleştirmeye çalışması büyük bir krize yol açtı.

Washington ve Moskova arasında yapılan pazarlıklar sonucu Küba'ya füze yerleştirilmemesi karşılığında ABD, İzmir'deki Çiğli üssüne konuşlandırdığı 15 nükleer başlıklı Jüpiter füzesini sökmeye karar verdi. Fakat Türkiye'ye bahane olarak bu füzelerin teknolojisi daha yüksek Polaris denizaltılarıyla değiştirileceği söylendi. Daha sonra füzelerin sökülmesi Moskova ile yapılan pazarlığın bir bedeli olduğu ortaya çıkınca, Türkiye'deki karar vericiler ciddi bir hayal kırıklığı yaşadılar. Örneğin 1970'te mecliste yaptığı bir konuşmada dönemin Başbakanı İsmet İnönü şu ifadeleri kullandı: "Amerika'nın dünyadaki maksatları için Türkiye'yi onun harbe tutuşma tehlikesini ehemmiyetsiz görerek istediği gibi kullanmasına mani olmak lazımdır" (TBMM, 1970: 292).

Yaklaşık bir yıl sonra, 5 Haziran 1964'te Türk karar vericiler ABD'nin Türkiye'nin çıkarları konusundaki tavrını bir kez daha test ettiler. Türkiye Parlamentosunun 16 Martta Kıbrıs'a müdahale konusunda hükümete yetki vermesinin ardından adaya müdahale için askerî hazırlıklara başlandığı bir ortamda ABD Başkanı Johnson Türkiye'ye sert ve tehditkâr ifadelerle dolu bir mektup göndermiştir. Jüpiter füze krizindeki dolaylı politikadan farklı olarak mektupta doğrudan ifadelerle, olası bir Sovyet müdahalesine karşı NATO'nun Türkiye'yi müdafaa etme fırsatı bulamayabileceği belirtilmekteydi.

İnönü 13 Hazirandaki gecikmiş cevabında ABD Başkanı Johnson'un ifadelerinin 'hayal kırıcı' olduğunu belirtti. Kıbrıs konusunda ABD'nin tavrından bir hayli rahatsız olan ve 16 Nisan 1964'te *Milliyet* gazetesine verdiği bir mülakatta NATO üyeliğini dahi sorgulayan İnönü, artık ABD ile ilişkilerin gözden geçirilmesi gerektiğinden emindi. Bu düşünce

İnönü ile sınırlı kalmadı ve bu tarihten sonra Türkiye-Amerika ilişkileri Johnson mektubunun gölgesinde şekillendi.

Yeni durumun ilk işareti Türkiye'nin Ocak 1965'te NATO kapsamında oluşturulan çok taraflı nükleer deniz gücüne katılmaktan vazgeçtiğini açıklaması olmuştur. İkinci olarak ise bu tarihe kadar üslerin NATO amaçları dışında ABD tarafından kullanılmasına göz yuman Türkiye, artık bu tür 'ihlallere' sert tepki göstermeye başlamıştır. Örneğin 1965 yılının sonunda İncirlik'te 1960 yılında kaldırıldığı söylenen U-2 müfrezesinin yine bir casus uçağının Karadeniz üzerinde kaza sonucu düşmesi ile aktif olduğunun öğrenilmesi üzerine gerek hükümet gerekse genelkurmay başkanlığı rahatsızlığını açıkça dile getirmiştir (Bölme, 2012: 229). Fakat mektubun asıl etkisi NATO kapsamında ülkede bulunan Amerikan askerleri, üsleri ve silahlarının kamuoyunda gittikçe artan bir eleştiriye tabi tutulması olmuştur. Örneğin 1965 seçim kampanyası sırasında Türkiye İşçi Partisi (TİP) "Bugün 35 milyon metrekarelik vatan toprağı Amerikan işgali altındadır. Bu üslerde Amerikan bayrağı dalgalanır ve bu üsler birer küçük Amerika'dır. Bu üslere Türk polisi giremez" ifadelerini kullanınca Türkiye'de NATO üyeliği ilk defa kamuoyu önünde açıkça sorgulanmaya başlamıştır.

Türkiye İşçi Partisinin öncülük ettiği NATO karşıtlığı ve ülkedeki Amerikan üslerinin sorgulanması kısa süre içerisinde sokak gösterilerinin ve üniversitedeki şiddet olaylarının temel konusuna dönüşmüştür. Kamuoyunun bu tepkisinin yanı sıra siyasetçiler de Johnson mektubu sonrası bir iklimde iki ülke arasındaki antlaşmaların yasal sınırlarının belirlenmesi hususunun artık karşılıklı güven temelinde işlemeyeceğini düşünmekteydi. Bu nedenle 1950'lerde imzalanmış 50'nin üzerinde farklı anlaşma nedeniyle bir hayli karmaşık görüntü sergileyen Amerika'nın Türkiye'deki mevcudiyeti yeni dönemde sorun olmaya başlamıştır. Üstelik De-

mokrat Parti döneminde izlenen aşırı Amerikan yanlısı dış politikanın Menderes'i kurtarmadığını gören Adalet Partisi de artık ABD'ye mutlak şekilde angaje olan bir politikadan yana değildi. Bunun üzerine dönemin Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, 7 Nisan 1966'da ABD'ye bir nota vererek hükümetin ikili antlaşmalar nedeniyle yoğun baskı altında olduğunu gerekçe göstermiş ve mevcut antlaşmaların bir araya getirilmesi, basitleştirilmesi ve ıslahını talep etmiştir.

Hükümetin Türkiye'de sayıları 24 binin üzerine çıkan Amerikan personelinden ve üslerin kullanımından kaynaklanan sorunları denetim altına alma politikası artan Amerikan karşıtlığı ile eşzamanlı gitmiştir. Dolayısıyla 1966'da verilen notanın sürekli gündemde kalmasını sağlayan ve aynı zamanda Demirel hükümetinin mevcut antlaşmaları gözden geçirme talebi konusunda ABD'yi ikna etmesini kolaylaştıran unsur kamuoyundan gelen bu baskı olmuştur.

Johnson mektubu, Kıbrıs'ta yalnızlığın fark edilmesi, askeri üslerin keyfi kullanımı, ülkedeki ABD vatandaşlarının yol açtığı rahatsızlıklar ve sol gurupların öncülük ettiği ABD karşıtı eylemler gibi sorunlara 1967 yılına gelindiğinde bir başkası daha eklenmiştir.

Vietnam'da sürdürdüğü savaş nedeniyle ekonomik problemler yaşayan ABD, Türkiye'ye yapılan askerî ve ekonomik yardımları sona erdirme kararı almıştır (Bölme, 2012: 244). Bu karar 8 Mart 1968'de Türkiye'ye açık bir şekilde iletilirken, Türkiye'deki Amerikan karşıtlığı da 15 Temmuz 1968'de bir grup öğrencinin İstanbul'u ziyarete gelen Amerikan Altıncı Deniz Filosuna mensup askerleri denize dökmesi ile en üst seviyesine çıkmıştır. Hatta 1965'ten itibaren Barış Gönüllüleri Projesi kapsamında Türkiye'deki üniversiteler ve okullarda ders veren Amerikalı öğretmenler tepkilerin hedefi olmuş, bunların Türkiye'yi terk etmelerini isteyen Türkiyeli meslektaşları dersleri boykot etmeye başlamıştır.

Sonuç olarak gerek ekonomik gerginlikler gerekse kamuoyu baskısı ve çok boyutlu dış politika çabaları ABD ile ilişkilerde bir karşılık bulmuş ve Türkiye ile ABD arasında 1966'da başlayan ikili görüşmelerin sonucunda 3 Temmuz 1969'da Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Antlaşma daha önce iki ülke arasında imzalanan bütün antlaşmaları bir araya getirip sadeleştirdiği gibi dört noktada Amerika'nın Türkiye'deki mevcudiyetine sınırlama getirmekteydi (*TDP*, 2004: 697).

İlk olarak Washington yönetimi artık Türkiye'deki üslerinden üçüncü ülkelere karşı Türkiye'nin iznini almaksızın bir operasyon düzenleyemeyecekti.

İkincisi, savunma üslerinin mülkiyetinin Türkiye'ye ait olduğu antlaşmayla açık bir şekilde kayıt altına alınmış ve böylelikle vatan toprağının işgal altında olduğu eleştirileri anlaşmada bir karşılık bulmuştur.

Üçüncüsü, Türkiye toprakları üzerindeki bütün üsleri denetleme hakkına kavuşmuştur. Son olarak ise Türkiye, ulusal güvenlik gerekçesiyle üslerin kullanımına sınırlandırma getirme hakkına sahip olmuştur.

Özellikle 1965'te başlayan Demirel hükümetleri döneminde, Türkiye-ABD arasında önceki dönemlerin mirası olan tek taraflı bağımlı ilişkinin, yerini dengeli bir bağımlılığa bıraktığı söylenebilir. İkili anlaşmaları tek bir çatı altında toplayan ve ülkedeki Amerikan etkinliğini sınırlandıran 1969 Antlaşması'nın yanı sıra, 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında ABD'den farklı bir politika izlenmiş, Sovyetler Birliği ile yakınlaşma yaşanmış ve ABD'nin Türkiye'deki haşhaş ekimini ülkeye giren afyonun büyük çoğunluğunun Türkiye kökenli olduğu gerekçesiyle durdurma talepleri geri çevrilmiştir. Fakat bu adımlara rağmen NATO'nun kendisi TİP ve sol çevreler dışında bir sorgulamaya tabi tutulmamış, aksine Türki-

ye'deki rejimin temeli olarak görülen Batı ile ittifak her zaman öncelikli olmaya devam etmiştir.

Bu yeni politika Türkiye'deki Amerikan varlığına yönelik tepkileri sona erdirmemiş, aksine muhalif grupları daha da cesaretlendirmiştir. 1969'da Ortadoğu Teknik Üniversitesini ziyaret eden ABD büyükelçisinin makam aracı yakılırken, 4 Mart 1971'de dört Amerikan hava subayı kaçırılmıştır (Türkmen, 2012: 126).

1971'e gelindiğinde ise Demirel hükümetini bir muhtırayla deviren askerî yönetim iki ülke arasında 1960'ların ortasında başlayan bu dengeli bağımlılığı sona erdirdiği gibi, Amerikan karşıtı eylemleri de yasaklamıştır (Fırat, 1997: 287). Örneğin bu dönemde Türkiye'deki haşhaş ekimi ABD'nin talepleri doğrultusunda bütünüyle yasaklanırken, ülkede artan sol hareketlerin yasallık zemini ortadan kaldırılmış ve bu hareketlere yönelik geniş ölçekli bir tutuklama kampanyası başlatılmıştır.

Avrupa Topluluğu ve Ankara Antlaşması

Türkiye 31 Temmuz 1959'da Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) üyelik için başvuruda bulunmuştur. Bu başvurunun temelde üç nedeni vardı ve Türkiye söz konusu başvuruyla Batı'ya yönelişini daha da sağlamlaştırmak, iktisadi büyümeyi hızlandırmak ve Yunanistan'la rekabette geri kalmamak amacını gütmekteydi (Müftüler Baç, 2001: 25-26).

Menderes hükümeti için özellikle Atina'nın AET üyeliğinin siyasi ve iktisadi avantajlarını Türkiye'ye karşı kullanabileceği ve 1950'lerin ikinci yarısından itibaren artmaya başlayan dış ticaret açığına bir çözüm bulunabileceği düşünceleri, başvuru kararının alınmasında belirleyici olmuş ve Yunanistan'dan sadece on altı gün sonra Türkiye de tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Türkiye'yi NATO ve Avru-

pa ekseninde tutma kaygısıyla hareket eden AET, başvuruyu kabul etmiş ve taraflar Eylül 1959'da yaptıkları toplantıda yirmiiki yıl içinde gümrük birliğine geçme konusunda anlaşmaya varmışlardır.

27 Mayıs darbesi AET ve Türkiye arasındaki görüşmeleri sekteye uğratsa da, Batı ile bütünleşme devletin resmi ideolojik zeminini oluşturuyordu ve bu nedenle darbe sonrası süreçte iktidarı elinde bulunduran askerî yönetim Demokrat Parti döneminde başlatılan süreci kaldığı yerden devam ettirmiştir. Darbe sonrası iktidarın devredildiği Cumhuriyet Halk Partisi ve lideri İsmet İnönü AET ile entegrasyonu Cumhuriyet'in Batılılaşma projesinin bir parçası olarak sunmuş ve bu yönüyle Demokrat Parti'nin AET ile ilişkilerdeki ekonomik vurgusundan önemli ölçüde uzaklaşılmıştır (Bilgin ve Bilgiç, 2012: 114). Yapılan çeşitli görüşmelerin sonunda taraflar 12 Eylül 1963'te aralarındaki ilişkiye hukuksal zemin sağlayan Ankara Antlaşmasını imzalamışlardır.

Müzakere sürecinin sonunda Türkiye ve AET arasında bir gümrük birliği kurulmasını öngören Ortaklık Antlaşması, söz konusu gümrük birliğine geçiş sürecini üç aşamalı olarak düzenlemekteydi. En fazla dokuz yıl sürmesi amaçlanan ilk aşamada temel gaye, Türkiye'nin daha yüksek ekonomik büyüme hedefini yakalaması iken, en fazla yirmi yıl sürmesi planlanan ikinci aşamada Türkiye'nin AET'de uygulanan gümrük birliği kurallarına uyum sağlaması amaçlanıyordu. Son aşama ise gümrük birliğinin tam olarak gerçekleşmesiydi ve bir aşamadan diğerine geçişi belirleyen temel kıstas taraflar arasında varılacak olan mutabakat olacaktı (Müftüler Baç, 2001: 29-30).

Antlaşmanın ardından geçiş sürecini yönetmesi için Türkiye hükümetinden üyeler ve AET temsilcilerinden oluşan bir Ortaklık Konseyi kurulmuş ve kararların oybirliği ile alındığı konsey, taraflar arasındaki ilişkilerin yürütülme-

sinden sorumlu en üst merci olmuştur. Ankara Antlaşması imzalandığında Türkiye dış politikasının temel dinamiğini ABD ile ilişkiler oluşturuyordu ve bu nedenle Ankara'nın Avrupa ile olan ilişkilerinde siyasi kaygılardan çok ekonomik öncelikler belirleyici olmuştur. Fakat bir taraftan AET'nin zamanla siyasi bir güce dönüşmesi ve diğer taraftan da Türkiye'nin 1960'ların ikinci yarısından itibaren başlayan ABD ile ilişkileri dengeleme çabası, uzun vadede Avrupa ile ilişkileri Türkiye dış politikasının merkezine taşıyacaktır.

Ankara Antlaşması doğrultusunda başlanan hazırlık dönemi yedi yıl sürmüş ve bu süre içinde Türkiye AET'den Türk işçilerin Avrupa'da serbest dolaşımı ve ekonomik uyumun sağlanması için daha fazla malî yardımın sağlanması gibi taleplerde bulunmuştur. Türkiye'nin en önemli çekincesi gümrüklerin kaldırılmasıyla yaşanacak gelir kaybıydı ve bu nedenle malî yardımlar, bütün görüşmeler boyunca Ankara'nın üzerinde hassasiyetle durduğu temel konu olmuştur. Yapılan görüşmeler sayesinde taraflar karşılıklı olarak temel pozisyonlarını öğrenmiş ve bunun sonucunda 23 Kasım 1970'te bir Katma Protokol imzalanarak hazırlık aşamasına geçilmiştir.

Katma Protokol, Türkiye'nin Avrupa pazarıyla bütünleşmesini hedeflerken, aynı zamanda gümrük birliğine geçiş için 31 Aralık 1995 tarihini nihai tarih olarak da sabitlemiştir. Katma Protokol etrafında görüşmelerin devam ettiği bir sırada 12 Mart 1971'de askerî darbe gerçekleşmiş ve darbe sonrasında kurulan Nihat Erim hükümeti AET ile ilişkilere kalındığı yerden devam etme kararı almıştır.

Dönemin Dışişleri Bakanı Osman Olcay'ın ifadeleriyle 'teknik olması nedeniyle yeteri kadar bilgi sahibi' olunmayan Katma Protokol, meclisin en sakin olduğu günlerden birinde, 1 Eylül 1971'de kabul edilmiş ve yasalaştırılmıştır.

Katma Protokol onaylandığı gün yürürlükte olan gümrük vergileri üzerinden bir indirimi öngördüğü için, Türkiye protokolün mecliste onaylandığı gün gümrük vergilerini yüzde 120 artırmış ve bir sonraki gün tekrar eski seviyesine indirmiştir (Birand, 1987: 291-292). Temelde gümrük gelirlerinden doğacak kaybı minimuma indirme gayesiyle alınan bu bir gecelik karar AET nezdinden 'kötü niyet gösterisi' olarak yorumlansa da, ilişkilerin geneline zarar vermemiştir.

1 Ocak 1973'te yürürlüğe giren protokole göre, Türkiye Avrupa'dan yapılan ithalat üzerindeki gümrük tarifelerini azaltacak, Avrupa Topluluğu ise karşılığında Türkiye'deki sanayi ürünlerinin Avrupa pazarında serbest dolaşımını sağlayacaktı. Fakat teknik olması nedeniyle yeteri kadar bilgi sahibi olunmayan Katma Protokol, AET ülkelerinin ekonomik çıkarları doğrultusunda düzenlenmiş ve Türkiye ekonomisinin koşulları dikkate alınmamıştır. Bu durum Türkiye'de iki devlet kurumunun arasında gerginliğe neden olmuş, dışişleri bakanlığı siyasi gerekçelerle protokolün her koşulda devamını savunurken, ekonomik boyutları dikkate alan Devlet Planlama Teşkilatı protokolün gözden geçirilmesi konusunda ısrarcı olmuştur (*TDP*, 2004: 845). Bunun üzerine Avrupa nezdinden protokolün gözden geçirilmesi bağlamında pazarlıklara başlanmış hatta bu süreçte AET'ye muhtıra verilerek bazı sanayi ürünlerinde gümrük indirimlerinin durdurulması talep edilmiştir. Fakat AET sanayi ürünleri konusunda gümrük indirimi konusunda geri adım atmamış sadece belli esneklikler getirmeyi kabul etmiştir. Bu esneklikleri düzenleyen Tamamlayıcı Protokol 30 Haziran 1973'te imzalanırken, Ankara'nın tarım konusundaki ısrarları da 13 Aralık 1973'te kısmen kabul edilmiş ve bu konuda da Türkiye lehine bazı düzenlemeler yapılmıştır.

Sovyetler Birliği ile Yakınlaşma

İkinci Dünya Savaşının ardından iki ülke arasında bütünüyle bozulan ilişkiler, özellikle Stalin'in ölmesinin ardından Sovyetler Birliği'nden gelen bazı olumlu önerilere rağmen düzelmemiştir. Menderes'in planladığı Moskova gezisi iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesine yönelik ilk işaret olmuş, fakat 27 Mayıs Darbesi nedeniyle bu ziyaret gerçekleşmemişti. Fakat Küba bunalımın ardından Soğuk Savaş'taki yumuşamaya paralel olarak ilk kez 1963'te dönemin Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü liderliğinde bir heyet Sovyetler Birliği'ne yönelik bir ziyaret yapmıştır. Bu ziyareti Kasım 1964'te dönemin Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in ziyareti izlemiş ve bu ziyaret sırasında imzalanan Kültürel-Bilimsel İşbirliği Antlaşması iki ülke arasında uzun süreden beri imzalanan ilk antlaşma olmuştur.

Kısacası, 1960-65 döneminde iki ülke arasındaki ilişkiler üst düzey ziyaretlere tanık olmuş ve 1960'ların ikinci yarısında gerçekleşecek yakınlaşmanın zeminini oluşturmuştur.

Türkiye açısından bu yakınlaşmayı imkanlı kılan iki yapısal neden vardı.

Birincisi, Soğuk Savaş bir yumuşama sürecine girmişti ve bu nedenle ülkeler karşı bloktaki ülkelerle yakın ilişki geliştirme noktasında sistemik bir engelle karşılaşmıyordu.

İkincisi, Nikita Kruşçev yönetimi altındaki Sovyetler Birliği Türkiye'ye NATO'dan çıkmaksızın kendileriyle iyi ilişki kurabileceği teminatını vermiş ve böylelikle Türkiye, Batı kampında kalarak Moskova ile ilişkilerini geliştirme imkânına sahip olmuştur.

Bu iki yapısal nedene 1960'ların ikinci yarısında ekonomik yardım bulma, Kıbrıs konusundaki uluslararası yalnızlığı giderme ve çok yönlü politika izleyerek ABD'ye olan tek

taraflı bağımlılığı hafifletme gibi başka gerekçeler de eklenince iki ülke arasındaki ilişkilerde yakınlaşma dönemi başlamıştır.

Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki bu yakınlaşmanın en önemli göstergelerinden ilki, 1965 yılı boyunca iki ülke arasında gerçekleşen üst düzey karşılıklı ziyaretlerdi. Ocak ayında Sovyet Parti Sekreteri Nikolai Podgorny liderliğindeki bir heyet Türkiye'ye kapsamlı bir ziyarette bulunmuş ve Podgorny TBMM'de yaptığı konuşmada "iki ülke arasında gelişen ilişkilerin hızlandırılması" gerektiğinden bahsetmiştir. Bu ziyaretten sonra mayıs ayında Sovyet Dışişleri Bakanı Türkiye'ye geldi. Ağustos ayında ise dönemin Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü Moskova'yı ziyaret etti. Söz konusu üst düzey ziyaretler ilk kez bir Sovyetler Birliği lideri Alexei N. Kosygin'in Aralık 1966'da Türkiye'yi ziyaret etmesiyle zirve noktasına ulaştı.

Yakınlaşmanın ikinci somut göstergesi ise, 25 Mart 1967 tarihinde imzalanan Ekonomik-Teknik İşbirliği Antlaşması olmuştur. Antlaşma bir taraftan Türkiye'deki yedi farklı sanayi tesisinin (Aliağa Petrol Rafinerisi ve İskenderun Demir Çelik Fabrikası gibi) yapımına kaynak sağlarken, diğer taraftan da Türkiye'nin Sovyetler Birliğiyle ilişkilerinin önemli ölçüde ekonomik bir zeminde yürütüleceğinin ve bu alanla sınırlı kalacağının göstergesiydi. Nitekim öyle de oldu ve 1968-1969 tarihlerinde iki ülke arasında birçok proje temelli antlaşma imzalanmış ve böylelikle Türkiye kısa süre içinde Sovyetler Birliği'nden en fazla yardım alan az gelişmiş ülkelerden biri olmuştur.

1972'ye gelindiğinde bu ekonomik temelli yakınlaşma Nisan ayında imzalanan İyi Komşuluk İlkeleri Bildirgesiyle politik bir zemine kavuşsa da, Türkiye bunun NATO ile ilişkilerine zarar verecek askerî alana kaymaması konusunda bir hayli hassas davranmıştır. Zaten bu ilkeler büyük ölçüde

dönemin ABD başkanının Moskova ziyareti sırasında ABD ve Sovyetler Birliği arasında varılan ilkeler bildirgesiyle de örtüşmekteydi (*TDP*, 2004: 779).

Özetle, iki ülke arasında yakınlaşma ekonomik düzeyde kalırken, Türkiye'nin en temel hassasiyeti bu yakınlaşmanın NATO ve Batı kampıyla olan ortaklığına zarar vermemesi olmuştur.

Moskova ile bu yakınlaşmanın Türkiye için bazı önemli sonuçları olmuştur.

Birincisi, Sovyetler Birliği Kıbrıs konusunda Rum kesiminin iddialarını desteklemekten vazgeçerek Türkiye'nin de savunduğu 1959 antlaşmalarını temel alan bir politika izlemeye başlamıştır. Böylece Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki yalnızlığından kurtulma politikası olumlu bir sonuç vermiştir.

İkincisi, ABD'nin Türkiye'ye yönelik ekonomik yardımlarda gittiği kısıtlama Sovyetler Birliği ile telafi edilmiştir.

Üçüncüsü, özellikle Sovyetlere yakın Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerini geliştirme imkânı bulan Türkiye, böylelikle çok boyutlu dış politikasını hayata geçirme olanaklarını daha da genişletmiştir.

Son olarak ise, bu yakınlaşma bir taraftan Sovyet tehdidi üzerine kurulan iç siyasetteki komünizmle mücadeleyi gevşetirken diğer taraftan da sol hareketlere bir normallik alanı sağlamıştır. Bu süreç, devletin sol hareketleri denetim altına alacak başka aygıtlara kavuştuğu 1980 Darbesine kadar devam etmiştir. Bütün bu gelişmelere rağmen NATO ittifakı Türkiye'nin Batılı kimliğini onaylayan temel kurum olarak kalmış ve Moskovayla yakınlaşmanın devletin bu 'ontolojik' ilişkisine zarar vermemesine dikkat edilmiştir (Bozdağlıoğlu, 2003: 66).

Dış Politikada Üçüncü Dünya'nın Yükselişi

Cumhuriyetin kuruluş felsefesi bağlamında uzaklaşılan İslam dünyası, Menderes döneminde izlenen aktif

Amerikancı politikayla birlikte Türkiye dış politikasının ilgi alanına dâhil olmuş; fakat bu sefer de NATO ekseninde hareket eden Türkiye, bu ülkeler tarafından ABD'nin 'maşası' olarak görülmüştür.

Bu tarihe kadar izlenen politikanın değişeceğine dair ilk işaret, 27 Mayıs Darbesinin ardından kurulan askerî yönetimden gelmiş ve söz konusu yönetim Cezayir'in Fransa karşısındaki bağımsızlık mücadelesini desteklediğini açıklamıştır. Fakat Cezayir özelindeki bu siyaset 1960'ların ilk yarısı boyunca üçüncü dünya ülkelerine yönelik başka önemli açılımları tetiklemedi. Bu dönemde Türkiye için Ortadoğu bağlamında en önemli dış politik mesele Irak'ta 1962 yılında Molla Mustafa Barzani liderliğinde başlayan Kürt ayaklanmasıydı. Ayaklanma bir taraftan Türkiye içindeki Kürtleri siyasi düzlemde mobilize ederken, diğer taraftan da Hakkari bölgesinin Irak savaş uçakları tarafından 1962'nin Temmuz ve Ağustos aylarında birkaç kez bombalanmasına neden oldu.

Türkiye'nin İslam ülkeleri başta olmak üzere üçüncü dünya ülkeleriyle ilişkilerini radikal bir şekilde gözden geçirmesine neden olan gelişme 16 Aralık 1965'te Birleşmiş Milletler platformunda Kıbrıs konusunda yapılan oylama olmuştur. Oylamada sadece beş üye ülke Türkiye'nin tezleri doğrultusunda oy kullanırken, Ankara ABD'ye endeksli tek taraflı politikasının kendisini uluslararası platformlarda yalnızlığa ittiğini fark etmiştir. Bu yeni politikanın en net şekilde dile getirilmiş hali dönemin dışişleri bakanlığı genel sekreterinin şu ifadeleri olmuştur:

"Arap âleminde çok iyi ilişkiler kurmamız mümkündür. Bu açık ve samimi dış politikayı takip edersek, etrafımızda emin bir grup, mallarımızı satacak pazarlar ve Birleşmiş Milletler gibi müşterek toplantılarda bizi anlayabilecek dostlar buluruz" (Fırat, 1997: 241).

Bu tespit açık bir şekilde yeni politikanın güvenlik, ticaret ve uluslararası destek gibi üç temel ayak üzerinden şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye'nin bu yeni politikasına ilk cevap Irak'tan gelmiş ve dönemin Irak Başbakanı Adnan El Paçacı Şubat 1966'da Ankara'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında Türkiye'nin Kıbrıs davasında haklı olduğunu söyleyen Paçacı, iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda istekli olduğunu belirtmiştir (*TDP*, 2004: 789).

Irak ile yaşanan bu yakınlaşmayı Türkiye ve Arap ülkeleri arasında çeşitli üst düzey ziyaretler izlemiş ve bu ziyaretler sırasında taraflar arasında ticaret antlaşmaları imzalanmıştır. Fakat Arap ülkeleriyle genel bir yakınlaşma önemli oranda Türkiye'nin Filistin sorunu konusundaki tavrına bağlıydı ve 1967 Arap-İsrail Savaşı, Ankara'ya değişen tutumunu gösterme fırsatı vermiştir. Dönemin Demirel hükümeti savaş sırasında Türkiye'deki ABD üslerinin İsrail'e destek amacıyla kullanılmayacağını açıklarken, savaşın ardından Birleşmiş Milletler görüşmelerinde aktif bir politika izleyerek İsrail'i işgal ettiği topraklardan geri çekilmeye çağırmıştır.

Bu yakınlaşmanın paralelinde Türkiye, İslam ülkelerinin bir araya geldiği Eylül 1969'daki ilk İslam Zirve Konferansına dışişleri bakanı düzeyinde katılmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay böyle bir toplantıya dâhil olmanın Türkiye'deki laiklik ilkesiyle çeliştiğini ileri sürmesine rağmen, Demirel hükümeti çok boyutlu dış politikada kararlıydı. Nitekim Türkiye, Arap ülkelerini yanına çekme politikasının ilk sonucunu Eylül 1970'te toplanan Bağlantısızlar Konferansında almıştır. Toplantı sırasında Kıbrıs Rum tarafı Türkiye aleyhine bir karar geçirmeye çalışsa da, bu girişim Arap ülkelerinin çabalarıyla engellenmiştir (Bölükbaşı, 2001: 212).

12 Mart askerî darbesi, Ortadoğu ülkeleriyle yakınlaşma politikasını bir süreliğine sekteye uğratmıştır. Türkiye'nin

Batı'ya dönük ve ABD ekseninde dış politikasını yeniden restore eden 12 Mart yönetimi, özellikle İslam Konferansı Örgütünün oluşumu sürecinde bu örgüte karşı mesafeli bir tutum izlemiştir. Bu bağlamda Mart 1972'de İslam Konferansı yasası imzaya açıldığında Türkiye bunu laikliğe aykırı olduğu gerekçesiyle imzalamamıştır. Yine bu dönemde Irak ve Suriye'nin Sovyetler Birliğiyle ilişkilerini geliştirmesi, ABD ekseninde dış politikayı restore etmeye çalışan darbe yönetimini rahatsız etmiştir. Bu politika doğrultusunda Nasır'ın ölümünün ardından ABD'ye yakınlaşan Mısır ile ilişkiler düzelmeye başlamış ve Eylül 1973'te dönemin Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken Mısır'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir (*TDP*, 2004: 794).

Ortadoğu ülkelerine ilişkin politikanın yeniden ABD eksenine çekilmesine paralel olarak, darbe hükümeti üçüncü dünya ülkeleriyle olan ilişkileri de kısmen askıya almıştır. Bu bağlamda Portekiz'in sömürge ülkelerindeki politikalarını BM toplantılarında kınamaktan kaçınan Türkiye, Sosyalist Çin Halk Cumhuriyeti'ne karşı da mesafeli bir tutum almıştır.

Kısacası darbe hükümeti yıllarında bu dönem dışişleri bakanlığı görevinde bulunmuş Osman Olcay'ın ifadeleriyle çok boyutlu dış politika 'gelecekte etkisi olmayacak faaliyetlerin, kadrosu ve olanakları sınırlı ülkeler için enerji israfı' olarak görülmüş ve Türkiye yeniden NATO ve Batı eksenine dönmüştür (*OTDP*, 1996: 540).

EK OKUMA LİSTESİ

Melek M. Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997.

Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası, 1945-1970*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972.

Serpil Çelenk Güvenç, *İkili Anlaşmalardan Kıbrıs'a Solun Merceğinden Dış Politika: TİP Deneyimi 1960-1970*, İstanbul: Daktylos Yayınevi, 2008.

Bölüm VI

Ecevit ve Milli Cephe Dönemi Dış Politikası (1973-1980)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: ÇOK BOYUTLU DIŞ POLİTİKA VE DİĞERLERİ

1960'larda başlayan çok yönlü dış politika anlayışı 1971 darbesinin ardından kısa bir süre kesintiye uğradıktan sonra 1973 seçimleriyle birlikte kaldığı yerden devam etmiştir. Bu sivil siyaset döneminin sembolik ismi ise, 1973 seçimlerinde İnönü'nün belirlediği geleneksel CHP çizgisinin dışına çıkarak zafer kazanan Bülent Ecevit olmuştur.

Dış politika bağlamında Ecevit, halefinden farklı düşünüyordu ve bunu 1978'de kaleme aldığı bir yazısında açıkça dile getirmişti (Ecevit, 1978; 205). Ecevit'e göre, ulusal güvenliği öncelikli olarak tüm "komşularla ve bölge ülkeleriyle iyi ilişkilerin" yanı sıra "karşılıklı güven" esasına dayandırmak gerekmekteydi. Komşu ülkelerle böylesi bir karşılıklı güven atmosferi inşa etmek, ona göre Türkiye için "silahlanmadan daha güvenli" bir ortam sağlayacaktır.

Yine Ecevit "tarih ve coğrafyanın bir ülkenin değişmez unsurları" olduğunu belirttikten sonra "tarihsel ve coğrafi olarak Türkiye'nin öncelikle bir Balkan, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz ülkesi" olduğunu ve bu nedenle temel ilgi alanını da söz konusu bölgelerin oluşturduğunu belirtmiştir. Fakat dış politikaya yönelik bu yeni görme biçimi, Batı ile ilişkilerin dışlanması anlamına gelmiyordu ve Ecevit bu yeni girişimlerin NATO üyeliğiyle uyumlu olması gerektiğinin de özenle altını çizmiştir.

Ecevit'in dış politikaya ilişkin bu yaklaşımı 1973 seçimlerinden sonra CHP ve Milli Selamet Partisi tarafından kurulan koalisyon hükümetinin programında açık bir şekilde dile getirilmiştir. Buna göre, komşu ülkeler, "tarihsel, geleneksel ve manevi bağlar bulunan ülkelerle iyi ilişkiler" ve 'bağımsızlığına yeni kavuşmuş veya kavuşma çabasında olan ülkelere özel bir yakınlık' hükümetin önceliklerini oluşturmaktaydı.

Daha sonra Adalet Partisi öncülüğünde kurulan Milli Cephe hükümetlerinin programlarında da benzer konular vurgulanmış ve 'tarihî ve kültürel bağlarla bağlı' olunan Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkilere önem verildiği ifade edilmiştir.

1974 Kıbrıs Müdahalesinin ardından ABD Kongresinin aldığı silah ambargosu kararı ve 1973 petrol krizi sonrası Türkiye'nin enerji alanında artan dışa bağımlılığı, Ortadoğu ülkelerine yönelik bu ilginin en önemli iki nedeniydi. Fakat bu ilgi, dönemin hükümetlerini ABD'den uzaklaştırmamış, bütün hükümet programlarında NATO başta olmak üzere güvenlik ittifaklarına olan sadakatin altı önemle çizilmiştir. Hatta silah ambargosu sırasında NATO ile ilişkiler sorgulanmadığı gibi, ambargonun sorumluluğu ABD Kongresine yüklenerek ABD hükümetiyle ilişkilerin olumlu düzeyi hükümet programlarında vurgulanmıştır. Dolayısıyla, 1960'ların ikinci yarısında olduğu gibi bu dönemde de, Ortadoğu'daki komşularla yakın ilişki temelinde izlenen çok boyutlu dış politika, ABD ve NATO ile ilişkilere bir alternatif olarak düşünülmemiştir.

1974 Kıbrıs Müdahalesi sonrasında Yunanistan'la ilişkilerin gerginleşmesine paralel olarak Ege ve Kıbrıs'ın güvenliği, Türkiye dış politikasının öncelikli konusu olmuştur. Bu dönemde kurulan hükümetlerin programlarında en geniş kısım Kıbrıs ve Ege sorunlarına ayrılmış, "milli bir dava" olarak tanımlanan Kıbrıs meselesinde adadaki "Türklerin özgürlük ve egemenliklerini sürekli kılmak" ve Ege'deki 'mil-

li hakların' korunması konusunda azami gayreti göstermek, temel hedefler olarak belirlenmiştir.

ABD'nin uyguladığı silah ambargosuyla birlikte Ege ve Kıbrıs sorunlarının dış politikanın merkezine yerleşmesi, dış politikada ulusal güvenliğe yapılan vurguyu artırmış ve örneğin 1978'de kurulan Ecevit hükümetinin programında 'Türkiye'nin kendi ulusal güvenliğini büyük ölçüde kendi olanaklarıyla' sağlama hedefi belirlenmiştir. ABD silah ambargosu karşısında hayal kırıklığına uğrayan ve ABD'ye olan bu bağımlılığın Kıbrıs ve Ege'de Türkiye'nin manevra alanını daralttığını düşünen dönemin karar vericilerine göre, 'Türkiye'nin savunmasının aşırı ölçüde dış desteğe ve belirli bir kaynağa bağımlılıktan' kurtarılması gerekiyordu.

Ulusal güvenliği sağlamanın yolu ise yine 1978 Ecevit Hükümeti programında belirtildiğine göre ekonominin 'bunalımlardan ve darboğazlardan bir an önce kurtarılmasından' geçiyordu. Üstelik 1973'te yaşanan petrol krizi, Türkiye ekonomisini ciddi ölçüde krize sokmuş ve 1973'te 700 milyon dolar olan dış ticaret açığı, iki yıl içinde 3 milyar dolara yükselmiştir. Bu iki neden ekonomik kaygıları dış politikanın önemli konularından birine dönüştürmüş, fakat 1950'lerden farklı olarak ekonomi, ABD ile ilişkilere endeksli bir kaygının aksine daha çok Ortadoğu ve diğer komşu ülkelerle ilişkileri şekillendiren temel dinamik olmuştur.

1977'den itibaren Sovyetler Birliği'nden dış yardım almaya başlayan Türkiye, 1978 yılında Moskova'nın en fazla dış yardım yaptığı ülkelerden birisi olmuştur (*TDP*, 2004: 783). 27 Ağustos 1973'te Irak'la imzalanan bir antlaşma doğrultusunda Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı 1977 yılında açılmış ve böylelikle Türkiye yaşadığı petrol krizine kısmi bir çözüm bulabilmiştir. Fakat bu çeşitlenen ilişkiler ekonomik düzelme konusunda yeterli olmayınca Türkiye sıklıkla Batı dünyasına yönelmiş ve IMF'den borçlanma yoluna gitmiştir.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: HÜKÜMETLER VE ASKER

Dönemin dış politika yapım sürecinin nasıl işlediğini 1974 Kıbrıs Müdahalesi örneği üzerinden değerlendirmek gerekirse, ilk söylenmesi gereken Başbakan Bülent Ecevit'in karar verme sürecinin merkezinde olduğu; fakat başta ordu olmak üzere koalisyon ortağı, muhalefet partileri, parlamento, senato, basın ve kamuoyunun belirlediği sınırlar içinde hareket ettiğidir. Daha önceki dönemlerden farklı olarak Türk siyaseti 1970'lerde koalisyon hükümetleriyle tanışmıştır. Bu tarz hükümetler küçük ortağın kararına önemli ölçüde bağımlı olduğu için hem Ecevit hükümetinde hem de Milli Cephe hükümetlerinde rol alan Necmettin Erbakan karar verme sürecinde öne çıkan aktörlerden birisi olmuştur.

Temmuz 1974'teki Kıbrıs'a yönelik ilk müdahale sırasında özellikle kamuoyundan gelen müdahale baskısı Bülent Ecevit'in kararında etkili olmuştur. Yine askerin 'önce İngiltere'yi ikna etme olmazsa direkt askerî müdahale gerçekleştirme' politikası hükümetin politik seçeneklerini sınırlandırmıştır. Ecevit müdahale öncesi İngiltere'yi ikna etme sürecinde temel aktör rolü oynarken, müdahale sonrası süreçte bu rolü dönemin Dışişleri Bakanı Turan Güneşle paylaşmıştır. Fakat ağustos ayında gerçekleşen ikinci müdahale öncesinde Ecevit temmuz ayındaki müdahalede olduğu gibi başlangıçta askerî operasyon konusunda kararlı bir tavır sergilemezken, koalisyon ortağı Erbakan ve askerden gelen müdahaleyi genişletme baskıları Ecevit'in yeni bir müdahale doğrultusunda kararını gözden geçirmesinde etkili olmuştur (Adamson, 2001: 292-293).

Kıbrıs dışındaki diğer dış politika gelişmelerine bakıldığında, Bülent Ecevit'in ideolojisinin temel sütunlarından birisini 'bağımsız dış politika' oluşturmaktaydı ve bu nedenle iktidarda olduğu dönemlerde dış politikaya özel bir ilgi-

si olmuştur. Ecevit'in bu özel ilgisi bir taraftan güvenlik ve tehditle ilgili dış politika konularında ordu tarafından sınırlandırılırken, diğer taraftan da koalisyon ortağı Necmettin Erbakan'ın İslam dünyasına ilgisi bu bölgeye yönelik dış politikayı Ecevit'in kontrolü dışına çıkarmıştır.

Milli Cephe hükümetlerinde de dış politikanın yapımı konusunda benzer bir durumdan söz edilebilir. Hükümetlerin dış politika alanındaki etkinliğini sınırlandıran temel aktör yine Türk Silahlı Kuvvetleri olmuştur. Örneğin 1974 Kıbrıs Müdahalesinin ardından hükümetin aldığı ve Ege Denizi'nin Yunanistan'la ortak kullanılacağını öngören 714 Numaralı Notam 23 Şubat 1980'de genelkurmay başkanının başlattığı bir girişimle kaldırılmıştır. Söz konusu kararda dönemin Başbakanı Demirel'in onayı olsa da, dışişleri bakanlığına haber verilmemiş olması genelkurmayın politika yapımındaki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 206).

Bülent Ecevit hükümetleriyle kıyaslandığında Milli Cephe hükümetlerinde, ordunun dış politika yapım sürecine müdahale etmesine yönelik itirazlar yok denecek kadar az olmuştur. Üstelik koalisyon ortaklarından Milliyetçi Hareket Partisi ve yine Adalet Partisi içindeki bir grup milletvekili, ordunun iç siyasette olduğu kadar dış politikada da belirleyici olması gerektiğine inanmıştır. Koalisyon ortaklarından Necmettin Erbakan liderliğindeki Milli Selamet Partisi ise hükümetin daha çok İslam dünyası ile ilişkilerinde belirleyici olmuştur. Yine Ecevit hükümetlerinden farklı olarak Milli Cephe hükümetlerinde dışişleri bakanlarının, özellikle de 1960'larda Demirel hükümetleri sırasında dış politika yapım sürecinde etkili olmuş olan İhsan Sabri Çağlayangil'in bu dönemde de öne çıktığı söylenebilir.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

1974 Kıbrıs Müdahalesi

Yunanistan'da 1967 yılında yapılan bir darbeyle iktidarı 'Albaylar Cuntası' ele geçirmişti ve cunta içerideki normalleşmeyi Yunan kamuoyunu etkileme kapasitesine sahip Kıbrıs konusunda elde edilebilecek bir başarıyla sağlayabileceğini düşünüyordu. Fakat bu politikanın önündeki en önemli engel Kıbrıs'ta Atina'dan bağımsız bir politika izleyen Makarios hükümetiydi ve Cunta 1974'e kadar birçok kez Makarios'u devre dışı bırakmaya çalışmıştır. Bu girişimler başarısız olunca Albaylar Cuntası 15 Temmuz 1974'te Kıbrıs'ta bir darbe düzenleyerek şiddet yoluyla Makarios'u iktidardan uzaklaştırmış ve yerine Atina'ya yakın bir ismi iktidara getirmiştir.

Kıbrıs'ta bunlar yaşanırken, Türkiye'de 1973 seçimlerini kazanarak iktidara gelen Bülent Ecevit, seçim kampanyası sırasında bağımsız bir dış politika vaadinde bulunmuştu ve bu politikanın uygulamaya konulabilmesi noktasında Kıbrıs'taki gelişmeler yeni hükümet için bir fırsattı.

Bu bağlamda Ecevit hükümeti Makarios'un dışarıdan bir darbeyle devrilmesini, Garantörlük Antlaşmasının Türkiye'ye verdiği müdahale yetkisi temelinde yorumlamıştır. Ecevit ile benzer bir şekilde Kıbrıs'taki darbenin ardından toplanan Milli Güvelik Kurulu da "Adadaki anayasal düzen yıkılmış, gayrimeşru bir askerî yönetim kurulmuştur. Türkiye bunu antlaşmaların ve garantilerin ihlali saymaktadır" açıklamasını yapmıştır.

ABD ve üçüncü dünya ülkeleri başta olmak üzere dünya kamuoyu da Kıbrıs'taki yeni gelişmeleri eleştiren bir tavır takınınca Türkiye garantörlük hakkı temelinde adaya müdahale etme kararı almıştır.

Türkiye adaya müdahale edebilecek askerî hazırlıkları yapmaya 1964'te yaşanan gerginliğin ardından zaten başlamıştı. 1967'den itibaren adaya denizden çıkarma yapabilecek teçhizat teminine başlanırken, hava indirmesi için de Batılı ülkelerden 15 bin paraşüt ve 6 helikopter satın alınmıştır. Fakat harekât öncesinde olası bir Yunan tepkisinden çekinildiği için çıkarma gemilerinin yüzde 70'i Ege sahillerinde konuşlandırılmıştı. Bu nedenle Türk ordusu adaya sadece 6 bin civarında asker çıkartılabildi.

20 Temmuz 1974'te başlayan müdahale, 30 bine yakın Rum askeri karşısında oldukça yavaş ilerlemiş ve ateşkese kadar ancak adanın yüzde 7'si kontrol altına alınabilmiştir. Üstelik müdahale sırasında Rum güçleri bir kısım Türk köylerini de işgal edince Türklerin kontrolündeki topraklar (adanın yaklaşık yüzde 17'sini oluşturan dağınık otonom bölgeler) müdahale öncesindeki miktarın daha da altına düşmüştür (Bölükbaşı, 2001: 243). Dolayısıyla yapılan askerî müdahale sonucunda adadaki Türklere olası çatışmalar karşısında bir güvenlik ortamı sağlanamadığı gibi, kontrol altına alınan yüzde 7'lik kısmın dışında yaşayan ve adadaki Türklerin yüzde 65'ini oluşturan kısım da çatışma tehlikesiyle karşı karşıya bırakılmıştır.

Askerî müdahalenin ilk aşaması Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'in aldığı ateşkes kararını ABD'den gelen baskı sonucunda kabul etmesiyle sona ermiş ve Türkiye, Yunanistan ve İngiltere yeni durumu görüşmek üzere BM gözetiminde 25 Temmuzda Cenevre'de bir araya gelmişlerdir. Yapılan görüşmeler sonrasında 30 Temmuzda kabul edilen Cenevre Deklarasyonuyla Türkiye müdahalenin hukuksal olarak meşru olduğunu kabul ettirmiş ve adadaki Türk toplumunun özerk olduğu konusunda bir karar çıkartmıştır. Fakat görüşmelerin sürdüğü esnada adadaki Rum kuvvetleri yüzde 7'nin dışında kalan Türk bölgelerini işgal etmeye devam ediyordu ve

bu süreçte 200'e yakın Türk köyü Rum kuvvetlerinin işgali altına girmiştir (Bölükbaşı, 2001: 250).

Türkiye ise bir taraftan adanın yüzde 7'lik kısmına asker takviyesi yaparken, diğer taraftan da ikinci müdahale seçeneğini tartışmaya başlamıştır. Ecevit federal bir çözümü savunurken, koalisyon hükümetinin küçük ortağı Erbakan adanın Türkler ve Rumlar arasında ikiye bölünmesi anlamına gelen taksim seçeneğinde ısrarcıydı. Böylesi bir ortamda adadaki soruna ilişkin çözüm seçeneğini görüşmek için 9 Ağustos 1974'te toplanan İkinci Cenevre Konferansı kısa süre içinde çıkmaza girmiş ve 13 Ağustosta Türkiye görüşmelerden çekildiğini açıklamıştır. Bir gün sonra da Türk Silahlı Kuvvetleri adaya ikinci kez müdahale ederek adanın yaklaşık yüzde 40'lık bir kısmını ele geçirmiştir.

Fakat bu ikinci müdahale ilk müdahale gibi dünya kamuoyu tarafından olumlu karşılanmamış ve 1 Kasım 1974'te Birleşmiş Milletler Genel Kurulu aldığı kararla 1960'ta kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına saygı duyulması ve adadaki tüm yabancı askerlerin geri çekilmesi çağrısında bulunmuştur. Diğer bir ifadeyle, ikinci müdahale sonrası dönemde Türkiye'nin adadaki mevcudiyeti uluslararası kamuoyu tarafından 'işgal' olarak değerlendiriliyordu.

Uluslararası kamuoyundan gelen bu tepkilere rağmen, Kıbrıs konusunda bir çözüm olasılığı ortaya çıkmamış, aksine müdahaleyi izleyen dönemde Kıbrıs, fiilli olarak ikiye bölünmeyi normalleştiren gelişmelere tanık olmuştur. İlk olarak 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti ilan edilmiş ve ardından 21 Şubat 1976'da taraflar arasında yapılan görüşmelerin sonucunda Nüfus Mübadelesi Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, Türk ve Rum nüfusun yer değiştirmesini öngördüğünden adanın toplumlar temelinde iç içe geçmiş yapısını sona erdirmiş ve Kuzey ile Güney'i farklı etnik grupların yaşadığı ayrı iki birime dönüştürmüştür. Dolayısıyla bu tarihten

sonra Türkiye'nin yeni Kıbrıs politikası adada 'iki toplumun, iki ayrı bölgede yaşayacağı federal bir düzenin' kurulması şeklinde olmuştur.

Kıbrıs müdahalesinin, Türkiye dış politikası açısından uzun süre etkisini gösterecek bazı sonuçları olmuştur.

Birincisi, müdahalenin başarılı olması basında ve halk arasında orduya ilişkin bir övgü dalgasını başlatarak kısa vadede Türk Silahlı Kuvvetlerine 12 Mart askerî rejimi boyunca kaybettiği saygınlığı yeniden restore etme imkânı vermiştir. Orta ve uzun vadede ise Kıbrıs, en önemli ulusal güvenlik meselesi haline getirilerek kamusal tartışmaların ve dolayısıyla da politikanın müdahale alanının dışına çıkarılmıştır ve askerin ayrıcalıklı konuşma alanına dönüşmüştür (Kaliber, 2005: 329).

İkincisi, Kıbrıs müdahalesi Ankara ve Washington arasındaki ilişkilerin en gerilimli dönemlerinden birine girmesine neden olmuş ve bu gerilimli dönem boyunca Türkiye'nin Amerika'yı rahatsız eden politikaları, 12 Eylül 1980 askerî müdahalesinin önemli nedenlerinden birisi olmuştur.

Üçüncüsü, 1974 müdahalesine kadar kısa aralıklarla gündeme gelen Ege Denizindeki sorunlar, Türkiye ve Yunanistan ilişkilerinin merkezine yerleşmiş ve iki ülke 1990'ların sonuna kadar tehdit ve güvenlik üzerine temellenen bir ilişki biçimi yürütmüştür.

Son olarak da müdahale Kıbrıs sorununu hukuksal olarak çözmediği için bu tarihten sonra Türkiye dış politikasının temel meselelerinden birisi, Kıbrıs konusunda uluslararası düzeyde yürütülen görüşmeler olmuştur.

Yunanistan'la Ege Denizi Krizleri

Ege Denizi'nde Türkiye ve Yunanistan arasındaki anlaşmazlık noktaları 1974 Kıbrıs Müdahalesinden önce belli ara-

lıklarla gündeme gelmişti. Fakat 1974 müdahalesi bu anlaşmazlıkları kronik hale getirmiş ve bunları iki ülkeyi savaşın eşiğine getirebilecek bir seviyeye taşımıştır.

İki ülke arasındaki Ege sorunları dört temel başlık altında toplanabilir: karasuları, kıta sahanlığı, hava sahası ve adaların silahlandırılması.

1923'te yapılan Lozan Antlaşmasına göre taraflar Ege'de üç mil uzunluğunda karasularına sahip olacaklardı. Fakat Yunanistan 1936'da karasularını tek taraflı olarak altı mile çıkardığında Atina ile iyi ilişkileri olan Ankara bu yeni duruma o dönem için bir tepki göstermemiştir. Daha sonra Kıbrıs konusunda 1964'te yaşanan gerginliğin ardından Türkiye de Ege'deki karasuları uzunluğunu altı mil seviyesine çıkarmıştır.

1970'lerde uluslararası hukuk bağlamında karasularını on iki mile çıkarma tartışmaları gündeme gelince Türkiye 27 Şubat 1974'te Yunanistan'a bir nota vererek on iki mil durumunun Ege gibi yarı kapalı bir denize uygulanamayacağını bildirmiştir. Türkiye için temel mesele, karasularının on iki mile çıkması durumunda açık denize Yunanistan karasularına girmeksizin çıkışın imkânsız olacak olmasıydı ve bu nedenle 1970'lerden itibaren karasularının on iki mile çıkarılmasını ısrarla reddetmiştir.

Ege Denizi konusunda ikinci başlık olan kıta sahanlığı meselesi, temelde Ege Denizinin altında petrol arama tartışmaları kapsamında gündeme gelmiştir. 18 Ekim 1973'te Türkiye, Yunanistan'ın kendisine ait olduğunu iddia ettiği kıta sahanlığı bölgesinde petrol arama izni çıkarınca kıta sahanlığı sorunları iki ülke ilişkilerinin en önemli gündem maddelerinden birisi olmuştur.

Türkiye'nin bu konudaki temel iddiası, petrol arama izni verilen alanların kendi topraklarının doğal uzantısı olduğu yönündeydi ve bu gerekçeyle 29 Mayıs 1974'te savaş gemile-

ri eşliğinde bir petrol arama gemisini Ege'ye göndererek bu iddiasını pratik düzleme de taşımıştır. Fakat bu gelişme ülkeler arasında tarafların iddialarını reddeden karşılıklı nota değişimi dışında geniş ölçekli bir gerginliğe neden olmamış ve kısa süre sonra başlayan Kıbrıs müdahalesinin gölgesinde kalmıştır.

Kıta sahanlığı konusunu iki ülke arasında bir krize dönüştüren gelişme ise, Türkiye'nin Temmuz 1976'da Sismik 1 isimli araştırma gemisini petrol araştırması için Ege'ye göndermesi oldu. Yunanistan BM Güvenlik Konseyini acil toplantıya çağırırken, aynı zamanda Türkiye'yi tek taraflı eylemlerinden dolayı Uluslararası Adalet Divanı'na şikâyet etmiştir. BM Güvenlik Konseyi direkt görüşmeler yoluyla tarafların sorunu çözmesi ve böylelikle iki tarafın da üzerinde uzlaşabileceği bir karara varması tavsiyesinde bulunmuş ve bunun üzerine taraflar görüşmelere başlayınca gerginlik yatışmıştır (Heraclides, 2011: 226). Fakat bu görüşmelerden 70'li yıllar boyunca somut bir sonuç elde edilememiştir.

Taraflar arasındaki hava sahasına ilişkin sorunlar, karasularının hemen üzerindeki hava sahasının kontrolü anlamına gelen hava sahası problemi ve uluslararası uçuşların denetlenmesi için uygulanan FIR hattı meselesinden oluşmaktadır. Hava sahası konusunda Yunanistan 6 Eylül 1931'de aldığı bir kararla hava sahası uzunluğunu üç milden on mile çıkarmış olsa da, Türkiye 1974'ten sonra bu konuyu gündeme getirmiş ve Yunan hava sahasının karasularında olduğu gibi altı mil olması gerektiğini ileri sürmüştür. Dört millik uyuşmazlık alanı Türkiye'ye ait savaş uçaklarının sık sık bu sahaya girmesiyle gündeme gelmiş ve Türkiye böylelikle söz konusu kısmı tanımadığını sürekli olarak gündemde tutmaya çalışmıştır. FIR hattı konusunda ise 1952'de yapılan konuya ilişkin bir uluslararası toplan-

tıda Türkiye Ege'deki hava uçuşlarının kontrolü sorumluluğunu Yunanistan'a bırakmıştı.

Kıbrıs konusunda iki ülke karşı karşıya gelince, Türkiye bu durumun kendisi için bir tehdit oluşturduğu kanaatine varmış ve 4 Ağustos 1974'te Yunanistan'a gönderdiği bir nota ile hattın Ege Denizi'nin ortasından ayrılması gerektiğini bildirmiştir. Yunanistan da bu notayı kabul etmeyip Ege'nin uçuşlar için güvenli olmadığını ilan edince, 22 Şubat 1980'de ilgili notaların kaldırılmasına kadar bu bölge üzerinden uçuş yapılamamıştır.

Adaların silahlandırılması konusu 1960'larda gündeme gelmiş ve ilk kez 1969'da Yunanistan, Montrö Boğazlar Sözleşmesi kapsamında bu adaları silahlandırma hakkı olduğunu açıklamıştır. Fakat adaların silahlandırılması konusu 1974 Kıbrıs harekâtından sonra iki ülke arasındaki tehdit algılamaları bağlamında ilişkilerin en önemli konularından biri olmuş ve Yunanistan Türkiye'nin kendisine yönelik bir tehdit oluşturduğu gerekçesiyle adaları silahlandırma politikasını açık bir şekilde dile getirmiştir. 1975 yılında Türkiye'nin İzmir merkezli dördüncü orduyu kurması ve bunu NATO'nun dışında tutması Yunanistan'ın tehdit algılarını daha da güçlendirmiştir.

Bu gerginlikler, Türkiye'nin de tehdit algısını yeniden gözden geçirmesine neden olmuş ve 1970'lerin sonunda temel tehdidin kuzeyden yani Sovyetler Birliği'nden değil, batıdan yani Yunanistan'dan geldiği dile getirilmeye başlanmıştır (*TDP*, 2004: 780). Fakat 1980 yılına kadar Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadı dışında kalması nedeniyle adaların silahlandırılmasına ilişkin gerginlik Türkiye'yi rahatsız edecek bir boyuta ulaşmamış, ancak Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına tekrar dâhil olmasıyla birlikte adaların silahlandırılması konusu iki ülke arasında krize dönüşmüştür.

ABD Silah Ambargosu

1974 Kıbrıs harekâtının ikinci aşamasına en fazla Washington yönetimi tepki göstermiş ve bu tepkinin pratik düzlemdeki karşılığı Türkiye için bir hayli ağır olmuştur. ABD Senato ve Kongresi Türkiye'nin Kıbrıs harekâtı sırasında izinsiz olarak ABD silahlarını kullandığını düşünüyordu ve Türkiye'yi adadan geri çekilme konusunda ikna etmek amacıyla 19 Eylül ve 24 Eylül 1974'te silah ambargosu kararı aldılar.

'Türkiye'ye Yapılan Silah Satışlarının ve Verilen Askerî Kredilerin Durdurulması' kararı ilk başta dönemin ABD Başkanı Gerald Ford tarafından veto edilse de, Senato ve Kongre'nin kararda ısrar etmesi üzerine Washington yönetimi, 30 Aralık 1974'te Türkiye'ye karşı silah ambargosu kararını onaylamıştır. 5 Şubat 1975'te uygulamaya giren bu karar doğrultusunda ABD, Türkiye'ye silah satışını durdururken aynı zamanda Türkiye'ye verilmesi öngörülen 200 milyon dolarlık askerî yardım da askıya alınmıştır.

Ankara'nın buna tepkisi ise 25 Temmuz 1975'te dönemin Demirel hükümetinin aldığı bir kararla 1969 tarihli Ortak Savunma İşbirliği Antlaşmasını tek taraflı olarak askıya almak ve Türkiye'deki Amerikan üslerinin faaliyetlerini durdurmak oldu. Bu karar doğrultusunda ayrıca Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki ABD askerî kuvvetlerine ait istihbarat toplama merkezleri kapatılmış ve İncirlik Üssü'nün kullanımı da sadece NATO amaçlarıyla sınırlandırılmıştır (Uslu, 2000: 200-201). Bu bağlamda faaliyetleri durdurulan tüm tesislerin kontrol ve gözetimi de bütünüyle Türk Silahlı Kuvvetlerine devredilmiştir.

Türkiye'nin bu 'beklenmedik' tepkisi üzerine ABD'den gelen ilk karşılık, 6 Ekim 1975'te ambargonun kısmen hafifletilmesi olmuş ve Washington yönetimi ticari silah satış

yasağını kaldırdığını açıklamıştır. Ambargonun bu şekilde kısmen hafifletilmesinin ardından Washington yönetimi Türkiye'deki üslerin tekrar güvence altına alınmasına odaklanmış ve yeni bir anlaşma doğrultusunda iki ülke arasında bir müzakere süreci başlamıştır.

Bu bağlamda 26 Mart 1976'da iki ülke arasında imzalanan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşmasıyla Türkiye'deki Amerikan üslerinin işleyişi önemli ölçüde sınırlandırılmasına rağmen bu üslerin kullanımına ilişkin hukukî zemin yeniden sağlanmış oldu. Fakat gerek Türkiye'de hükümetin değişmesi ve yerine gelen Ecevit hükümetinin antlaşmayı meclis onayına sunmaması ve gerekse antlaşmanın ABD Kongresi tarafından Ocak 1977'de yapılan görüşmede kabul edilmemesi nedeniyle antlaşma yürürlüğe girmemiştir. Yine de bütün bu gelişmeler ABD'nin, üsleri tekrar işler hale getirme noktasındaki kararlılığını ve Washington yönetiminin ambargo noktasında daha fazla geri adım atabileceğini göstermiştir. Bu arada ABD'de hazırlanan raporlar da Türkiye'deki istihbarat faaliyetlerinin askıya alınması nedeniyle Sovyetler Birliği'ndeki silahlanma faaliyetlerine yönelik istihbaratta ciddi sorunlarla karşılaşıldığını ortaya koymuştur (Türkmen, 2012: 138).

Böylesi bir ortamda 4 Ağustos 1977'de ABD Kongresi, çıkardığı bir yasayla 1978 yılı içinde Türkiye'ye silah satışına izin vererek ambargoyu kısmen kaldırmıştır. Fakat Kongre aldığı bu kararda Türkiye ve Yunanistan'a yapılacak silah yardım ve satışlarının 'mevcut dengeyi' bozmayacağı şartını getirmiştir. 'Mevcut denge' Türkiye'ye yapılan silah yardımının en az yüzde 70'i kadar Yunanistan'a silah yardımının yapılacağı anlamına geliyordu (*TDP*, 2004: 710) ve böyle bir uygulamanın temel amacı iki müttefik ülke arasındaki karşılıklı silahlanmanın bir dengesizlik ortaya çıkarmasını engellemekti.

Fakat Türkiye için asıl önemli olan ambargo kararının kaldırılmasıydı. Dönemin ABD Başkanı Jimmy Carter bunun farkındaydı ve Soğuk Savaş'ta hayatî bir rol oynayan üsleri yeniden açmanın bu adımdan geçtiğini biliyordu. Dolayısıyla Carter yönetimi Kongre'yi ikna etmek için yoğun bir çaba göstermiştir. Bu çabaların sonucunda ilk olarak Temmuz 1978'de ABD Senatosu ambargo kararını kaldıran yasayı onayladı. Küçük bir oy farkıyla 1 Ağustos 1978'de ABD Temsilciler Meclisi de ambargo kararını kaldırdı ve ardından Jimmy Carter ambargoyu kaldıran nihai kararı 26 Eylül 1978'de imzaladı.

1974'ten itibaren uygulamada olan Türkiye'ye yönelik silah ambargosu bütünüyle yürürlükten kalkınca taraflar bir kez daha Türkiye'deki Amerikan varlığını düzenleyecek yeni bir anlaşmanın imzalanmasına odaklanmışlardır. Bu doğrultuda ilk adım Türkiye'den gelmiş ve Ankara yönetimi henüz bir antlaşma imzalanmadan 9 Ekim 1978'de faaliyeti durdurulan ortak savunma tesislerinin yeniden başlatılmasına izin vermiştir (Bölme, 2012: 295). Bu sırada 1979 yılında İran'da gerçekleşen İran devrimi ABD'nin bölgedeki önemli müttefiklerinden birini kaybetmesine neden olurken, aynı zamanda Washington'un gözünde Türkiye'nin önemini daha da artırmış ve ABD'yi, bir an önce Türkiye'deki varlığını yeniden rayına oturtma konusunda motive etmiştir. İran'da karışıklıkların başlaması üzerine bir taraftan burada bulunan Amerikan vatandaşlarının tahliyesi, diğer taraftan da Tahran'daki Amerikan Büyükelçiliğinin işgal edilmesi gibi gelişmeler Türkiye'deki üslerin değerini Washington nezdinde artırmıştır.

İran'da yaşananların gölgesi altında 1979 yılı boyunca devam eden görüşmelerin sonunda, 29 Mart 1980'de ABD ve Türkiye arasında temelde Amerikan kuvvetlerinin kullanımı-

na izin verilen üs ve tesislerin statüsünü belirleyen Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (SEİA) imzalanmıştır.

SEİA 1980 sonrasında Amerikan kuvvetlerinin Türkiye'deki varlığını düzenleyen temel antlaşma işlevi görünüş ve antlaşmanın daha önceki benzer içerikli yasal metinlerden temel farkı ise bu antlaşmayla üslerin NATO amaçları dışında ABD tarafından tek taraflı kullanımının yasaklanması olmuştur. SEİA'nın beşinci maddesi açık bir şekilde 'öngörülen savunma işbirliği kapsamının Kuzey Atlantik Antlaşmasından doğan yükümlülüklerle sınırlı olacağını' hükme bağlamıştır. Yine antlaşmayla Türkiye'de Amerika'nın işbirliğiyle savunma sanayinin geliştirilmesi konusunda bir karara varılmış ve böylelikle savunma alanında iki ülke arasındaki ilişkiler tekrar en üst seviyeye çıkmıştır.

Antlaşmanın bir başka yeniliği ise, Türkiye'deki Amerikan üslerine aynı rütbede Türkiye ve Amerika tarafından komutanların atanmasını karar bağlamasıydı. Üstelik Türkiye'nin atadığı komutan, tesislere kimin girip çıkacağını belirleme noktasında nihai karar yetkisine sahip olmuştur.

SEİA'daki bir başka ayrıntı da, daha önce iki ülke arasındaki temel sorunlardan birine dönüşen üs ve tesislerin hangi amaçla kullanılacağı meselesinin bu antlaşmayla açıklığa kavuşturulması ve bunların işlevlerinin antlaşma metninde açıkça belirtilmesidir.

Kısacası SEİA antlaşmasıyla Türkiye tarafı Amerika'nın ülkedeki varlığını dengeli bir düzeye taşırken, Washington yönetimi de 1979 İran Devrimiyle birlikte bölgedeki en önemli müttefikini kaybetmesini bir ölçüde Türkiyeyle dengelemiştir. Artık iki ülke arasındaki en önemli sorun Türkiye'nin ısrarlı bir şekilde Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına geri dönmesini veto etmesiydi.

Ortadoğu ile Sıcak İlişkiler

1960'larda başlayan Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile yakınlaşma politikası bu dönemde de artarak devam etmiştir. Bunun ilk göstergesi 1975'te Cidde'de toplanan İslam Konferansı Örgütüne (İKÖ) Türkiye'nin dışişleri bakanı düzeyinde katılması olmuştur.

Uzun bir süre rejimin laiklik ilkesiyle çeliştiği iddiaları nedeniyle mesafeli bakılan İKÖ'nün bir sonraki toplantısının Mayıs 1976'da İstanbul'da yapılması Türkiye'nin İslam ülkeleriyle ne ölçüde yakınlaştığının açık bir göstergesiydi. Yine aynı yıl Ankara örgüte üyelik başvurusunda bulunmuş fakat İKÖ'nün kuruluş antlaşmasını laiklik ilkesi ile çeliştiği gerekçesiyle mecliste onaylamaktan kaçınmıştır.

İslam ülkeleriyle bu hızlı yakınlaşmanın 1970'li yılları ilgilendiren iki önemli nedeni vardı.

İlk olarak, 1974 Kıbrıs Müdahalesi ve ardından gelen ABD'nin ambargo kararı çok boyutlu dış politikayı daha elzem hale getirmişti ve Türkiye, ihtiyacı olan uluslararası desteği bu şekilde sağlamayı hedeflemekteydi. Nitekim Ankara bu politikasının karşılığını almış ve Kıbrıs Türk tarafı 1975'teki İKÖ toplantısına konuk olarak davet edilirken, 1979'da yapılan toplantıda gözlemci statüsüne yükseltilmiştir.

İkinci neden ise 1973'te yaşanan petrol kriziydi. Petrol fiyatlarının hızlı bir şekilde artması, enerjide dışa bağımlı olan Türkiye'yi Arap ülkeleriyle yakın ilişki geliştirmeye zorlamış ve petrol ithalatından kaynaklanan dış ticaret açığının giderilmesi noktasında bu ülkelerle ticari ilişkilere önem verilmeye başlanmıştır.

Arap ülkeleriyle yakınlaşma politikasının bir başka göstergesi Türkiye'nin Ekim 1973'teki Arap-İsrail Savaşı sırasında açık bir şekilde Arapları desteklemesiydi. Ankara, sa-

vaş sırasında İsrail'e yardım etmek isteyen ABD uçaklarının İncirlik Üssünü kullanmasına izin vermezken, Araplara yardım götüren Sovyet uçaklarına hava sahasını açmıştır. Türkiye'nin İsrail'e yönelik bu tavrı daha sonra da devam etmiş ve 10 Kasım 1975'te Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda alınan Siyonizmin ırkçılık olduğunu belirten karar sırasında Türkiye olumlu oy vermiştir. Hatta Ankara aynı yıl Libya ile birlikte yayımladığı ortak bildiride "Arap devletlerinin işgal edilen topraklarını her türlü yola başvurarak geri alma haklarına" açık destek vererek İsrail'e yönelik radikalleşen Arap söyleminin parçası olmuştur (Aykan, 1993: 97).

Bu politika Filistin mücadelesine verilen destekte de kendisini göstermiş ve İsrail'e karşı Filistinlilerin verdiği mücadelenin kurumsal karşılığı olan Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) Ocak 1975'te tanıyan Türkiye, 5 Ekim 1979'da FKÖ'nün Ankara'da büro açmasına izin vererek bu doğrultuda önemli bir adım atmıştır. İsrail'e yönelik mesafeli ve eleştirel politikanın Türkiye açısından en önemli getirisi Arap ülkelerinin 1973'te aldığı ve İsrail'i destekleyen ülkelere petrol ambargosu koyma kararından muaf tutulması olmuştur.

Kısacası Türkiye izlediği bu politika sayesinde bir taraftan petrol ambargosunun etkilerinden kısmen bir korunma sağlarken, diğer taraftan da Arap ülkeleriyle ticaretini geliştirerek petrol ithalinden kaynaklanan dış ticaret açığını hafifletebilmiştir.

Bu gelişmelerin yanı sıra 1979 yılında İran'da bir İslam devriminin gerçekleşmesi genelde bölgeyi ve uluslararası sistemi, özelde ise Türkiye dış politikasını önemli ölçüde etkilemiştir. Ankara devrim sonrası 1 Şubat 1979'da Humeyni'nin devlet başkanlığına getirildiği yeni rejimi kısa süre içinde 3 Şubatta tanıdı ve iyi ilişkiler geliştirme konusundaki niyetini açıkladı. Kısa süre sonra İran'ın 11 Mart 1979'da

CENTO'dan çekilmesinden sonra örgüt anlamını kaybetmiştir. Bu durum NATO'nun bölgedeki en önemli ittifakı sona erdirse de, Türkiye'nin yeni İran rejimine yönelik politikasını fazla etkilememiştir.

Türkiye, İran ile ilişkilere ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi noktasında önem vermekteydi ve Haziran 1979'da dönemin Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'ün Tahran ziyareti sırasında taraflar arasında petrol alımı konusunda bir antlaşma imzalanmıştır. Fakat başlangıçtaki bu olumlu hava Tahran'daki ABD Büyükelçiliğinin 4 Kasım 1979'da işgal edilmesinden ve burada Amerikan vatandaşlarının rehin alınmasından sonra sarsılmaya başlamış ve Türkiye olayları 'insanlık dışı' olarak nitelendirmiştir (*TDP*, 2004: 806).

Bu tarihten sonra siyasi ilişkiler kısmen gerilemeye başlasa da, Ankara'nın Tahran'a yönelik petrol bağımlılığı Türkiye'yi Batılı ülkelerden farklı bir politika izlemeye itmiştir. Örneğin Nisan 1980'de Washington yönetimi, Avrupa Topluluğu ve Türkiye'den İran'a ambargo uygulamalarını talep edince Ankara açık bir şekilde bu ambargo kararına katılmayacağını açıklamıştır. Yine benzer bir şekilde ABD'nin İran'a rehineleri kurtarmak amacıyla askerî müdahalede bulunacağına ilişkin tartışmaların yapıldığı bir ortamda Türkiye, ülkedeki NATO üslerinin İran'a yönelik olası bir müdahalede kullanılmasına izin vermeyeceğini belirtmiştir (Bölme, 2012: 300).

Dış Borç ve Döviz Krizleri

1947'de 21,3 milyon dolarla başlayan dış ticaret açığı zamanla Türkiye'nin kronik bir problemine dönüşmüştür. Bu açık önceleri dış yardımlar yoluyla kapatılırken, ilk kez 4 Ağustos 1958'de Türkiye, Uluslararası Para Fonuna (IMF) belli ekonomi düzenlemelerini öngören 'niyet mektubu' ve-

rerek dış borçlanmaya gitmiştir. Böylelikle kronik dış ticaret açığının IMF ve diğer uluslararası ekonomik kuruluşlardan alınan borçlarla kapatılmaya çalışıldığı ve daha sonra bu kurumlara olan borçların geri ödenmesi sırasında yeniden borçlanmaya gidildiği bir süreç başlamıştır.

Bu kronik durum yani yeni borç kaynakları bulmaya yönelik ihtiyaç, 1960'larda Türkiye dış politikasında çok yönlülüğü gidişin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Örneğin 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra devlet başkanlığına gelen Cemal Gürsel, dış borçların fazlalığından ve bunları ödeme sıkıntısından bahsettikten sonra borç verme konusunda çekimser davranan ABD ve Batı dünyasına "birçok yerden bana avuç dolusu yardım teklifi geliyor ama Amerika'nın bunu yapması daha iyi olur" tehdidini yapmıştır (*OTDP*, 2004: 326). Fakat Gürsel'in bu tehdidi ve daha sonra çok boyutlu dış politika bağlamında Sovyetler Birliği ve Ortadoğu ülkelerine yönelik ekonomi temelli yakınlaşmalar, Türkiye'nin borç krizine çözüm olmamış ve kriz 1970'lere gelindiğinde daha da derinleşmiştir.

Döviz krizi ve dış ticaret açığı 1973'teki petrol kriziyle birlikte sürdürülemez hale gelmiş ve Türkiye petrol satın alacak döviz bulmakta zorlanmaya başlamıştır. 1972 ve 1977 yılları arasında dış ticaret açığı 667 milyon dolardan 4 milyar doların üzerine çıkmış ve bunun da önemli bir kısmı petrol fiyatlarında yaşanan artıştan kaynaklanmıştır (Kazgan, 1985: 321). Petrol krizine 1974 Kıbrıs Müdahalesinin ekonomiye getirdiği ek maliyet ve ardından ABD'nin koyduğu ambargolar nedeniyle dış kredilerin askıya alınması eklenince ekonomik krizin etkileri daha da artmıştır. Kriz belirli bir süre Almanya'ya giden Türk işçilerden gelen dövizlerle ertelenmeye çalışılsa da, bu işçi dövizlerinin yurtdışından alınan petrol ve petrol ürünlerini karşılama oranı azaldıkça

1977'den itibaren ülkede yönetilemez boyutlara ulaşan bir enerji sıkıntısı başlamıştır.

Bu sıkıntıyı gidermenin kısa vadeli çözümü dış borçlanma olmasına rağmen, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren artık Batılı ülkeler 'Türkiye'yi devamlı siyasi şantajla para koparmaya çalışan bir müttefik' olarak görmeye başlamış ve borç vermeye yanaşmamışlardır (Birand, 1979: 129). Batının bu tavrına bir de Milli Cephe hükümetlerinin koalisyon ortağı Necmettin Erbakan'ın ve benzer bir şekilde Bülent Ecevit'in IMF'ye olan mesafeli tutumları eklenmiştir. Dolayısıyla 1970'lerin ikinci yarısında Türkiye sadece enerji kriziyle karşı karşıya olan bir ülke değil, aynı zamanda borç bulma konusunda da kriz içinde olan bir ülke görünümündeydi. Üstelik daha önce alınan dış borçların anapara ve faizleri de ödenemez duruma gelmiş ve 10 Şubat 1978'de Ankara hükümeti yabancı bankalara borç ertelenmesi için çağrıda bulunmuştur.

Döviz krizi ve borç bulma ihtiyacının Batılı ülkelerden karşılanamadığı bir ortamda Ankara'nın ilk yöneldiği ülke Sovyetler Birliği olmuştur. İlk olarak Haziran 1975 tarihinde iki ülke arasında Türkiye'de 700 milyon dolarlık sanayi yatırımını öngören bir antlaşma imzalanırken, ardından 1977 yılında Sovyetler Birliği, Türkiye'ye on yıl içinde 1,3 milyar dolarlık ekonomik yardımda bulunmayı kabul etmiştir. Daha sonra Ekim 1978'de imzalanan bir başka antlaşmayla da Moskova yönetimi Türkiye'ye 4 milyar dolara yakın yardımda bulunmayı taahhüt etmiş ve bir yıl sonra yapılan bir başka antlaşmayla da Türkiye'ye yönelik yardım ve kredilerden oluşan 8 milyar dolarlık bir antlaşma imzalanmıştır (*TDP*, 2004: 783).

Rusya'nın yanı sıra İslam ülkeleriyle de yakın işbirliğine giden Türkiye, 1974 yılında İslam Kalkınma Bankasına katılmış ve 1970'lerin sonuna doğru da İslam ülkelerine yapılacak ihracat yoluyla dış ticaret açığını kapatma yoluna gitmiştir (Kazgan, 1985: 370).

Bu girişimlerin hiçbiri ekonomik düzelmeyi sağlamayınca Türkiye IMF ile görüşmelere tekrar ağırlık vermiş ve Temmuz 1979'da 325 milyon dolarlık bir antlaşma imzalanmıştır. Bu miktar Türkiye'nin içinde bulunduğu derin ekonomik kriz düşünüldüğünde hiçbir şey ifade etmiyordu ve IMF de yapısal düzenlemelere gidilmedikçe daha büyük miktarda borç verme konusunda isteksiz davranıyordu. Nihayet 24 Ocak 1980'de Türkiye IMF'in önerileri doğrultusunda ekonomiyi yeniden yapılandıracak önlemleri almayı kabul etmiştir. Bunun karşılığı ise Türkiye'nin o güne kadar aldığı en yüksek miktarda borcun IMF tarafından verilmesi olmuş ve Türkiye kendisine ayrılan kotanın altı katı kadar IMF'den kredi alabilmiştir. IMF'den alınan borcun yanı sıra Haziran 1980'de Avrupa Ekonomik Topluluğu da Türkiye'ye ekonomik yardımda bulunma kararı almış ve bunu IMF'den farklı olarak düşük faizli bağış adı altında vermiştir.

EK OKUMA LİSTESİ

Bülent Ecevit, *Dış Politika ve Kıbrıs Dosyası*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Faruk Sönmezoğlu, *ABD'nin Türkiye Politikası (1964-1980)*, İstanbul: Der Yayınları, 1995.

Mehmet Ali Birand, *30 Sıcak Gün*, 5. Baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.

Mehmet Ali Birand, *Diyet: Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Uluslararası Pazarlıklar 1974 – 1980*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1990.

Bölüm VII

Darbe'nin Gölgesinde Dış Politika (1980-1987)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: NEO-LİBERALİZM VE DİĞERLERİ

1960 ve 70'lerde siyaseti şekillendiren ideolojiler, yerini 1980 Darbesinden sonra "'icraat', 'iş bitiricilik', 'yenilikçilik' ve 'uzlaşma' gibi kavramların siyasi söyleme damgasını vurduğu" yeni bir sürece bırakmıştır (Göle, 1998: 14). İlkesel ve ideolojik inançların yerini, icraata yönelik pragmatik yaklaşımın aldığı bu yeni süreç 1980'lerle birlikte Türkiye'de hâkim olmaya başlayan neo-liberal dilin bir ürünüydü ve daha önceki dönemlerde yaşanan zorlukları aşmak için ekonomiye verilen öncelik, artık devlet ideolojisinin bizzat kendisi olmuştur.

Ekonomiyi her koşulda öncelikli gören neo-liberal siyasetin dış politika üzerindeki en önemli etkisi 1960'larda başlayan çok yönlü politikanın devam ettirilmesi olmuş, fakat önceki çok yönlülük daha çok Türkiye'nin uluslararası arenadaki yalnızlığını gidermek ve dış ticaret açığını azaltmak gibi farklı pragmatik motivasyonlara dayalı iken, 1980'lerdeki çok yönlülüğü temelde devletin yeni ekonomik mantalitesi şekillendirmiştir.

Neo-liberal söylemin bir başka etkisi de Amerika'nın yeniden 1950'lerde olduğu gibi gerek siyasetin, gerekse gündelik hayatın merkezine taşınması olmuştur. Amerika ve onun sembol kenti New York, Türkiye modernleşme serüveninin yeni referans noktasına dönüşürken, siyasal ve ekonomik elitlerin zihninde 'geleceği, teknolojiyi ve moderniteyi temsil etmeye' başlamıştır (Bali, 2009: 267).

Kısacası 1980'lerle birlikte neo-liberal bir form olan modernleşmenin merkezine bir kez daha Amerika kurulmuş ve 1960 ve 70'lerdeki Amerikan karşıtlığı yerini Amerikan öykünmesine bırakmıştır.

Öte yandan, özellikle 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Türkiye dış politikasında güvenlik kaygıları ön plana çıkmaya başlamış ve bu kaygılar Türkiye'nin komşu ülkelerle ilişkilerini önemli ölçüde şekillendirmiştir. 1984'ten itibaren Kürdistan İşçi Partisinin (Partiya Karkeren Kurdistan-PKK) Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerde terör eylemlerine başlaması, Türkiye'nin Irak, Suriye ve İran başta olmak üzere bölge ülkeleriyle ilişkilerini belirleyen temel dinamik olmuştur. Diğer bir ifadeyle bu ülkelerle 1960 ve 70'li yıllarda kurulan ve ekonomi üzerine temellenen ilişkiler, önemli ölçüde güvenlik kaygılarının arkasında kalmaya başlamıştır.

PKK'nın neden olduğu güvenliği öncelikli gören bu yeni kaygı, 1990'lı yıllara da miras olarak kalmış ve PKK'nın eylemlerine ara verdiği 1999 yılına kadar devam etmiştir. PKK'nın yanı sıra Türkiye'nin güvenlik reflekslerini keskinleştiren diğer gelişmeler ise 1973'te başlayan ve yurtdışındaki Türkiye diplomatlarını hedef alan ASALA terör eylemleri ve Yunanistan ile yaşanan gerginlikler olmuştur.

Aşırı milliyetçi Ermeni terör örgütü olan ASALA'nın 1973 yılında ABD'nin Los Angeles kentinde iki Türk diplomatın öldürülmesiyle başlayan eylemleri 1980'lere gelindiğinde zirveye çıkmıştı. ASALA'nın Ağustos 1982'de Ankara Esenboğa Havaalanında düzenlediği saldırıda dokuz kişi hayatını kaybederken, Temmuz 1983'te de Orly Havaalanı saldırısında örgüt sekiz kişiyi öldürmüştür. 1980'lerin ortasında ASALA'nın eylemleri sonlandırılsa da bu tarihten itibaren eylemlerin yerini Batılı ülkelerde 'Ermeni Soykırımı' tasarıları almıştır. Kısacası Büyük Ermeni Devleti temelinde devletin tarihsel

bilinçdışına Sevr Antlaşmasıyla birlikte yerleşen olumsuz Ermeni imajı, bu gelişmelerle birlikte yeniden canlanmış ve bu canlanma Türkiye'deki güvenlik ikliminin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Sonuç olarak dünyadaki genel görüntüyle paralel olarak Türkiye'de de ekonomik liberalizm üzerinden dışarıya açılmanın hemen yanı başında yerleşen ve güvenliği öncelikli gören muhafazakâr bir devlet anlayışı söz konusu olmuştur. Türkiye'de birincisinin yürütülmesini Turgut Özal'ın şahsında karşılığını bulan sivil siyaset üstlenirken, ikincisi önemli ölçüde Türk Silahlı Kuvvetlerinin icraatlarında kendisini göstermiştir. Dolayısıyla başlangıçta birbiriyle çelişir gibi gözüken iki dış politika ilkesi, söz konusu iki kurum üzerinden 1980'li yıllar boyunca birbirlerini tamamlamış ve sonraki on yılı da şekillendirecek ölçüde Türkiye siyasetine kök salmışlardır.

Bu iki ilkenin yanı sıra 1960'larda başlayan çok boyutlu ya da dış ilişkilerin çeşitlendirilmesi yönündeki politika, 1980'li yıllar boyunca da devam etmiş, özellikle Ortadoğu ülkelerinin Türkiye'nin dış ticaretindeki payı Batılı ülkelerin bu konudaki payını dengelemeye başlamıştır. Bu bağlamda 1980'lerde Ortadoğu ülkelerinin Türkiye'nin dış ticaretindeki payı, önceki on yıl ile karşılaştırıldığında yaklaşık yüzde 20 oranından yüzde 38'lik bir orana kadar yükselmiştir.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: MGK, KENAN EVREN VE TURGUT ÖZAL

Neo-liberal yeniden yapılanmayla birlikte Türkiye'de iktidar bloğunun temel çekirdeği, sermayenin dışa açılmasını sağlayan kesimler ve düzenin korunmasını gözeten askerî/kamusal bürokrasiden oluşmaya başlamıştır (Özkazanç,

1998). Bu görev paylaşımı dış politika alanında da böyle olmuş ve sivil aktörler sermayenin dışa açılması ile sorumluyken, güvenlik konularında karar verme ayrıcalığını askerler ellerinde bulundurmuştur.

Aralık 1983 seçimlerine kadar dış politika yapımını tekelinde bulunduran organ Kenan Evren'in başkanlığını yürüttüğü Milli Güvenlik Kurulu (MGK) olmuştur. Askerî yönetimin hâkim olduğu bu dönemde TBMM, Millet Meclisi ve Senato'ya ait tüm yetkiler MGK'nın elinde toplanırken, cumhurbaşkanlığına ait yetkiler de MGK Başkanı Kenan Evren'e devredilmiştir.

Demokratik sisteme geri dönülmesiyle birlikte dış politika yapımının yasal zeminin oluşturan 1982 Anayasası, cumhurbaşkanlığı ve bakanlar kurulu makamlarını dış politikanın yapımı konusunda temel organlar olarak belirlemiş ve dışişleri bakanlığını bu belirlenen kararların uygulanması ile yetkilendirmiştir (Efegil, 2001: 147-148).

Genelkurmay Başkanlığı ise, anayasaya göre, uluslararası antlaşmaların güvenlik boyutuyla ilgili görüşlerini bildirmekten sorumlu tutulmasına rağmen, uygulamada askerlerin ayrıcalıklı bir pozisyona sahip olduğu Milli Güvenlik Kurulu, dış politikanın yapımında temel organlardan biri olmuştur. 1983 yılında çıkarılan bir kanun ile MGK, siyaseti ve devletin işleyişini yönlendiren ve takip eden bir birim haline getirildiği gibi, Nisan 1983'te çıkarılan siyasi partiler kanunuyla da MGK'ya partiler üstünde devleti temsil eden bir yetki verilmiştir.

Kısacası Aralık 1983'te yapılan seçimlerle demokrasiye geçilmesine rağmen, asker, ülkenin güvenliğini ilgilendiren dış politika konularında Milli Güvenlik Kurulu üzerinden nihai söz söyleme hakkını tekeline almış ve bu bağlamda sivil siyasetin üzerinde bir konuma sahip olmuştur.

MGK'nın yanı sıra Türk Silahlı Kuvvetleri, Kenan Evren'in cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte bu makamı da elinde tutan bir kuruma dönüşmüş ve böylelikle dış politika konularında sivil siyasete nazaran ayrıcalıklı bir söz hakkına sahip olmuştur. Diğer bir ifadeyle Aralık 1983 seçimlerine rağmen dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren'de temsilini bulan askerin dış politika üzerindeki etkisi, güçlü bir şekilde devam etmiştir.

Birinci Turgut Özal hükümeti döneminde yani 1983-1987 yılları arasında sivil iktidar, dış politikanın günlük uygulanışına fazla müdahale etmemiş ve önemli konularda Kenan Evren ve bürokrasiyi karar sürecinde öncelikli olarak dikkate almıştır (Yavuzalp, 1996: 265). Askerî ve güvenlik konularını ilgilendiren dış politika alanlarında genelkurmay ve Evren'e önceliği veren Özal, daha çok ekonomik, ticari ve teknik konularda hükümet olarak inisiyatif almayı tercih etmiştir (Gözen, 2000: 117). Örneğin Turgut Özal, 1986 yılı boyunca Yunanistan ile görüşmeler yoluyla gerginlikleri yatıştırma politikası izlemeye başladığında Atina'nın özellikle Ege Denizi'nde Türkiye aleyhine attığı adımları görmezden gelmiş, diğer bir ifadeyle diyaloğun devamı adına tavizkâr bir politika izlemiştir. Bundan rahatsız olan dışişleri bürokrasisi genelkurmay ile birlikte hareket ederek Yunanistan'a bir nota vermiş ve böylelikle Özal'ın girişimlerinin sona ermesini sağlamıştır (*TDP*, 2005: 113).

Ordunun, dönemin dış politikası üzerindeki etkisi sadece karar verme sürecini etkilemek bağlamında olmamış, aynı zamanda sivil hükümetin dış politika konusundaki karar mekanizmalarına da müdahale etmiştir. Örneğin ilk Özal hükümetinde 1983-1987 yılları arasında dışişleri bakanlığı yapan Vahit Halefoğlu, Kenan Evren'in telkinleriyle seçilmiş ve Özal da sivil otoritenin yerleşmesi sorunlarıyla karşı karşıya olduğu bir dönemde bunu bir sorun yapmamıştır (Yavuzalp, 1996: 226-228).

Dış politika yapımı noktasında Türk Silahlı Kuvvetleri ve siyasal iktidar arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusunun cevabı, en net şekilde Türkiye'nin Kıbrıs politikasında görülebilir.

Kıbrıs meselesini güvenlik eksenine taşıyan ve böylelikle söz konusu meseleyi tekeline alarak son sözü söyleme hakkını elde eden Türk Silahlı Kuvvetleri, Aralık 1983'e kadar bu konuda konuşan tek aktör olurken, Turgut Özal iktidarı döneminde de sivil siyasetin hareket alanını sınırlandıran bir rol üstlenmiştir.

Özal'a göre, Kıbrıs sorunu Yunanistan ile yakınlaşmanın dolayısıyla da Avrupa Topluluğu üyelik sürecinin önünde bir engel oluşturduğu gibi, ABD'den gelen yardımları engelleyen ve Türkiye'nin uluslararası ekonomik sisteme entegre olmasını sekteye uğratan sorunların da kaynağıydı. Bu nedenle sorunun 'milli dava adı altında yıllarca saklanmasını' çözümünün önündeki en önemli engel (Barlas, 1994: 131) olarak gören Özal, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren çözüm doğrultusunda adadaki Türk askerlerinin sayısını azaltmak gibi bazı teşebbüslerde bulunmuştur.

Genelkurmay Başkanlığı gerek yaptığı açıklamalarla gerekse MGK üzerinden Özal'ın bu politikasına karşı çıkmış ve Özal'ı geri adım atmaya zorlamıştır. Kıbrıs konusundaki 'görüşmeleri dikkatle izleyen, ödün verilip verilmediği konusunda oldukça duyarlı davranan' Genelkurmay, Özal'ın Kıbrıs konusunda konuşma sınırını belirleyememiş ama pratikte bir adım atmasının önüne geçmiştir (Uslu, 2004: 414 ve 435).

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

ABD ile İlişkilerin Restorasyonu

Mart 1980'de ABD ve Türkiye arasında imzalanan Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşmasından sonra iki ülke arasın-

daki ilişkiler hızla gelişmiş ve 1960 ve 70'lerdeki gerginlik konuları yerini karşılıklı yakınlaşmaya bırakmıştır.

Askerî yönetimin ABD ile ilişkiler bağlamında ilk icraatı 1974 Kıbrıs Müdahalesi sonrasında NATO'nun askerî kanadından ayrılan ve daha sonra geri dönmek isteyen Yunanistan üzerindeki Türkiye vetosunun kaldırılması olmuştur.

Darbenin hemen ardından 17 Ekim 1980'de Türkiye'ye gelen dönemin NATO Kuvvetler Komutanı Bernard Rogers, MGK Başkanı Kenan Evren'i Yunanistan'ın geri dönüşü konusunda ikna etmiş ve Türkiye 20 Ekim 1980'de Yunanistan'ın tekrar NATO'nun askerî kanadına katılmasını onaylamıştır. Bu karar tek başına askerî yönetimin aldığı bir karar değildi, aksine 12 Mart 1979'da başlayan ve toplam on altı görüşmenin yapıldığı müzakere sürecinin sonunda atılmış bir adımdı (Türkmen, 2012: 149). Bu nedenle 12 Eylül darbesi ABD ile ilişkilerde radikal bir kırılmayı temsil etmemiş, sadece 1960'lar ve 70'lerde yaygınlaşan Amerikan karşıtlığını zor yöntemiyle ortadan kaldırarak iki ülke arasındaki yakın ilişkilerde sorun çıkaran dinamiklerden birisi olan toplumsal muhalefeti ortadan kaldırmıştır. Böylelikle Amerikan karşıtlığının yerini Amerikan öykünmesine bıraktığı 1980'li yıllar boyunca gerek askerî yönetim, gerekse Turgut Özal hükümetleri Ankara ve Washington arasındaki ilişkilerin restore edilmesinde hiçbir muhalefetle karşılaşmamışlardır.

Askerî yönetim döneminde atılan ikinci adım ise Washington ile askerî ilişkilerin ABD'nin bölge politikaları doğrultusunda yeniden restore edilmesi olmuştur. 1979'da İran Devrimiyle birlikte bölgedeki en önemli müttefikini kaybeden ve aynı yıl Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgaliyle birlikte Soğuk Savaş refleksleri artan Washington yönetimi, Türkiye'ye daha fazla önem vermeye başlamıştır. Söz konusu önem ABD'nin bölgeye yapacağı olası müdahalelerde Türki-

ye'yi daha iyi kullanabilmesi anlamına geliyordu ve bu doğrultuda iki ülke arasında 29 Kasım 1982'de bir Mutabakat Muhtırası imzalanmıştır.

Bu muhtırayla ABD, uzun menzilli nükleer bomba taşıyan uçaklar ve kargo uçaklarının kullanabilmesi amacıyla Türkiye'deki on havaalanını modernize etme, Batman ve Muş'ta iki yeni havaalanı inşaatı yapma yetkisi almıştır (Uslu, 2000: 266). Muhtıra, bu havaalanlarının kullanılması noktasında NATO ve Türkiye'nin onayını şart koşmuş ve böylelikle 1950'lerdeki antlaşmalardan farklı olarak ABD'nin hareket serbestisi sınırlandırılmıştır.

Dahası antlaşmaya "NATO sorumluluk alanı dışında kalan herhangi bir Ortadoğu ülkesine müdahale amaçlı kullanmamak" şeklinde bir madde eklenmiş ve bu madde, 1982'de İsrail'in Lübnan işgalinin ardından bu ülkede kurulan ve istikrarı sağlamayı amaçlayan Çokuluslu Barış Gücünün hayata geçirilmesi sırasında uygulanmıştır. Bu doğrultuda Türkiye, ABD'nin İncirlik Üssü üzerinden Lübnan'a asker ve malzeme sevkiyatı yapmasına izin vermemiştir. Fakat daha sonra Ekim 1983'te ABD ile yapılan ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonu kapsamında 160 adet F-16 savaş uçağının ortak üretimine ilişkin antlaşmanın ardından Ankara, Washington'a İncirlik Üssünü sevkiyatlar için kullanma iznini vermiştir (Bölme, 2012: 317-318).

Mutabakat Antlaşması Washington için asıl değerini 1991'deki Körfez Savaşı sırasında göstermiş ve savaş sırasında ABD savaş uçakları anlaşma kapsamında modernize ve inşa edilen havaalanlarını Irak'ın bombalanması sırasında kullanmışlardır.

İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimi Türkiye'nin ABD'den aldığı dış yardımlara da yansımıştır.

1981 yılında Türkiye'ye yapılan Amerikan yardımı ambargonun başladığı 1974 Kıbrıs Müdahalesinin öncesi ile kıyas-

landığında dört kat artmıştır. Bu tarihten sonra da artmaya devam eden Amerikan yardımları 1981'de 350 milyon dolardan 1985'te yaklaşık 900 milyon dolara kadar çıkmıştır. Böylelikle Türkiye 1980'ler boyunca İsrail ve Mısır'ın ardından ABD'den en yüksek yardımı alan üçüncü ülke konumuna yükselmiştir.

Yardımlardaki bu artışa rağmen ticari ilişkilerde bir ilerleme kaydedilmemesi, yapılan yardımların Yunanistan ile kıyaslanarak 7/10 oranının uygulanması ve yardımlarda insan hakları konularının gündeme getirilmesi gibi konular Türkiye'yi rahatsız etmekteydi.

Özal hükümeti 1980'de imzalanan ve 1984 yılında uzatılması gündeme gelen Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşmasına ilişkin tartışmalar sırasında bu rahatsızlıkları gündeme getirse de, ABD bu önerilerin hiçbirini kabul etmemiştir. Buna rağmen Türkiye Mart 1987'de Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması'nın beş yıl daha uzatılmasını onaylamıştır.

Antlaşmanın uzatılması sürecinde ABD Türkiye'ye yapılan yardımlarda hibe oranının artırılması ve terörizme karşı ortak mücadele gibi öneriler karşılığında İncirlik'teki uçakların sayılarının artırılması ve Konya Ovası üzerinde ABD savaş uçaklarının eğitim yapabilmesi gibi düzenlemeleri öngören ek bir protokolü Ankara hükümetine sunmuştur (*TDP*, 2005: 57). Fakat bu sırada ABD Kongresi'nin Türkiye'ye yapılan yardımlarda yaklaşık yarı yarıya bir kesintiye gitmesi Türkiye'yi rahatsız etmiş ve bu nedenle ek protokolün onaylanması 21 Şubat 1988'e kadar gecikmiştir.

1980'lerin ikinci yarısıyla birlikte iki ülke arasındaki ilişkilerde iki sorun alanı ortaya çıkmıştır.

İlk olarak 10 Eylül 1984'te ABD'deki Temsilciler Meclisi'nde yapılan oylamada Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordularının Ermenilere karşı düzenlediği katliamla-

rın anıldığı 24 Nisan günü 'İnsanın İnsana Hunharlık Günü' olarak kabul edilmiştir. Bu tarihten sonra ABD'deki Ermeni Lobisi her 24 Nisan öncesinde 'Ermeni Soykırımı'nın tanınması konusunda girişimlerde bulunmuş ve bu girişimler 23 Nisan 1987'de kararın Temsil Meclisi'nin alt komisyonunda geçmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun üzerine karara tepki gösteren Türkiye, Washington büyükelçisini Ankara'ya çağırmış ve dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren de planlanan ABD ziyaretini iptal etmiştir (*TDP*, 2005: 63).

Bu tarihten sonra her yıl gündeme gelen Ermeni Tasarısı bir taraftan Türkiye'deki anti-Amerikancılığı ve milliyetçi duyguları besleyen temel söylem kaynaklarından biri olurken, aynı zamanda 1990'larda bağımsızlığını kazanan Ermenistan ile ilişkileri de olumsuz yönde etkilemiştir.

ABD ile ilişkilerde ikinci sorun alanı ise PKK örgütü ile mücadele kapsamında Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Türk Silahlı Kuvvetlerinin faaliyetlerinin insan hakları ihlallerine yol açması ve bunların Washington yönetimi tarafından eleştirilmesi olmuştur. ABD'nin 1978 yılından itibaren hazırlamaya başladığı insan hakları raporları kapsamında ilk kez 1987 yılında Türkiye'nin Kürt politikası eleştirilmiş ve daha sonraki yıllarda bu raporlarda Kürtlerden azınlık olarak bahsedilmesi Ankara'yı bir hayli rahatsız etmiştir.

Bu eleştiriler Türkiye'de ABD öncülüğünde bir Kürt devleti kurulmasının ön hazırlıkları olarak hızla iç siyasete devşirilmiştir. İç siyasetteki bu tartışmalar bir taraftan dış düşman temelinden beslenen milliyetçiliğe önemli bir dayanak sağlarken, diğer taraftan da Kürt meselesinin ecnebi kışkırtması olduğu yönündeki geleneksel algıyı sağlamlaştırarak sorunun bir hak meselesi temelinde ele alınmasını uzun bir süre geciktirmiştir.

Avrupa Topluluğu ile Gerginleşen İlişkiler

1980 Darbesi büyük bir sindirme harekâtını beraberinde getirmiş, darbe sonrası süreçte 120 binin üzerinde insan tutuklanırken, düşüncelerinden dolayı 30 bin kişi işten atılmış, 14 bin kişi vatandaşlıktan çıkarılmış ve 23.677 derneğin faaliyetlerine de son verilmiştir (Balcı, 2011: 119). Yine darbe sonrası süreçte onlarca insan siyasi suçlarından dolayı idam edilirken, gözaltı ve tutukluluk sürelerinde işkence rutin bir uygulama olmuştur.

Bütün bu insan hakları ihlallerine rağmen Avrupa Topluluğu'nun 1980 Darbesine ilişkin ilk tepkisi askerlerin demokrasinin işlemesi için yönetime el koyduğu şeklinde olmuş ve bu tutum 16 Eylül 1980'de yapılan AT Bakanlar Konseyi toplantısında resmi olarak benimsenmiştir.

12 Eylül darbe rejimi de gerek uluslararası meşruluğun sağlanması gerekse ekonomik ilişkilerin sürdürülmesi gibi motivasyonlarla AT'ye yakın bir siyaset izlemiştir. Fakat bu karşılıklı olumlu tutuma rağmen, AT içinde Fransa ve Hollanda'nın başını çektiği bir grup ülke Türkiye ile ilişkilerin askıya alınmasını savunmuş ve Fransa, Almanya ve Belçika gibi Türk işçilerin yoğun yaşadığı ülkeler darbe sürecini fırsat bilerek ortaklık antlaşmasına rağmen Türkiye'ye karşı vize uygulaması başlatmışlardır.

1981 yılına gelindiğinde iki gelişme AT'nin Türkiye politikasını yeniden şekillendirmiştir. İlk olarak Ocak 1981'de Yunanistan AT üyesi olunca Türkiye'nin üyeliğinin engellenmesi doğrultusunda bir politika izlemeye başlamış, ikinci olarak da darbe sırasında Türkiye'den kaçanlar Avrupa'da 12 Eylül rejimine karşı güçlü bir lobi faaliyetine girişmişlerdir.

Bu iki gelişmenin yanı sıra AT'nin Türkiye'deki insan hakları ihlallerine ilişkin hazırladığı raporlar ve Avrupa Parlamentosu'nun Nisan 1981'de aldığı ve iki ay içinde demokra-

siye geçilmesini öneren 'Türkiye'de Askerî Cunta Hakkında Karar' Avrupa'nın 12 Eylül rejimine yönelik yaklaşımını değiştirmiştir. Parlamento ayrıca AT Konseyi'ne Ankara Antlaşması kapsamında kurulan ortaklık rejimini askıya alması çağırısında da bulunmuştur. Bu olumsuz gelişmelere karşın Ankara Antlaşması doğrultusunda toplanan Ortaklık Konseyi çalışmalarına devam etmiş, hatta Haziran 1981'deki toplantının ardından Türkiye, demokrasiye dönüldükten sonra AT'ye tam üyelik başvurusunda bulunulacağını açıklamıştır. Fakat Ekim 1981'de Milli Güvenlik Kurulu tüm siyasi partileri feshedip mallarına el koyunca demokrasiye kısa sürede geçme olanağı kalmamış ve bu durum AT'nin Türkiye'ye karşı daha sert adımlar atmasını beraberinde getirmiştir. AT Komisyonu da AT Parlamentosu gibi tavır değişikliğine giderek Dördüncü Malî Protokol'ü askıya aldığını açıklamıştır.

Komisyonun kararı ve daha sonra Türkiye'nin Komisyon'dan çıkarılması Ankara'da AT'ye yönelik tutumun değişmesine neden olmuştur. Bu bağlamda dönemin Bülend Ulusu başbakanlığındaki teknokrat ağırlıklı hükümeti "bizi istemeyeni biz de istemeyiz" açıklamasını yaparken, Kenan Evren de "Biz kendimizi Avrupalı saymaktayız... Eğer Avrupa bunu kabul etmezse... Türkiye'nin başka gruplara bloklara katılması mümkündür" ifadelerini kullanmıştır (Çalış, 2006: 249).

Politik gerginliğe bir de darbe yönetiminin en fazla ihtiyaç duyduğu ekonomik gelirde yaşanan kayıp eklenince AT ile ilişkiler Ankara yönetiminin gözünde en düşük seviyelere kadar gerilemiştir. Bir taraftan AT Türkiye'ye vermeyi taahhüt ettiği krediyi askıya alırken diğer taraftan da 1980'de AT'nin Türkiye toplam dış ticaretindeki yaklaşık yüzde 43 olan payı hızla düşmeye başlamış ve bir yıl içinde yüzde 30'a kadar gerilemiştir.

Kısacası Aralık 1983'te demokrasiye geçiş yapıldığı sırada Türkiye-AT ilişkileri askerî rejimin yönünü Ortadoğu'ya döndüğü, AT'nin ise ilişkileri demokrasiye geçilmesi koşuluna bağladığı bir görüntüye sahipti. Aralık 1983 seçimleri tarafların politikalarını değiştirmiş, ilk olarak Türkiye Mayıs 1984'te AT Komisyonuna tekrar kabul edilirken, daha sonra dönemin Başbakanı Turgut Özal 1 Aralık 1984'te AT'ye tam üyelik doğrultusunda çalışılacağını açıklamıştır.

Turgut Özal'ın başbakanlığı döneminde hükümet AT'ye tam üyelik doğrultusunda çalışmalara başlayacağını açıklamasına rağmen, AT-Türkiye ilişkilerinin önünde dört temel engel bulunmaktaydı (*TDP*, 2005: 90-92).

İlk olarak Yunanistan'ın ardından Avrupa'nın göreli olarak fakir iki ülkesi İspanya ve Portekiz'in tam üyelik sürecinin 1986'da sonuçlanacak olması AT'yi yeni üye konusunda mesafeli bir konuma taşımıştır.

İkincisi, Yunanistan AT içinde Türkiye'nin üyeliğine karşı etkin bir politika izlemekteydi ve AT-Türkiye ilişkilerini şekillendiren temel kurum olan ve darbenin ardından işlemez bir hal alan Ortaklık Konseyi'nin yeniden toplanmasını engelliyordu.

Üçüncüsü, Almanya başta olmak üzere Türk işçilerin yoğun olduğu Avrupa ülkeleri işçilerin serbest dolaşımına sınırlama getirmek istiyorlardı.

Son olarak ise, Türkiye'de 12 Eylül rejiminin kalıntısı insan hakları ihlalleri ve demokrasi sorunları devam ettiği gibi Türkiye'den darbe nedeniyle Avrupa'ya kaçanların oluşturdukları lobiler Avrupa kurumları üzerinde baskı oluşturmaktaydı.

Bu engellerin çözülmesi noktasında ikincisi kısmen, son ikisi de bütünüyle Türkiye'nin atacağı adımlara bağlıydı ve 1984 sonrası dönemde AT'yi üyelik fikrine hazırlamak isteyen Ankara yönetimi bu üç hususa odaklanmıştır. Özal hükümeti

son iki engel bağlamında demokrasi ve insan hakları konusunda Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na bireysel başvuru hakkının kabul edilmesi gibi bazı adımlar atarken, işçilerin serbest dolaşımındaki ısrardan da vazgeçmiştir. Yunanistan faktörünü ortadan kaldırmak için ise Atina ile ilişkilerin geliştirilmesine odaklanmış, fakat bu konuda olumlu bir sonuç alınamamıştır.

Yunanistan ile Kriz

Ecevit ve Milli Cephe hükümetleri döneminde Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına geri dönmesini veto eden Türkiye, 12 Eylül darbesinin ardından 20 Ekim 1980'de Ege komuta kontrol alanının yeniden görüşülmesi karşılığında vetosunu kaldırmıştır. Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadından ayrılmasıyla Ege komuta kontrol yetkisi Türkiye'ye geçmiş, Atina'nın geri dönüşünü onaylaması karşılığında dönemin NATO Komutanı Rogers tarafından Türkiye'ye komutanlık konusunun yeniden görüşülmesi sözü verilmişti. Fakat 3 Aralık 1980'de söz konusu görüşmeler başlatılmasına rağmen, Yunanistan'da iktidara gelen Türkiye karşıtı PASOK hükümeti Ege'deki egemenlik haklarını tartışmayacağını ileri sürerek görüşmelerden çekilmiştir.

NATO ekseninde yaşanan bu gerginliklerin yanı sıra, Yunanistan'ın 1981'de AT'ye üye olması iki ülke arasındaki ilişkilere bir başka gerginlik alanı daha eklemiştir. Atina'nın AT üyeliği Türkiye ve Yunanistan arasında üye devlet ve üye olmayan devlet şeklinde kurumsal bir dengesizlik üretmiş ve Yunanistan'ın Türkiye ile yaşadığı gerginliklerde AT'yi devreye sokma girişimleri gerginlikleri daha da artırmıştır (Rumelili, 2008: 95).

Kısacası, 1980'ler boyunca bir taraftan NATO, diğer taraftan da AT, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin düzelmesine katkıda bulunan uluslararası kurumlar olmamış,

aksine bu kurumlar hem iki ülke ilişkilerindeki mevcut gerginliklerin zeminlerine dönüşmüş hem de bizzat kendileri birer gerginlik konusu olmuşlardır.

İki ülke arasındaki ilişkilere gerilimli zemin hazırlayan başka bir dış unsur 1982'de BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin her ülkeye on iki millik kıta sahanlığı hakkı tanıması olmuştur. Bu hak Ege Denizinde Yunanistan'ın egemenliğinde olan alanları önemli ölçüde genişleteceğinden Türkiye sözleşmeye taraf olmazken Yunanistan sözleşmeyi imzalamıştır. Dolayısıyla bu sözleşme de üye olan ve üye olmayan şeklinde iki ülke ilişkileri bağlamında kurumsal bir asimetri üretmiş ve Türkiye ve Yunanistan arasındaki gerilimlerin artmasına katkıda bulunmuştur.

İlk önemli kriz NATO ekseninde yaşanmış ve Ege Denizindeki adaları silahlandırmak isteyen Atina yönetimi bu amacında NATO'yu bir araç olarak kullanmıştır. Yunanistan'ın Eylül 1983'te Limni Adasına NATO harekât merkezlerinden birini kurma önerisi üzerine Türkiye, bu öneri ile Yunanistan'ın adayı silahlandırma amacı güttüğünü ve bunu kabul etmeyeceğini açıklamıştır. Önerinin NATO'da kabul edilmemesine Atina, NATO'nun askerî tatbikatından çekilerek tepki gösterdi. Bu gerginlikten sonra her iki ülke de birbirlerinin NATO'ya tahsis ettikleri askeri kuvvetler üzerinde veto yetkilerini kullanmaya başlamıştır.

Bir sonraki yıl da aynı öneriyi tekrarlayan Yunanistan, bu önerinin de kabul edilmemesi üzerine Ekim 1984'te Limni Adasını da kapsayacak şekilde deniz ve hava tatbikatı yapacağını açıklamıştır. Türkiye'nin tepkisi üzerine Limni Adası etrafında yaşanan bu gerginlik Yunanistan'ın Ege'deki hava koridorunu sivil uçuşlara kapatmasına kadar gitmiştir.

Ege'de kıta sahanlığı bağlamında yaşanan ikinci kriz ise iki ülkeyi savaşın eşiğine kadar getirmiştir. 1976'da yatışan

kıta sahanlığı gergilimi Yunanistan'ın Mart 1986'da Ege Denizindeki tartışmalı bölgede özel bir şirkete petrol arama izni vermesiyle yeniden gündeme geldi. Bunun üzerine Türkiye, 1 Mart 1987'de Yunanistan'a bir nota göndererek ihtilaflı kıta sahanlıklarında petrol aramaya devam etmesi durumunda misillemeye gideceğini iletmiştir. Atina'nın buna tepkisi ise Ege'de bütün Yunan hava kuvvetlerinin katılacağı bir tatbikat yapılacağını açıklaması olmuştur. Bunun üzerine Milli Güvenlik Kurulu bir karar alarak 26 Mart 1987'de savaş gemileri eşliğinde 'Sismik 1' petrol arama gemisini Ege'ye göndermiştir. Yunan savaş gemilerinin de Ege'ye açılmasıyla birlikte gerginlik artmış ve süreç Yunanistan'ın Bulgaristan'dan destek istemesine kadar gitmiştir. Gerginlik ABD ve İngiltere'nin araya girmesiyle çözülmüş ve her iki taraf da gemilerini kendi karasularının dışına çıkarmayacaklarını açıklamıştır.

İki ülke arasında 1950'lerden itibaren temel problem konusu olan Kıbrıs da 1980'ler boyunca Atina ve Ankara arasında gerginlik meselesi olmaya devam etmiştir. Bu dönemde Yunanistan Kıbrıs meselesini Türkiye'yi dışlayıp uluslararası platformlara taşıyarak çözmeye çalışırken, Türkiye de 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin (KKTC) ilan edilmesine olanak sağlayarak Kıbrıs görüşmelerini iki toplumun değil iki tarafın tartıştığı yeni bir zemine taşımıştır.

Bütün bu sorunlara rağmen, Yunanistan AT üyesi olarak Türkiye karşısında önemli bir stratejik avantaja sahipti. Avrupa Topluluğu özelinde iki ülke arasındaki bu asimetrik ilişki, üyelik başvurusunda bulunmak isteyen Turgut Özal'ı Yunanistan'ın vetosunu kaldıracak adımlar atmaya yöneltti. Bu nedenle Özal, dış politikada etkinliğini artırmaya başladığı 1987 yılından itibaren Yunanistan ile ilişkileri düzeltme politikası izlemeye başlamıştır.

İlk olarak Özal, Ocak 1986'da dönemin Yunanistan başbakanı ile Dünya Ekonomik Forumu vesilesiyle görüşmüş, fakat bu görüşme Ege Denizinde yaşanan krizlerin gölgesinde kalarak bir sonuç üretmemiştir (*TDP*, 2005: 111-112). Özal tekrar Ocak 1988'de Davos'ta toplanan Dünya Ekonomik Forumunda Yunan meslektaşı ile bir araya geldi ve taraflar karşılıklı iyi niyet konusunda bir anlaşmaya vardı. Görüşme sırasında Türk-Yunan İş Konseyi kurulmasının yanı sıra, Türkiye ülkedeki Rum vatandaşlarının taşınmaz mülklerini yasaklayan yasayı kaldırma, Yunanistan ise Türkiye-AT uyum antlaşmasını imzalama sözü vermişlerdir (Uzgel, 2004: 361).

'Davos ruhu' olarak adlandırılan bu süreç iki liderin Mart ayında Brüksel'de tekrar bir araya gelmesine ve Özal'ın Haziran 1988'de Atina'ya ziyaret gerçekleştirmesine rağmen bir sonuç üretmekten uzak kalmıştır. Bunda bir taraftan Özal'ın politikalarını tavizkâr olarak gören Türk Silahlı Kuvvetleri ve dışişleri bürokrasisi gibi kurumların izlediği farklı politikalar belirleyici olurken, diğer taraftan da Yunanistan'ın ilişkilerin geliştirilmesi noktasında Kıbrıs sorununun çözümünü temel koşul olarak sunmakta ısrar etmesi süreci tıkayan bir başka unsur olmuştur.

Kürt Meselesi, Irak ve Suriye

1925'te Şeyh Said'in başlattığı isyanın ardından Türkiye Kürtleri, devletin sıkı denetimi altında tutulurken aynı zamanda sistematik bir asimilasyonla da karşı karşıya kalmışlardır. 1960 Anayasasının sağladığı görece özgür ortamda sağ sol mücadelesi ekseninde kendilerine yer bulan Kürt hareketler 1980 Darbesiyle tekrar ezilmiş ve bu hareketlerin üyeleri ya hapse atılmış ya da yurtdışına kaçmışlardır.

Siyasal mücadelenin aksine silahlı mücadeleyi savunan Kürdistan İşçi Partisi (PKK) bu süreçten güçlenerek çıkmıştır.

1970'lerin sonunda Güneydoğu bölgesinde ilan edilen sıkıyönetim manevra alanını daraltınca mücadeleyi yurtdışında sürdürme kararı alan PKK, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün arabuluculuğuyla Lübnan'daki Bekaa Vadisine yerleşmiş ve bir taraftan burada gerilla eğitimi alırken diğer taraftan da Irak'taki Kürt gruplar ile temas kurmaya başlamıştır (*TDP*, 2005: 130).

1980'de İran ve Irak arasında başlayan savaşın ardından Kuzey Irak'ta bir güç boşluğu ortaya çıkmış ve buradaki Kürt gruplar bölgenin denetimini ele geçirmeye başlamıştır. Bu bölgedeki Kürt gruplarla yakın ilişkiye giren PKK zamanla Kuzey Irak'ta da kendisine geniş bir manevra alanı açmıştır. Bu sırada İsrail'in 1982'de Lübnan'ı işgali ve ardından buradaki Filistin kamplarını dağıtmasıyla Bekaa Vadisi PKK'ya kalmış ve burada Abdullah Öcalan liderliğinde Mahzum Korkmaz Akademisi kurularak silahlı eğitimlere hız verilmiştir.

Türkiye'nin PKK bağlamında tepki verdiği ilk ülke Suriye olmuş ve 30 Mart 1983'te dönemin Dışişleri Bakanı İlter Türkmen Şam'a giderek Suriye yönetimini PKK'ya destek vermemek konusunda uyarmıştır. Türkmen'in gerekmesi halinde Türkiye'nin kendisini savunmak için elinden geleni yapacağını açıklaması üzerine Suriye'den ayrılan PKK üyelerinin bir kısmı Kuzey Irak'a yerleşmiştir.

Suriye'den Kuzey Irak'a yönelik bu hareketlilik öncesinde İran-Irak Savaşı nedeniyle Bağdat yönetimi ile arası iyi olan Ankara, Şubat 1983'te Irak'la Sınır Güvenliği ve İşbirliği Antlaşması imzalamış ve bu doğrultuda Irak topraklarında PKK'lılara karşı sıcak takip yapma hakkı kazanmıştı. Suriye'den gelen PKK'lılarla birlikte Kuzey Irak'tan Türkiye'ye yönelik eylemler artınca Türkiye ilk kez 26 Mayıs 1983'te Irak ile yaptığı antlaşmadan doğan hakkını kullanarak 7.000 askerle sınır ötesi bir takip operasyonu düzenlemiştir (*TDP*, 2005: 133). Fakat bu sınır ötesi operasyonlar Kuzey Irak'taki diğer Kürt örgütlere zarar verince Temmuz 1983'te Mesut

Barzani önderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile PKK arasında bir işbirliği protokolü imzalanmıştır.

PKK'nın bir taraftan eylemlerini artırması diğer taraftan Kuzey Irak'taki Kürt gruplarla işbirliğine gitmesi Ankara'nın Irak ve Suriye ile PKK'ya karşı mücadele kapsamında işbirliği çabalarını artırmıştır. Bu doğrultuda ilk adım 15 Ekim 1984'te Irak ile imzalanan ve Türkiye'ye Irak topraklarında beş kilometre boyunca sıcak takip hakkı veren güvenlik protokolü olmuştur. İkinci olarak ise Suriye ile 5 Mart 1985'te Sınır Güvenliği Protokolü imzalanmış ve protokol kapsamında iki ülke dışişleri bakanları arasında teknik düzeyde görüşmeler başlamıştır.

1980'lerin ortasına gelindiğinde PKK eylemleri artmaya başlamış ve Türkiye de buna karşılık Irak ile yaptığı antlaşma doğrultusunda sınır ötesi operasyonlara ağırlık vermiştir. On iki askerin öldürüldüğü bir PKK baskınına karşılık Türkiye 15 Ağustos 1986'da Kuzey Irak'a havadan ikinci sınır ötesi operasyonunu gerçekleştirmiş ve bu operasyon sırasında PKK üyelerinden çok KDP'ye ait kamplar bombalanmıştır. Bu sınır ötesi operasyon bir taraftan KDP'yi ve bölgedeki diğer Kürt örgüt olan Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni (KYP) İran'a yakınlaştırmış, diğer taraftan ise PKK'nın kendilerine zarar verdiğini düşünen bu örgütler PKK ile aralarına mesafe koymaya başlamıştır. Fakat PKK'nın buradaki Kürt örgütler ile arasının açılması gücünü azaltmamış, aksine 1987 yılına gelindiğinde örgüt Türkiye içinde daha etkili operasyonlar düzenlemeye başlamıştır.

Buna Türkiye'nin daha önceki süreçlerde olduğu gibi iki tepkisi olmuştur.

İlk olarak Türkiye 22 Şubat 1987'de bir kez daha Kuzey Irak'a yönelik sınır ötesi operasyon gerçekleştirmiştir. İkinci olarak ise dönemin Başbakanı Turgut Özal, Temmuz 1987'de

Suriye'ye giderek bu ülkeyle bir güvenlik protokolü imzalamış ve bu protokol doğrultusunda taraflar kendi topraklarından diğer tarafa terörist faaliyetlere izin vermeyeceklerini taahhüt etmişlerdir.

Türkiye'nin baskıları Kuzey Irak'taki dengeleri de değiştirmiş, KDP Nisan 1987'de 1983 tarihinde PKK ile imzaladığı protokolü feshederken, PKK'yı terörist ilan edip Türkiye ile işbirliği yapacağını açıklamıştır. Bunun üzerine PKK diğer bir Kürt örgüt olan KYP ile yakınlaşmış ve iki örgüt arasında 1988'de ittifak antlaşması imzalanmıştır.

Suriye ile Temmuz 1987'de yapılan antlaşmanın diğer konusu Fırat'ın sularının iki ülke arasında paylaşılması olmuştur. Daha önceki yıllarda taraflar arasında belli sorunlara neden olsa da, Türkiye'nin 1983'te sulama amacıyla inşa edilecek barajlardan oluşan Güneydoğu Anadolu Projesi'ni (GAP) açıklamasıyla birlikte Fırat ve Dicle nehirlerinin sularının paylaşımı konusu Türkiye, Suriye ve Irak arasında gerginlik konusu olmaya başlamıştır.

Bu tarihten itibaren PKK meselesi ile su sorunları bu üç ülke arasında birbirlerine karşı pazarlık unsuru olarak kullanılmaya başlanmış ve bunun açığa çıktığı olay ise 1987'de imzalanan antlaşmalar olmuştur. Bu antlaşmalara göre, Suriye yıllık ortalama 500 metreküp su karşılığında PKK'nın faaliyetlerine Suriye sınırları içinde izin vermemeyi taahhüt etmiştir. Türkiye de Ekim 1989'da Suriye'nin imzalanan protokole uymadığı ve PKK üyelerinin faaliyetlerine göz yumduğu gerekçesiyle Şam yönetimini Fırat'ın suyunu kesmekle tehdit etmiştir. Benzer tehdit daha sonra da tekrarlanmış, örneğin 1992 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Şam yönetimini Türkiye'nin terör sorununu kendi başına çözebileceğini; ama Suriye'nin su sorununu tek başına çözmeyeceğini söyleyerek uyarmıştır (Tür, 1999: 118).

Özetle, Türkiye, Suriye ve Irak arasında Fırat ve Dicle sularının paylaşımı konusunda yaşanan gerginlik, PKK ile paralel bir seyir göstermiş ve her iki konu da 1999 yılında PKK lideri Abdullah Öcalan yakalanana kadar pazarlık unsuru olarak taraflar arasındaki ilişkileri şekillendirmiştir.

İran ve Diğer Ortadoğu Ülkeleri ile İlişkiler

Türkiye'nin İran ile ilişkilerini büyük ölçüde şekillendiren gelişmeler, 1980'de başlayan ve sekiz yıl süren Irak-İran savaşı ile PKK'nın Türkiye'deki faaliyetleri olmuştur. PKK eylemleri Türkiye'nin Tahran yönetimiyle güvenlik temelindeki ilişkilerini şekillendirirken, Irak-İran Savaşı da iki ülke ilişkilerinin ekonomik boyutunu etkilemiştir.

İran'ın 1979 İslam Devrimini diğer Ortadoğu ülkelerine ihraç etme politikası Türkiye bağlamında sınırlı kalmış, Türkiye'nin izlediği ekonomi temelli pragmatik siyaset de iki ülke ilişkilerinde devrimin etkisini düşük düzeyde tutmuştur.

İran'da 1979 Devrimiyle uygulanmaya başlanan İslam rejiminin Türkiye için bu dönemde bir problem olmadığı 1980 Darbesinin ardından kurulan askerî hükümetin programında açık bir şekilde görülebilir.

Program 'köklü tarihsel ve geleneksel bağların' olduğu İslam ülkeleriyle yakın bir ilişki geliştirilmesini öngörürken, İran ile ilişkilerin bu özelliklere ilaveten 'komşuluk ve coğrafi yakınlık' temelinde yürütüleceğini belirtmiştir. Dolayısıyla darbe sonrası yönetim için İran'daki rejim değişikliği iki ülke arasındaki ilişkilerde olumsuz bir rol oynamamış ve Ankara İran'la ilişkilerini pragmatik temelde sürdürmüştür. Yine ABD'nin devrim sonrasında Tahran yönetimine bakışı ve bu doğrultuda İran'a karşı uyguladığı ambargolar da Ankara'nın pragmatik politikası nedeniyle iki ülke ilişkileri üzerinde olumsuz bir etkide bulunmamıştır.

17 Eylül 1980'de başlayan ve sekiz yıl süren Irak-İran Savaşı sırasında Ankara 'aktif tarafsızlık' politikası izlemiş ve önceliğini bu ülkeler ile yapılan ticarete vermiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin İran'a yönelik ihracatı 1978'de 44 milyon dolar iken, bu rakam 1983'te 1 milyar doların üzerine çıkmış ve böylelikle İran'ın toplam ihracattaki payı yüzde 19 ile iki ülke tarihindeki en yüksek orana yükselmiştir.

Ekonomik ilişkilerin bu şekilde hızla artması iki ülkeyi söz konusu ilişkiyi kurumsal bir düzleme taşımaya yöneltmiş ve bu doğrultuda daha önce İran, Türkiye ve Pakistan arasında yürürlükte olan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü, 29 Ocak 1985'te yapılan bir antlaşmayla Ekonomik İşbirliği Örgütüne dönüştürülmüştür. Antlaşma taraf ülkeler arasında on yıl içinde gümrük birliğine geçmeyi ve bu doğrultuda bir Serbest Ticaret Bölgesi kurulmasını öngörmekteydi. Fakat 1985'te iki ülke arasında zirveye çıkan ekonomik ilişkiler hızla gerilemeye başlarken, İran ve Irak arasındaki savaşın sona ermesiyle birlikte Türkiye'nin İran'a yönelik ithalatı savaş öncesi seviyeye kadar gerilemiştir. Örneğin 1985 yılında Türkiye'nin İran'la ticareti toplam dış ticaret hacminin yaklaşık yüzde 15'i iken, bu rakam 1987'den sonra yüzde 5'in altına düşmüştür.

1988'de İran-Irak Savaşının sona ermesiyle birlikte iki ülke arasındaki ilişkilerde ekonomik önceliğin yerini ideoloji almaya başlamış, artan İslamî hareketler Türkiye'de Kemalist bürokrasiyi rahatsız etmeye başladıkça İran hızla ötekileştirilmiş ve zamanla Kemalist bürokrasinin gözünde ülkedeki İslamcıların dışarıdaki esin kaynağı ve destekçisi olarak tanımlanmaya başlamıştır.

İran ile yakın ilişkilerin yanı sıra Ankara, bu dönemde diğer Ortadoğu ülkelerine ve bu ülkelerin bir araya geldiği uluslararası örgütlere karşı da aktif bir dış politika izlemiş-

tir. 25-29 Ocak 1981'de yapılan İKÖ toplantısına Türkiye, tarihinde ilk kez Başbakan düzeyinde katılmıştır.

Türkiye'nin İKÖ'ye yönelik bu artan ilgisi karşılıksız kalmamış, daha önce gözlemci sıfatıyla toplantılara katılan Kıbrıs Türk yönetimi 1981'deki toplantıda Türk Federe Devleti adı altında toplantıya dâhil olmuş, daha sonra 1983'te yapılan İKÖ dışişleri bakanları toplantısında da Kıbrıs'ta iki ayrı toplumun varlığı kabul edilmiştir.

Bu gelişmelerin sonucunda Türkiye Ocak 1984'te yapılan İKÖ toplantısına Cumhurbaşkanı düzeyinde katılmış ve bu toplantıda Cumhurbaşkanı Kenan Evren Konferans'ın başkan yardımcılığı ile Ekonomi ve Ticari İşbirliği Sürekli Komitesinin başkanlığına seçilmiştir (*TDP*, 2005: 128).

İKÖ ile yakınlaşmanın yanı sıra, bu dönemde Suudi Arabistan başta olmak üzere diğer Körfez ülkeleriyle de ilişkiler gelişmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Şubat 1984'te Suudi Arabistan'a yaptığı ziyaret sırasında bu ülke ile askerî ve ticari alanlarda çeşitli işbirliği antlaşmaları imzalanmıştır. Suudi Arabistan ayrıca Türkiye'ye yaptığı yabancı sermaye yatırımlarıyla 1980'lerde Türkiye'de faizsiz bankacılık sisteminin gelişmesine katkıda bulunmuş ve bu da muhafazakâr sermayenin alternatif bir ekonomik blok olarak ortaya çıkmasında önemli bir unsur olmuştur.

Ortadoğu ülkeleriyle yakınlaşmanın temel motivasyonu ekonomiydi ve hızla artan petrol fiyatları daha 1978'de dönemin başbakanı Bülent Ecevit'i "geçen yılın ihracatı ve işçi dövizleri petrol harcamamızı karşılamıyor" açıklamasında bulunmak zorunda bırakmıştı (Ecevit, 1978: 204).

Bu tarihten itibaren başta İran ve Körfez ülkeleri olmak üzere, diğer bölge ülkeleri ve Ortadoğu ülkelerinin bir araya geldiği uluslararası örgütler ile yakınlaşma politikası Türkiye'nin ihracatını artırmış ve petrol için gerekli olan dövizi bulmasına imkân sağlamıştır. Bu durumun en önemli

göstergesi Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle olan ticaretinin toplam ticareti içindeki oranı 1977 yılında yüzde 12 civarında iken, bu oranın 1981-1988 tarihleri arasında yaklaşık yüzde 40 seviyesine yükselmiş olmasıdır.

Ortadoğu'daki İslam ülkeleri ile ekonominin şekillendirdiği bu yakın ilişki bölgenin bir başka ülkesi olan İsrail ile ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Örneğin, Suudi Arabistan'dan Ağustos 1980'de ekonomik yardım talep edildiğinde Riyad yönetimi Türkiye'ye yapacağı 75 milyon dolarlık ekonomik yardım ve 2 milyon tonluk petrol karşılığında İsrail ile ilişkilerin kesilmesi tavsiyesinde bulunmuştur (*TDPA*, 2004: 244). Nitekim İKÖ'nün 1981'deki toplantısına başbakan düzeyinde katılmadan önce Türkiye İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan edilmesine tepki olarak bu ülke ile diplomatik ilişkilerini İkinci Kâtip seviyesine indirmiştir. Yine bu doğrultuda Ankara hükümeti İsrail'in 14 Aralık 1981'de Suriye'deki Golan Tepelerini ilhak kararını tanımadığını açıklamış ve 15 Kasım 1988'de Cezayir'deki Filistin Yönetimi Filistin devletinin kuruluşunu ilan ettiğinde Türkiye bu devleti tanıyan beşinci ülke olmuştur.

EK OKUMA LİSTESİ

İlhan Uzgel, *Ulusal Çıkar ve Dış Politika: Türk Dış Politikasının Belirlenmesinde Ulusal Çıkarın Rolü, 1983-1991*, Ankara: İmge Yayınları, 2004.

Ufuk Güldemir, *Çevik Kuvvetin Gölgesinde Türkiye, 1980-1984*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1986.

Bölüm VIII

Özal Dönemi Dış Politikası
(1987-1993)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: YENİ-OSMANLICILIK VE DİĞERLERİ

1980'lerden devralınan neoliberalizm temelinde sürdürülen dışarıya açık ekonomi politikası, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte daha da güçlenerek devam etmiştir. Fakat tıpkı İkinci Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi, değişen uluslararası dengelerin ortaya çıkardığı fırsat alanları nedeniyle Türkiye dış politikası kısa bir süre için revizyonist bir karakter kazanmıştır. Fakat bu revizyonist karakter öncekinden farklı olarak ulus-devlet ideolojisi üzerine temellenmemiş, aksine bir taraftan Osmanlı bakiyesi yakın çevre üzerinde yeniden nüfuz sahibi olmak, diğer taraftan da Kerkük gibi bölgeleri yeniden topraklara dâhil edebilme ihtimalinin tartışıldığı bir yeni-Osmanlıcılık olarak dolaşıma girmiştir.

Türkiye dış politikasındaki bu yeni-Osmanlıcılık ilkesi 'güçlü bir etnik Türklük vurgusu olan ve Türkiye'yi Müslüman dünyanın önderliğine taşıyacak yeni bir imparatorluk projesinin merkezine yerleştirme' politikası şeklinde tanımlanmaktadır (Yavuz, 1998: 23).

Dış politikadaki bu yeni kimlik içerideki iktidar ilişkileri ile birlikte düşünüldüğünde daha da anlamlı olmaktadır. Osmanlı-İslamî geçmişin unutulması temelinde işleyen Kemalist kimlik algısının karşısına güçlü bir alternatif olarak çıkan yeni-Osmanlıcılık dış politik söylem alanına tarihsel miras, İslamî kimlik ve Osmanlı geçmişi etrafında dönen

bir dili dâhil etmiştir. "Anadolu'daki Müslümanları Balkanlar'dakilerle birbirine bağlayan şey dindir" diyen Özal, Türkiye'nin yakın bölgesindeki Osmanlı-Müslüman nüfusun 'aynı tarihsel miras ve kaderi paylaştığını' ve tam da bu nedenle yeni dış politik dilde ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu ilan edebilmekteydi (Yavuz, 1998: 24).

Bu durum Kemalist dış politik dilin hiç alışık olmadığı bir şeydi ve üstelik söylemsel temelde Kemalist dış politikanın o güne kadar inşa ettiği Batıyı her koşulda öncelikli gören ve Müslüman dünyaya arkasını dönen normallikleri altüst edebilecek bir potansiyele sahipti.

Fakat dönemin bu yeni-Osmanlıcı karakteri Türkiye dış politikasının başından beri izlediği Batıcı karakterin terki anlamına gelmiyordu. Özal'ın akıl yürütmesine göre, Cumhuriyetin Batılılaşma projesi Japonya'da olduğu gibi eski değerlerin muhafazasını içermiyordu ve bu yönüyle eksik bir projeydi. Ona göre, 'İslamî sosyal yapı ve değer yargılarını muhafaza eden' bir Türkiye, İslam ülkelerinin 'liderliğini' yapabilecek ve kendisini 'Batı için daha önemli bir duruma' getirebilecekti (Duman, 2010: 350).

Bu yeni politika Kemalizmin Batıcı dış politikasından önemli ölçüde farklıydı. Kemalizm, Batı ile ilişkiler üzerinden toplumsal ve siyasal dönüşümün normalleşmesi ve böylelikle Kemalist bloğun hegemonyasının sürekliliği kaygısı güderken, Özal'ın Batıcı dış politikası Kemalizm'in başından beri mücadele ettiği muhafazakâr/İslamî bloğa alan açan bir karaktere sahipti. Aynı şekilde Özal'ın çok kimlikli (hem yeni-Osmanlıcı hem de Batı yanlısı) dış politikası Kemalist ulus-devlet projesinin üzerine inşa edildiği tekil kimliği altüst ederken de iktidar ilişkilerinin yeniden şekillenmesine hizmet etmiştir (Yanık, 2011: 87). Diğer bir ifadeyle Özal'ın yeni dış politikasında İslam coğrafyası ve Osmanlı bakiyesi devletlerle olan ilişkiler 1960 ve 70'lerde olduğu gibi sade-

ce ekonomik gerekçelerle meşru kılınmamış, aynı zamanda kimlik temelinde de meşru gösterilmeye çalışılmıştır. Bu yeni durum devletin dış politika üzerinden tanımlanan kimliğini Kemalist ideolojinin yaptığı gibi tekil yani Batıcı olmaktan çıkarmış İslamcı ve Batıcı kimliklerin bir arada olduğu melez bir yapıya kavuşturmuştur.

Benzer bir şekilde Kemalist elit, Avrupa Topluluğu üyeliğini Batılılaşmanın nihai aşması olarak görürken, Özal söz konusu üyelik sürecini Kemalist elitin hegemon rolünü tasfiye etmenin bir aracı olarak devreye sokmuştur. Tam da bu doğrultuda Turgut Özal, Avrupa Topluluğu'nu, içerideki iktidar ilişkilerinin yeniden kurgulanması noktasında değerlendirmiştir (Balcı, 2010: 95). Buna göre, 'güçlü devletçi (etatiste) reflekslerin üstesinden gelmek' isteyen Özal, Türkiye'de gerçekleştirmeyi planladığı 'reform sürecinin sağlamlaştırılması' noktasında, 'güçlü bir dış dayanağın' önemine inanmaktaydı. Bu güçlü dış dayanak, AT olmuş ve üyeliğe kabul edilmenin imkânsız olduğunu bilmesine rağmen Özal, başvuruyu ve daha sonraki aşamalarını 'ticari serbestleşme sürecini hızlandıracak' bir adım olarak görmüştür.

Sonuçta Özal'ın bu politikası, Gümrük Birliğine girilmesi noktasında önemli bir kilometre taşı olmuş ve 1990'larda 'Türk ekonomisinin bütünüyle serbestleşmesinde' kritik bir işlev üstlenmiştir (Öniş, 2004: 119). Ekonominin bu şekilde dışa açılması Kemalist burjuvazinin ülkedeki tekelini kırmış ve alternatif bloklara burjuva desteği sağlayacak yeni bir sürecin önünü açmıştır.

Dönemin dış politikasının diğer karakteristik özelliği de fırsatçılıktır. Bu tavır en çarpıcı bir şekilde Turgut Özal tarafından dile getirilmiş ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bir nevi hacet kapılarının açıldığını düşünen Özal, "eğer, önümüze açılan bu hacet kapılarından bugün girmez-

sek bu tarihî fırsatı kaçırmış oluruz" ifadelerini kullanmıştır (1992: 12-13). Böyle fırsatların yüz yılda bir geldiği söylemi başta Süleyman Demirel olmak üzere dönemin önemli politik isimleri tarafından da paylaşılmış ve bu isimler Soğuk Savaş'ın sona ermesini Türkiye için bir fırsat olarak sunmuşlardır.

Fırsatçılığın beraberinde getirdiği bir başka ilke ise 'aktif dış politika' anlayışı olmuştur (Ataman, 2002). Sovyetler Birliği'nin ve daha sonra Yugoslavya'nın dağılmasıyla Türkiye'nin yakın çevresinde birçok yeni devletin kurulması, Körfez Savaşı'nın Ortadoğu'daki dengeleri değiştirmesi ve küreselleşmeyle birlikte karşılıklı etkileşimin artması gibi yapısal gelişmeler bu yeni dış politik ilkeye uygun bir zemin hazırlamıştı. Bu yapısal gelişmelerin Türkiye'deki politik aktörlerin fırsatçılığıyla bir araya gelmesi aktif dış politikayı dönemin temel karakteristiklerinden birine dönüştürmüştür.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: TURGUT ÖZAL

1980'lerin ikinci yarısından itibaren yaşanan kısmi demokratikleşmeyle ordunun siyasetteki etkisinin azalmasına paralel olarak Turgut Özal'ın dış politikadaki ağırlığı önemli oranda artmıştır. 1989'da Cumhurbaşkanı seçilmesinden 1993'teki vefatına kadar geçen dönemde ise Özal, dış politika yapımının en etkin aktörü olmuştur.

Türkiye dış politikasını bu dönemde en çok meşgul eden 1990-1 Körfez Savaşı dış politik karar verme mekanizmasının bu dönem için nasıl işlediğini ortaya koyan iyi bir örnektir. Özal, Körfez Krizi sırasında cumhurbaşkanıydı ve cumhurbaşkanlığı makamının dış politikanın belirlenmesinde böylesine etkili olmasının iki önemli nedeni vardı.

1982 Anayasası cumhurbaşkanının yetkilerini artırmış ve onu karar alma sürecinin önemli kurumlarından biri haline

getirmişti. Fakat daha da önemlisi ve Özal'ı farklı kılan neden ise Özal cumhurbaşkanı olduğunda kendisine sadık biri olan Yıldırım Akbulut'u ANAP'ın başına getirmiş ve başbakan yapmıştı. Bu nedenle geleneksel olarak dış politika yapımında en etkili aktörlerin başında gelen hükümet, Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde bir onay makamına dönüşmüştür (Eriş, 1996: 260).

Parlamento ve dolayısıyla muhalefet de meclisteki çoğunluğun iktidar partisinin kontrolünde olması nedeniyle Körfez Krizi süresince alınan kararlarda devre dışı kalmıştır.

Turgut Özal Türkiye'nin Körfez Savaşı politikasını belirleyen en önemli aktör olmasına rağmen belli sınırları vardı. Örneğin ABD'nin Suudi Arabistan'da toplanan müttefik kuvvetlerine asker katkısında bulunma çağrısını TSK'dan gelen baskılar nedeniyle karşılıksız bırakmak zorunda kalan Özal, aynı şekilde ordunun sınır ötesi harekât için hazır tutulması önerisini de dönemin Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'a kabul ettirememiştir.

Irak savaşına müdahil olma tartışmalarının yaşandığı tarihlerde dönemin Dışişleri Bakanı Ali Bozer, Milli Savunma Bakanı Sefa Giray ve son olarak da Torumtay'ın istifa etmeleri Özal'ın dış politika kararlarını büyük ölçüde tekelinde alan tavrına bir tepkiydi (Eriş, 1996: 258).

Muhalefet ve ANAP'ın içinde Mesut Yılmaz'ın başını çektiği bir grup da Özal'ın Körfez Savaşı politikasına muhalefet ediyordu.

Bu bağlamda 12 Ağustosta hükümetin meclise sunduğu savaş hali ilanı, silahlı kuvvetlerin kullanılması, Türk askerlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi ve yabancı askerlerin Türkiye'ye kabulü konusunda kendisine yetki veren bir tezkere istenildiği gibi kabul edilmemiştir. Muhalefetin ve ANAP'lı bir grup milletvekilinin karşı çıkması üzerine par-

lamento tezkere üzerinde değişikliğe giderek hükümetin bu yetkileri Türkiye'nin bir saldırıya maruz kalması halinde kullanabileceğini öngören bir karar almıştır.

Bu gelişme Özal'ın bütünüyle ABD'nin Körfez Savaşı politikasına angaje olmasını ve politikayı tek elde toplamasını engellemiştir.

Cumhurbaşkanlığı makamının dış politika yapımında tekel olmasını engelleyen bir taraftan genelkurmay ve dışişleri gibi yerleşik bürokratik kurumlardan gelen direnç olurken (*TDPA*, 2004: 874), diğer taraftan da muhalefet, kamuoyu ve ANAP içindeki bölünme Özal'ın manevra alanını sınırlandırmıştır. Yine de bu dirençlere rağmen, Körfez Krizi örneği başta olmak üzere Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Cumhurbaşkanlığı makamının temel karar verici aktörü olduğu ileri sürülebilir.

Bu durum Türkiye dış politikasının bütünüyle birlikte düşünüldüğünde, 1989-1993 tarih aralığının tek parti döneminden sonra cumhurbaşkanının dış politikada en fazla etkide bulunduğu tarihsel aralık olduğu söylenebilir. Fakat bu etkinlik Ekim 1991 seçimleri sonrasında Süleyman Demirel'in başbakan olmasıyla kısmen azalmış ve 1992 yılından itibaren Demirel, Özal'ın dış politik söylem ve girişimlerini önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Diğer bir ifadeyle, Ekim 1991'e kadar hükümet ve meclisi sıkı denetim altına almak yoluyla dış politikada etkin olan Özal, bu tarihten sonra meclisteki nüfuzunun azalmasıyla birlikte bu etkinliğini kaybetmiştir.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

AT'ye Tam Üyelik Başvurusu

1973'te Katma Protokol onaylandıktan sonra AT ile ilişkiler 1974 Kıbrıs Müdahalesinin ardından gergin bir döneme

girmiş ve 1975'te Yunanistan AT'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. İlişkilerin gergin olduğu bir dönemde Türkiye 1959'da olduğu gibi başvuru konusunda Yunanistan'ı izlememiş, aksine Eylül 1978'de AT ile ilişkileri tek taraflı olarak dondurmuştur.

Yunanistan'ın 1979'da AT ile Katılım Antlaşması imzalaması Türkiye'yi tekrar AT ile ilişkileri düzeltmeye yöneltmiş olsa da, bu doğrultuda atılan adımlar 12 Eylül Darbesiyle kesintiye uğramış ve AT 21 Ocak 1982'de aldığı bir kararla Türkiye'de siyasi durum düzelene kadar Ortaklık Antlaşmasını askıya aldığını açıklamıştır.

Turgut Özal Aralık 1983 seçimlerini kazandığında ilişkilerin askıya alındığı ve Yunanistan'ın üye olduğu bir AT ile karşı karşıyaydı. Bu döngüyü kırmak isteyen Özal ilk olarak 1 Aralık 1984'te Türkiye'nin AT'ye tam üye olarak başvurması gerektiğini açıklamış ve bu bağlamda üyelik başvurusunu normalleştirecek bir zemin hazırlamaya başlamıştır.

Üstelik 1980'lerin ikinci yarısına gelindiğinde Ortadoğu ülkeleri ile ticareti azalan ve ABD ile dış ticareti artırma girişimlerinden sonuç alamayan Ankara, bütün dikkatini daha dengeli olan sürdürülebilir bir Avrupa pazarına yöneltmeye başlamıştır (Dağı, 2001: 27). Özal daha çok üyeliğin ekonomik temelde Türkiye'ye sağlayacağı katkılarla ilgilenmekte ama aynı zamanda da statükocu Kemalist bürokrasinin vesayeti altındaki siyasal sistemin liberalleşmesi bağlamında AT üyeliğinin dönüştürücü etkisine önem vermekteydi.

Bu doğrultuda ANAP hükümeti, kamuoyu ve Refah Partisi dışındaki muhalefetin desteğini de arkasına alarak 14 Nisan 1987'de AT'ye tam üyelik için başvuruda bulunmuştur. Yunanistan ve Lüksemburg tam üyelik başvurusuna karşı çıkarken, İngiltere ve Belçika başvuruyu desteklemiş, Almanya ise başvurunun gümrük birliği temelinde olması gerek-

tiğini dile getirerek mevcut başvuruyu uygun bulmamıştır. Başvuru incelenmek üzere AT Komisyonu'na devredilse de, komisyon uzun bir süre Türkiye'nin başvurusuna bir cevap vermemiştir.

Bu süre içinde AT'nin ayrı bir toplantıda 1992'ye kadar birliğe yeni üye alınmayacağını karara bağlaması Komisyon'un başvuru talebine olumsuz cevap vereceğinin işaretiydi ve beklendiği üzere Komisyon 18 Aralık 1989'da aldığı kararla Türkiye'ye başvurusunu askıya almayı önermiştir (Çalış, 2006: 253-272). Komisyon'un kararındaki gerekçeler daha sonraki yıllarda Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkileri belirleyen parametreler konusunda öncü olması nedeniyle önemliydi.

Komisyon Türkiye'nin üyelik başvurusunun askıya alınmasına ilişkin kararını büyük ölçüde Türkiye'deki ekonomik yetersizliğe, demokrasi ve insan hakları problemlerine, azınlık sorunlarına ve Kıbrıs'la ilgili anlaşmazlıklara dayandırarak vermişti.

Avrupa Topluluğu Türkiye'nin üyelik başvurusunu kabul etmemesine rağmen, başvuru Avrupa kamuoyunun Türkiye'nin içişlerine yönelik ilgisini artırmış ve 1980'lerin sonundan itibaren Türkiye'nin insan hakları performansları konusunda AT'nin artan müdahalelerine tanık olunan yeni bir süreç başlamıştır (Dağı, 2001: 27).

İlk olarak Haziran 1987'de Avrupa Parlamentosu aldığı bir kararla Türkiye'yi 'Ermeni Soykırımı'nı tanımaya çağırırken, aynı zamanda azınlık meselelerinin de Avrupa standartları doğrultusunda çözülmesini talep etmiştir. Daha sonra 1980 darbesiyle ülkeden ayrılan Türkiye Komünist Partisi yöneticilerinin yurda dönüşü sırasında tutuklanmaları üzerine Avrupa Topluluğu, Ankara'yı sert bir şekilde eleştirmiş ve yine Avrupa Parlamentosu bu tutuklamaları gerekçe göstererek

Ocak 1988'de aldığı bir kararla Türkiye'ye yapılacak finansal yardımları bloke etmiştir (Dağı, 2001: 28-29).

Fakat bunların hiçbiri 1990'ların başından itibaren AT'nin Kürt meselesine yönelik ilgisi kadar Türkiye üzerinde etkili olmamıştır. PKK, terör eylemlerinin yanı sıra Mayıs 1990'daki kongresinde aldığı bir kararla sivil örgütlenmeye de alan açtı (Balcı, 2017: 165) ve çok sayıda Kürt milliyetçisi sivil toplum örgütü faaliyetlerine başladı. Gerek bu yeni durum gerekse PKK'nın savaşı kitlesel hale getirmesi karşısında Türkiye sıklıkla orantısız güce başvurdu ve insan haklarını uzun bir süre askıya aldı. Bu da Avrupa Topluluğu'nun insan hakları ihlalleri konusunda Ankara'yı daha sert eleştirmeye başladığı yeni bir süreci başlattı. Yeni siyasetin ilk örneği, Mart 1992'de Newruz kutlamaları sırasında orantısız güç kullanımı nedeniyle doksan sivilin öldürülmesinin ardından yaşandı. Avrupa Parlamentosu aldığı bir kararla Türkiye'yi sert bir şekilde eleştirdi ve yaşananlar için uluslararası bir soruşturma açılmasını talep etti.

AT'nin öncekilerden farklı olarak bu yeni tavrı, Türkiye'nin ulus-devletçi yapısını hedef alıyordu ve bu nedenle ülkede Batıcı siyasetin en önemli taşıyıcısı olan Kemalist bürokrasiyi tedirgin etti. Avrupa'dan gelen bu eleştiri ve tepkiler zamanla ordu başta olmak üzere Kemalist bürokrasi içinde Avrupa Birliği'ne yönelik kuşkucu bir tavrın doğmasına kadar gitti.

Balkanlarda Türk Azınlıklar Meselesi

Ülke dışında yaşayan Türk azınlıklara ilişkin Cumhuriyet'in ilk döneminin ardından belirgin bir politika izlenmemiştir. Bunun istisnası Bulgaristan'ın 10 Ağustos 1950'de 250 bin Türkü sınır dışı etme kararını Türkiye'ye ilettiği notasına, dönemin Menderes hükümetinin bu kadar sayıda insanın Türkiye'ye alınmayacağı şeklindeki cevabı ol-

muştur. Bu cevaba rağmen Bulgar yönetiminin artan baskısı üzerine 35 bine yakın göçmen Türkiye'ye kabul edilse de, sayının hızla artması üzerine Türkiye sınırlarını kapatmıştır. Bu kısa süreli gerginliğin ardından ülke dışında yaşayan Türk azınlıkları konusu uzun bir süre Ankara'nın gündemine gelmemiştir.

1980'lerin ikinci yarısına gelindiğinde ise azınlık meseleleri ilk olarak Bulgaristan ve daha sonra Yunanistan'da yaşanan gelişmelerle Türkiye dış politikasının ilgi alanına dâhil olmuştur.

1984 yılından itibaren Bulgaristan'daki Todorov Jivkov yönetiminin ülkedeki Türk azınlığın nüfusunun hızla artmasını gerekçe göstererek 'Bulgarlaştırına' projesi kapsamında ülkedeki Türklerin haklarını sınırlandırmaya başlaması başlangıçta Türkiye'de fazla bir karşılık bulmamıştı. Fakat kısa süre sonra Bulgar hükümetinin Türkçe konuşanları cezalandırmak, Türkçe kitapların satışını yasaklamak ve Türkçe isimleri değiştirmeye zorlamak gibi kampanyaların yanı sıra, birçok Türkün yaşamını yitirdiği şiddet eylemlerine başvurması Türkiye'de soruna yönelik ilgiyi artırmıştır. İlk olarak Mart 1985'te Türkiye, Bulgaristan'a nota vererek sorunun görüşmeler yoluyla çözülebileceğini ve iki ülke arasında bir göç antlaşması imzalanabileceğini bildirmiştir. Fakat Bulgaristan gelen uluslararası baskılara rağmen Türkiye'nin göç antlaşması önerisini içişlerine karışıldığı gerekçesiyle 1989'a kadar kabul etmemiştir (*TDP*, 2005: 179-180).

Türkiye 1989'a kadar sorunun çözümü noktasında sorunu uluslararası platformlara taşıma politikası izlemiş ve Bulgaristan'ın üzerine uluslararası kamuoyunun baskısını çekerek onu geri adım atmaya zorlamayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda Avrupa Birliği ve ABD'nin yanı sıra, Uluslararası Af Örgütü gibi uluslararası sivil örgütler Bulgaristan'ın politikasını eleştiren raporlar yayınlamış ve açıklamalarda bulunmuştur.

Türkiye'nin diğer bir politikası ise İkinci Özal Hükümeti programında belirtildiği üzere buradaki Türklerin "Türkiye'ye göç etmelerine izin verilmesi için her türlü gayreti göstermek" olmuştur. Fakat 1989'da Bulgaristan'ın ülkedeki Türkleri topluca göçe zorlaması konuya yeni bir boyut kazandırmış ve kısa süre içinde 350 bin civarında kişi Türkiye'ye gelince Ankara 22 Ağustosta vize uygulaması getirerek Bulgar sınırını kapatmıştır.

Sınır kapısında kalan Bulgar Türklerinin yol açtığı kriz ise Kasım 1989'da Jivkov'un parti içi darbeyle devrilmesinin ardından Bulgaristan'ın Türklere yönelik asimilasyon politikasına son vermesiyle çözülmüştür. Bu gelişme üzerine 150 bin kişi Bulgaristan'daki evlerine geri dönse de, Türkiye'de kalan Bulgar Türkleri daha sonraki yıllarda Türkiye-Bulgaristan ilişkilerini şekillendiren bir kamuoyu gücü oluşturmuştur.

Bu olay Türkiye'nin 1990'lar boyunca Balkanlarda Osmanlı mirası ile muhataplığının ilk işaretlerini veren bir gelişme olması dolayısıyla önemliydi ve bu miras 1990'lar boyunca Türkiye dış politikasını önemli ölçüde meşgul edecektir.

Yunanistan'da ise bir mahkemenin aldığı Batı Trakya'da Türk bulunmadığı anlamına gelen kararın ardından, 29 Ocak 1988'de 10 bin civarında Türk'ün bir gösteri yürüyüşü düzenlemesiyle Türkiye uzun bir süreden sonra Batı Trakya meselesiyle ilgilenmeye başlamıştır. Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu üyesi olması buradaki Türklere hak arayışı bağlamında belli bir alan açmış ve bu durum zamanla Türklerin örgütlenerek politik bir aktör olmasına giden süreci başlatmıştır.

Yunanistan'daki 1920 tarihli bir yasaya göre Müslümanlar kendi müftülerini seçme hakkına sahip olsalar da, bu hiç

uygulanmamıştı ve yeni süreçte Türkler ilk olarak bu haklarını gündeme getirmiştir. Yunanistan 24 Aralık 1990'da bu yasayı değiştirmesine rağmen, Türkler 28 Aralıkta Yunanistan'ın atadığı müftüye ek olarak seçimle kendi müftülerini belirlemişlerdir.

Azınlıkların dinî liderlerini seçebilme meselesinin Türkiye'deki karşılığı ise Fener Rum Patrikhanesi idi ve başından beri bu kurumun seçtiği lider Türkiye'nin onayladığı bir kişi olmak zorundaydı. Fakat Soğuk Savaş sonrası yeni ortamda patrikhane daha aktif bir politika izlemeye başlamasına rağmen, bu mesele Yunanistan'da olduğu gibi Türkiye'de henüz 1990'ların başında politik ve toplumsal düzlemde etkin bir gündem oluşturmamıştır.

Bu dönemde Yunanistan'daki Türk azınlıklar bağlamında yaşanan bir başka gerilim alanı ise 1989 seçimlerinde yarışan Türk adaylara yönelik Yunan hükümetinin izlediği ayrımcı politika olmuştur. Mahkemeler ve basın üzerinden yürütülen bu ayrımcı siyaset toplumlar arası gerginliği besleyince Yunanlar toplu halde 29 Ocak 1990'da Gümülcine'deki Türklere ait mekânları yağmalamışlardır. Bu olaylara ilişkin diplomatik girişimlerinde dönemin Gümülcine Başkonsolosu Kemal Gür buradaki Türklerden soydaşlarımız diye bahsedince Yunanistan konsolosu istenmeyen kişi ilan etmiştir. Türkiye ise buna misilleme olarak Atina'nın İstanbul başkonsolosunu sınır dışı etmiştir. Bu radikal karşılıklı adımlar kısa sürede yatışsa da, Atina ülkedeki Türklerin siyasal haklarını sınırlandırma politikasına devam etmiştir. Nisan 1990 seçimlerinde iki Türk aday milletvekili seçilince Yunanistan seçim yasasında değişikliğe giderek bağımsız aday seçilebilmek için toplam oyların en az yüzde 3'ünü alma şartını getirmiş ve böylelikle bağımsız aday seçilme ihtimalini önlemli ölçüde sınırlandırmıştır.

Bütün bu gelişmeler karşısında Ankara hükümeti Bulgaristan olaylarında olduğu gibi aktif bir politika izlememiş ve Atina'nın ülkedeki Türk azınlığın siyasal haklarını sınırlandırma politikalarına açık bir tepki göstermemiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi Özal hükümetinin Yunanistan ile 1974 Kıbrıs Savaşından beri bozulan ilişkileri yeniden restore etme politikası olsa da, Türkiye benzer tartışmaların ülkedeki Rum azınlık etrafında yaşanmasından da çekinmekteydi.

Körfez Savaşı ve ABD

2 Ağustos 1990'da Irak, sınırdaki tartışmalı bölgede petrol kuyuları açarak kendisini ekonomik olarak zarara uğrattığı gerekçesiyle komşusu Kuveyt'i işgal etmiştir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi aynı gün içinde toplanarak Irak'ın derhal Kuveyt'ten çekilmesi çağrısında bulunmuş ve ardından da 6 Ağustosta Irak'ı çekilmeye zorlamak amacıyla ambargo kararı almıştır.

Bunun üzerine Türkiye hükümeti, Cumhurbaşkanı Özal'ın talebi doğrultusunda 8 Ağustosta Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattını kapattığını ve Irak ile ticaretini durdurduğunu açıklamıştır. Bu kararın ardından Özal'ın talimatıyla dönemin dışişleri bakanı ve diğer politikacıları bölge ülkelerine giderek bu ülkeleri de ambargo kararına uymaları konusunda ikna etmeye çalışmışlardır (Yeşiltaş, 2012: 83).

Irak krizi karşısında verilen bu ilk tepki bir taraftan Türkiye'nin Batılı güçlerin yanında Körfez Savaşında yer alacağının en güçlü işaretiyken, diğer taraftan da Özal'ın bütün süreci önemli ölçüde şekillendirmesinin ilk adımı olmuştur. Nitekim petrol hattını kapatma kararı bütünüyle Özal'a aitti ve Özal bu kararı aynı gün yapılan Milli Güvenlik Kurulu'ndan çıkan aksi yöndeki karara rağmen almış ve uygulatmıştır.

Turgut Özal ve yakın çevresine göre, ABD yanında yer almanın birçok nedeni bulunmaktaydı. İlk olarak, Türkiye'nin Batı odaklı dış politikasının bir göstergesi olan bu tercih, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası düzende hâlâ kullanışlı ve sadık bir müttefik olduğunu Batılı ülkelerin gözünde ortaya koyacaktı (Özal, 1989; Efegil, 2001: 154).

İkinci olarak ise PKK meselesinden dolayı Irak, Türkiye'nin uzun zamandır temel dış politika konularından biri olmuştu ve olası savaşın ardından Özal yönetimi Irak'ın yeniden yapılanmasında söz sahibi olmak istiyordu.

Petrol boru hattını kapatarak olası bir savaşta ABD'nin yanında yer alacağını açık bir şekilde ortaya koyan Ankara'dan Washington yönetimi üç temel talepte bulunmuştur. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ın 9 Ağustostaki ziyaretinde açığa çıkan bu talepler şu şekildeydi: Türkiye'deki üslerin kullanılması, Irak'ın Kuveyt cephesindeki gücünü zayıflatmak amacıyla Türkiye'nin askerî birliklerini Irak'ın kuzeyine kaydırması ve Suudi Arabistan'da konumlanan müttefik kuvvetlerine asker gönderilmesi (*TDP*, 2005: 255).

İlk talep bağlamında, 5 Eylül 1990'da Türkiye Parlamentosu aldığı bir kararla hükümete yabancı askerlerin Türkiye topraklarına konuşlandırılması izni vermiştir. Bu karar sonrası ABD savaşın başladığı ocak ayına kadar İncirlik'teki askeri üsse çok sayıda savaş uçağı sevkiyatı yaptı ve Türkiye'deki diğer askeri üsleri güçlendirdi. BM'nin 29 Kasım 1990'da aldığı Irak'ın 15 Ocak 1991'de Kuveyt'ten çekilmemesi halinde askeri müdahaleyi devreye sokma kararı alması savaşın tarihini önemli ölçüde netleştirmişti. Bir gün öncesinde Washington yönetimi Baker'ı bir kez daha 14 Ocak 1991'de Ankara'ya gönderdi ve İncirlik ile ülkedeki diğer üslerin Irak'a karşı kullanılması talep edildi (Bölme, 2012: 339). 17 Ocak 1991'de toplanan meclis, 5 Eylüldeki kararını

yenileyerek 'yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına' izin verdi. Bu karar, müttefik güçlerin Irak'ın kuzeyinde 'ikinci cephe' açmasına imkân sağlamış ve İncirlik Üssünün aktif bir şekilde kullanılması sayesinde savaş kısa süre içinde müttefik ülkeler lehine sonuçlanmıştır.

ABD'nin ikinci talebi doğrultusunda ise Türkiye İkinci Orduya bağlı 18 bin kişilik bir askeri birliği Irak sınırına kaydırarak Saddam'ın bir kısım askerini kuzeyde tutmasını sağlamış ve böylelikle Irak'ın güney cephesini kısmen de olsa zayıflatmıştır.

Üçüncü talep bağlamında 12 Ağustos 1990'da Meclis hükümete ülkeye bir saldırı olması şartıyla silahlı kuvvetlerin kullanımı izni vermişti. 5 Eylüldeki yetkide söz konusu şart kaldırılarak silahlı kuvvetlerin yabancı ülkelere gönderilmesine izin verildi. Aynı şekilde 17 Ocak 1991'de Meclis hükümete yabancı ülkelere asker gönderme iznini tekrarladı. Fakat gerek muhalefet ve ANAP içindeki bir grup milletvekilinin direnci gerekse Genelkurmay'ın bu konuya yanaşmaması nedeniyle Türkiye müttefik kuvvetlere asker göndermedi.

Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasındaki politikasının sonuçları ise sonraki on yıl boyunca etkisini göstermiştir.

İlk olarak Irak'a uygulanan ekonomik yaptırımlar Türkiye'nin 1990'lı yıllar boyunca bazı raporlara göre 100 milyar dolara yakın ekonomik zarara uğramasına neden olmuştur. Temelde petrol boru hatlarının kapatılması ve Irak'la ticaretin sona ermesinden kaynaklanan bu kayıplar ilk olarak etkisini 1994 ekonomik krizinde gösterirken, birçok araştırmacı 2001 ve 2002'deki krizlerin dolaylı nedeni olarak bu kayıplara işaret etmiştir.

İkincisi Türkiye İran-Irak Savaşının ardından hızla güçlenen Saddam yönetiminden rahatsızdı ve bu savaş sayesinde Irak artık Türkiye için bölgesel düzlemde bir rakip olmaktan

çıkmıştır. Nitekim henüz Irak Kuveyt'i işgal etmeden yedi ay kadar önce Özal ABD'ye yaptığı ziyaret sırasında Saddam'dan duyduğu rahatsızlığı ve ABD'nin giderek güçlenen Saddam'a karşı bir önlem alması gerektiğini açık bir şekilde dile getirmişti (Türkmen, 2012: 159).

Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasındaki politikasının üçüncü sonucu, savaş sonrası Irak'ta oluşan güç boşluğu PKK'nın Irak'ı bir üs olarak daha etkin bir şekilde kullanmasına yol açmış ve artan terör olayları özellikle Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın 1990'lar boyunca militarist bir karakter kazanmasına neden olmuştur.

Bununla alakalı bir şekilde savaşın dördüncü mirası olarak da özellikle Güneydoğu bölgesinde ticaretin sona ermesiyle işsizlik artmış ve bu durum PKK'nın bölgede etkisini artıracak sosyal bir zemin ortaya çıkarmıştır.

Son olarak da, bu savaşa ilişkin olumsuz hatıralar Mart 2003'de Türkiye Parlamentosu'nun ABD'nin Irak'a gerçekleştirmek istediği müdahale öncesinde benzer içerikle hazırladığı teklifini reddetmesinde önemli ölçüde belirleyici olmuştur.

Kürt Mülteciler ve Çekiç Güç

1988'de İran-Irak Savaşı sona erince savaş sırasında Irak hükümetine direniş gösteren Kürtleri cezalandırmak için Saddam Hüseyin orduyu ülkenin kuzeyine göndermiştir. Kimyasal silahların da kullanıldığı operasyonun sonuçları Iraklı Kürtler için yıkıcı olmuş ve yüzlerce Kürt yerleşim bölgesi imha edilirken, yüz binlerce Kürt de evlerinden çıkarılarak Irak'ın güney bölgelerine zorla göç ettirilmiştir. Olayların Türkiye'yi ilgilendiren boyutu ise kimyasal silahların kullanıldığı askerî operasyondan kaçan 70 bine yakın Iraklı Kürdün Türkiye'ye sığınmasıydı (Oran, 1998: 34-35).

Bu geniş ölçekli insan göçü kısa süre sonra Türkiye'nin sınırları kapatmasına neden olurken, gerek sınırda yığılan gerekse Türkiye'ye sığınan Kürtlerin Türkiye siyasetini yakından ilgilendiren önemli sonuçları olmuştur.

İlk olarak, Türkiye'ye sığınan Kürtlere yönelik 1984 protokolü kapsamında sıcak takip düzenlemek isteyen Irak yönetiminin bu talebini Türkiye reddedince, Irak söz konusu protokolü iptal etmiştir. Böylelikle Türkiye'nin Kuzey Irak'taki PKK kamplarına yönelik yaptığı operasyonlar 'hukukî' zeminini kaybetmiştir.

İkincisi, Türkiye'nin o güne kadar ısrarla kullanmaktan kaçındığı Kürt sözcüğü kamusal alanda dolaşıma girmiş ve Kürtlüğün ayrı bir etnik kategori olarak gerek kamuoyunun gerekse devlet aktörlerinin gözünde normalleşmesine hizmet etmiştir.

Irak'tan gelen bu Kürt mülteci akınına 1991'deki Körfez Savaşı yeni bir dalgayı daha eklemiştir. Savaş sırasında ayaklanan Kürtlerin Mart 1991'de başarısız olması ve Irak ordusunun kuzeye yönelmesiyle 1,5 milyon civarında Iraklı Kürt Türkiye ve İran sınırına dayanmıştır. Fakat Türkiye bu sefer Kürt mültecilerin sınırdan içeriye girmesi konusunda isteksizdi. Önceki deneyimin ekonomik maliyet ve içerideki Kürt bilincinin güçlenmesi gibi Türkiye politikacılarının gözündeki olumsuz sonuçları bu isteksizliğin temel nedeni olmuştur (Oran, 1998: 54-55). Buna rağmen gelen uluslararası baskılar üzerine Türkiye bir kez daha Iraklı Kürtlere sınırlarını açmak zorunda kalmış ve onbinlerce Iraklı Kürt Türkiye'deki kamplara yerleşmiştir.

Iraklı Kürtlerin ülkede kalmasını istemeyen Ankara yönetimi, mültecilerin tekrar Kuzey Irak'a güvenli bir şekilde dönebilmesinin yollarını aramaya başlamıştır. Bu doğrultuda ilk adım olarak ABD ile birlikte hareket eden Türkiye, 6 Nisan 1991'de İncirlik'te konuşlanacak Huzur Ortak Görev

Gücünün Kuzey Irak'a düzenlenecek insani yardım operasyonlarını yürütmesini kabul etmiştir. Kısa süre sonra ABD yönetimi, 10 Nisan 1991'de Kuzey Irak'ın önemli bir kısmının içinde bulunduğu 36. enlemin kuzeyinde uçuş yasağı getirince Kuzey Irak'ta Kürtler için 'güvenli bölge' oluşturulmuştur. Daha sonra Huzur Ortak Görev Gücü İngiltere ve Fransa askerî gücünün de katılmasıyla Birleşik Görev Gücü adını almış ve güvenli bölgeyi korumak amacıyla Kuzey Irak'a yönelik kapsamlı bir 'huzur harekâtı' düzenlemeye başlamıştır (Bölme, 2012: 344).

Haziran 1991'e gelindiğinde ise Kuzey Irak'ta güvenli bir ortam sağlanmış ve Türkiye'deki mülteciler evlerine geri dönmüştür.

Iraklı Kürtlerin ülkelerine geri dönmesinin ardından Birleşik Görev Gücü 17 Haziranda feshedilmesine rağmen, Washington yönetimi Ankara'ya Kuzey Irak'ı yeni bir saldırıdan korumak amacıyla İncirlik ve Silopi'de konuşlanacak yeni bir gücün kurulmasını önermiştir. Bunun üzerine 12 Temmuz 1991'te Bakanlar kurulu yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasının hukuksal zeminini oluşturan bir karar almıştır. Bu kararın yanında Çekiç Güç'ün salt yabancı bir kurum olmasını engelleyen iki önemli adım atılmış ve karar hem Çekiç Güç operasyonlarını Türkiye Genelkurmayının onayına bağlamış hem de Çekiç Güç komutanının aynı rütbe ve statüsünde bir Türk komutanın da söz konusu yapılanma içinde görev almasını sağlamıştır (*TDP*, 2005: 261). Böylelikle Çekiç Güç, salt uluslararası bir askerî güç olmaktan çıkmış ve Türkiye'nin de dâhil olduğu Türkiye topraklarında konuşlanmış ve temel ilgi alanı Türkiye dışındaki topraklar olan uluslararası bir askerî güce dönüşmüştür. Çekiç Güç'e ait kara birlikleri Silopi'ye yerleştirilirken, hava birlikleri de İncirlik'e konuşlanmış ve Çekiç Güç'ün görev süresinin 30 Eylül 1991'de biteceği karara bağ-

lanmıştır. Fakat son nokta yani görev süresi meselesi 30 Eylülde sona ermemiş, aksine belli aralıklara söz konusu gücün görev süresini uzatma konusu Ankara'yı uzun bir süre meşgul etmiştir.

Eylül ayında Çekiç Güç'ün görev süresi dolduğunda Ankara yönetimi söz konusu görev süresinin altı ay daha uzatılması kararı almış ve dönemin Başbakanı Süleyman Demirel bu kararı "Batıyı bilhassa ABD'yi yanımızdan uzaklaştırmamamız lazım. Batıya 50 milyar dolar borcum var. Ya 'öde' diye üzerime gelirse? O zaman ne yaparım?" ifadeleriyle savunmuştur (Bölme, 2012: 348-349). Dolayısıyla Çekiç Güç meselesi Türkiye'yi Kuzey Irak'ta yaşananlar kapsamında değil, Batı ile ilişkiler temelinde ilgilendiriyordu ve Ankara'nın Irak politikasına zarar verse de Çekiç Güç'ün görev süresi meclise her geldiğinde uzatılmıştır.

Görev süresine yönelik ilk uzatma kararının bir başka ayrıntısı da Çekiç Güç'ün kara birliklerinin kaldırılması ve sadece hava kuvvetleri ile sınırlandırılması olmuştur.

Bu tarihten itibaren sıklıkla Türkiye gündemini meşgul eden Çekiç Güç'ün Türkiye siyaseti bağlamında bazı önemli sonuçları olmuştur.

İlk olarak, Çekiç Güç'ün PKK'ya yardım ettiğine yönelik sık sık gündeme gelen tartışmalar Türkiye kamuoyunda Amerikan karşıtlığının önemli referanslarından birine dönüşmüştür.

İkincisi, Çekiç Güç iç politikadaki siyasal blokların birbirleriyle mücadelesinde devreye soktukları stratejik dile önemli bir zemin sağlamıştır. Bu bağlamda Çekiç Güç, Türkiye üzerindeki Amerikan nüfuzunun bir göstergesi olarak muhalefet partileri tarafından iktidarı yıpratma stratejisi temelinde sıklıkla gündeme getirilmiştir.

Son olarak da, Çekiç Güç'ün varlığı 1990'lar boyunca Türkiye'de (özellikle de Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölge-

lerde) militarist bir iklimin hüküm sürmesini imkânlı hale getiren en önemli dinamiklerden birisi olmuştur. Nihayetinde, 1997'de yapılan bir değişiklikle 'Kuzeyden Keşif Harekâtı' adı altında faaliyetlerine devam eden Çekiç Güç, 1 Mart 2003 tarihinde bakanlar kurulu kararıyla faaliyetlerine son verilene kadar Türkiye'nin hem iç hem de dış politikasını önemli ölçüde şekillendirmiştir.

Türkî Cumhuriyetler ile Yakınlaşma

Soğuk Savaş boyunca Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ndeki otonom cumhuriyetlere ilişkin ayrı bir dış politikası olmamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılma işaretleri gösterdiği 1980'lerin son yıllarında dahi Türkiye bu politikasını değiştirmemiş ve bu dönemde başlayan Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gerginliklere Moskova'nın iç politikasını ilgilendiren mesele olduğu gerekçesiyle müdahil olmamıştır.

1990 yılında bu ülkelerin neredeyse tamamı egemenliklerini ilan edip, bağımsızlık konusunda önemli bir adım atınca Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde izlediği politikası değişmiştir.

İlk olarak Turgut Özal, Mart 1991'de Azerbaycan ve Kazakistan'a bir ziyaret gerçekleştirmiş, ardından yılın geri kalanında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki karşılıklı ziyaretler hız kazanmıştır. Fakat bu yakınlaşan ilişkilere rağmen söz konusu ülkeler 1991'in ikinci yarısında sırasıyla bağımsızlıklarını ilan edince Rusya'yı rahatsız etmek istemeyen Türkiye, yeni devletleri tanıma konusunda aceleci davranmamıştır. İlerleyen süreçte Moskova'nın bu ülkelerin bağımsızlığı karşısında ses çıkarmaması üzerine 16 Aralık 1991'de Türkiye, Sovyetler Birliği'nden ayrılan tüm bağımsız devletleri tanıdığını açıklayan ilk ülke olmuştur.

1991'in son çeyreğinde ise Kafkaslar ve Orta Asya'daki yeni cumhuriyetler Türkiye dış politika gündeminin zirvesi-

ne yerleşmiştir. Körfez Savaşıyla başlayan Ankara'nın yakın bölgedeki olaylara aktif olarak dâhil olma politikası, yeni cumhuriyetlerle ilişkilerde kendisini yeniden göstermiş ve bu durumu en iyi yansıtan ifade o dönemde Türkiye'deki politik aktörlerin dilinde dolaşan 'Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk dünyası' olmuştur. Turgut Özal bütün bu gelişmeler karşısında 21. yüzyılın 'Türk yüzyılı' olacağını ilan ederken bu doğrultuda Ankara tarafından dört ayaklı bir politika başlatılmıştır.

Bu politikanın ilk ayağını bölgeye Türkiye'nin yaptığı yardımları organize etmesi amacıyla kurulan Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) oluşturmaktaydı. Bu kurum zamanla bölgeye yönelik dış politikanın uygulayıcısı ve bir alt yüklenicisi konumuna geldi (Kardaş ve Erdağ, 2012: 170).

İkinci ayağında ise bu ülkeler ile Türkiye arasındaki ilişkilerin üzerine inşa edileceği insan gücünü yetiştirmek bağlamında söz konusu ülkelerdeki öğrencilerin Türkiye'de okuması için verilen burslar vardı. Bu bağlamda her ülkeye 1400'ü yükseköğretim olmak üzere 2000 kişilik burslu öğrenci kontenjanı verilmiştir (*TDP*, 2005: 384). Öğrenci yetiştirme politikasının diğer yönünü ise bu ülkelerde açılan Türkiye kökenli okullar oluşturuyordu. Bu proje bir taraftan milli eğitim bakanlığı üzerinden devlet eliyle hayata geçirilirken, diğer taraftan da dinî bir grup olan Gülen Cemaati başta olmak üzere sivil kuruluşlar bu süreçte aktif olarak yer almışlardır.

Bu yeni politikanın üçüncü ayağında ise, bu ülkelerle bölgesel işbirliği örgütleri kurmak ve çeşitli işbirliği antlaşmaları imzalamak yoluyla ortak dış politika zeminleri oluşturmak vardı. Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi ve bu ülkelerdeki güvenlik güçlerinin Türkiye'de yetiştirilmesini öngören askerî işbirliği antlaşmaları gibi inisiyatifler bu bağlamda devreye sokuldu.

Son ayak ise propagandaydı ve bu bağlamda Nisan 1992'den itibaren TRT Avrasya uydu üzerinden bölgeye yayın yapmaya başlamıştır. Yine milli eğitim bakanlığı Türk cumhuriyetlerinde okutulmak üzere ortak tarih ve edebiyat kitapları hazırlamış, diyanet işleri başkanlığı da bu ülkelerde cami ve kültür merkezleri inşa ederken aynı zamanda buralarda okutulacak dinî materyaller hazırlamıştır (*TDP*, 2005: 386-387).

Dört ayaklı stratejiye dayanan bu yeni politikanın Türkiye'yi yakından ilgilendiren bazı sonuçları olmuştur.

İlk olarak, Türkiye'nin nüfuz politikası bölgedeki etkisini kaybetmek istemeyen Rusya'yı rahatsız ettiği gibi yine Türkiye, bölgede benzer şekilde nüfuz kurmak isteyen İran'la da rekabet etmek zorunda kalmıştır.

İkincisi, Türklük üzerine temellendirilen bu politika Türk milliyetçiliği için yeni bir strateji imkânı ortaya çıkarmış ve bu ülkelerle olan yakın ilişki milliyetçi ve muhafazakâr dile geniş bir söylem alanı açmıştır.

Son olarak da, bölgeyle yakından ilgilenen dinî cemaatler arasından Gülen Cemaati küresel bir boyut kazanma imkânına kavuşurken, Türkiye içinde de güçlenmiş ve zamanla ülkenin iç ve dış politikasını etkileyebilecek bir konum kazanmıştır.

EK OKUMA LİSTESİ

İhsan Sezal ve İhsan Dağı (der.), *Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet*, İstanbul: Boyut Kitapları, 2001.

Baskın Oran, *Kalkık Horoz: Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, 2. Baskı, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1998.

Şaban H. Çalış, *Hayaletbilimi ve Hayali Kimlikler: Neo-Osmanlılık, Özal ve Balkanlar*, İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2001.

Ramazan Gözen, *Amerikan Kıskacında Dış Politika: Körfez Savaşı*, Turgut Özal ve Sonrası, Ankara: Liberte Yayınları, 2000.

Bölüm IX

Koalisyonlar Dönemi Dış Politikası
(1993-1999)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: GÜVENLİK, LAİKLİK VE DİĞERLERİ

Emekli Büyükelçi Şükrü Elekdağ'ın 2-4 Aralık 1994 tarihleri arasında *Milliyet* gazetesinde kaleme aldığı 'İki Buçuk Savaş Stratejisi' başlıklı makale dizisi, temelde Türkiye'nin Suriye ve Yunanistan tarafından dışarıdan, PKK tarafından da içeriden kuşatıldığı varsayımına dayanıyor ve politika yapımcıların bu doğrultuda bir savunma strateji geliştirmesini öneriyordu. Bu düşünce biçimi dönemin hâkim politika yapımcılarında büyük ölçüde karşılığı olan bir şeydi ve birçok araştırmacı tarafından 'Sevr Sendromu' olarak isimlendirilmiştir.

Bu yeni algılama biçimi Özal'ın dış politika üzerinden Kemalizmle hesaplaştığı dil olan yeni-Osmanlıcılık sürecini kesintiye uğratmış ve kendisini Kemalizm'in nihai koruyucusu olarak tanımlayan aktörlerin Türkiye dış politikasındaki etkinliğini yeniden restore eden bir süreci başlatmıştır.

Bu dönemde Türkiye'nin yakın komşuları yeniden tehdit kategorisi içine alınırken devletin Kemalist karakterinin gösterenleri olan Batıcılık, laiklik ve modernlik ilkelerini sağlamlaştıracak ve yeniden restore edecek yeni dış politik ilişkiler devreye sokulmuştur.

Ermenistan ve Yunanistan 'tehditleri' üzerinden çok kimlikli algılamalar tasfiye edilip milliyetçi refleksler restore edilirken, İran üzerinden İslami kimlik itibarsızlaştırılmış, bunun karşılığında ise İsrail ile yakın ilişkiler üzerinden Türkiye'nin Batıcı ve laik karakteri yeniden onaylamıştır.

Özellikle 1993 yılından itibaren devletin güvenlik reflekslerini keskinleştiren en önemli unsur PKK'nın saldırılarının yönetilebilir bir durum olmaktan çıkmasıydı. Sadece Mayıs-Ekim 1993 tarihleri arasında PKK 1600 kişiyi öldürmüş ve güneydoğuda neredeyse iç savaşı andıran bir görüntü hâkim olmuştur (Kirişci ve Winrow, 1997: 127). PKK saldırılarının devlet için yönetilebilir olmaktan çıkması devletin Kürt meselesine ilişkin geleneksel reflekslerinden birinin yeniden nüksetmesine yol açmış ve PKK'yı Türkiye'yi zayıflatmak isteyen 'dış güçlerin oyunu' olarak sunan dil bir hayli yaygınlaşmıştır. Bu da Türkiye'nin sorunlu ilişkilere sahip olduğu ülkeleri kolaylıkla PKK ile ilişkilendirmesine imkân sağlamış, karar vericiler çeşitli dönemlerde yaptıkları açıklamalarda Yunanistan'dan Avrupa Birliği'ne, Ermenistan'dan ABD'ye kadar hemen her ülke ve kurumu PKK'ya gizli ya da açık destek olmakla suçlamıştır. PKK lideri Abdullah Öcalan 1999'da ABD istihbaratının yardımıyla yakalanıp Türkiyeli yetkililere teslim edilene kadar Türkiye dış politikasına bu düşünce hâkim oldu.

PKK'nın yanı sıra 1990 yılından itibaren demokratik siyasete dâhil olan Kürtler bölünme korkusu üzerine inşa edilen yeni politik dile bir başka referans kaynağı sağlamıştır. Kürt parlamenterlere yönelik sindirme harekâtına özellikle Batılı ülkelerden gelen tepkiler ise bürokrasinin iç ve dış tehdit üzerine inşa ettiği güvenlik siyasetinin en önemli normallik ayağını oluşturmuştur.

Bürokratik devlet kurumlarının güvenlik reflekslerini keskinleştiren diğer bir gelişme ise, Refah Partisinin 1994 yerel seçimlerinde İstanbul ve Ankara belediyelerini alarak gösterdiği başarının ardından 1995 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkmasıydı. Kemalist rejimi koruma görevini üstlenen Türk Silahlı Kuvvetleri, Türkiye'de rejimi değiştirme amacını açıkça dile getiren ve Avrupa Birliği'ne karşı çıkıp karşılığında Müslüman ülkelerle İslam Birliği kurmayı

hedefleyen bir partinin siyasal olarak güçlenmesinden ve kendi alternatif kamusal dilini üretmesinden hoşnut olmamıştı. Dolayısıyla başta ordu olmak üzere laik partiler, sivil kuruluşlar ve gazeteler Refah Partisinin yükselişinden Suudi Arabistan ve İran'ı sorumlu tutarken, Erbakan'ın dış politika önceliklerini rejim için bir tehdit olarak sunmuşlardır (Küçükboz, 2016).

Kısacası, Kemalist kadro cumhuriyetin başından beri mücadele ettiği iki bloğun ciddi bir meydan okuması ile karşı karşıya kalmış ve bu iki bloğun 1990'lardaki kalkışması karşısında iki refleks göstermişti: 'toprak bütünlüğü' (PKK) ve 'laiklik' (Refah Partisi). Söz konusu iki refleks Türkiye'nin dış politik ilişkilerini önemli ölçüde şekillendirmiş ve dış politika bu dönemde söz konusu iki kalkışma ile mücadelenin en önemli ayaklarından birisi olmuştur.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: GENELKURMAY BAŞKANLIĞI

Bu dönemde yani 1993-1999 yılları arasında yedi hükümet kurulmuş ve dokuz farklı dışişleri bakanı görev yapmış, hatta Temmuz 1994 ve Haziran 1996 gibi görece kısa bir dönemde yedi kez dışişleri bakanı değişmiştir. Altı yıl gibi kısa sürede siyaset alanında yaşanan bu hızlı değişimin en önemli sonuçlarından biri, görece daha istikrarlı ve yerleşik kurumlar olan dışişleri bürokrasisi ve ordunun dış politika yapımındaki etkilerinin artması olmuştur.

Tarihsel olarak genelkurmay başkanlığı 1960 darbesinden itibaren dış politika karar alma sürecinin aktörlerinden biri olmakla kalmamış, daha da önemlisi demokratik olarak seçilmiş hükümetlerin üzerinde MGK gibi kurumsal aygıtlar yoluyla denetim gücüne sahip olduğu için dış politikanın yönünü ve sınırlarını belirleyebilmiştir (Cizre-Sakallıoğlu, 1997; Tayfur ve Göymen, 2002: 101).

1990'lı yılları daha önceki dönemlerden farklılaştıran, genelkurmayın hükümetin rolünü üstlenerek açıklamalar, raporlar, karşılıklı ziyaretler ve antlaşmalarla kendisini görünür kılmasıydı. 1989'da artık tehdidin kuzeyden (Sovyetler Birliği) değil, güneyden (Irak, Suriye ve İran) geldiğini tespit ederek işe başlayan Genelkurmay, özellikle 1990'ların ikinci yarısında Türkiye'nin tehdit kaynaklarını ve güvenlik önceliklerini tanımlama noktasında neredeyse bir tekele sahip olmuştur (Koçer, 2002; Balcı ve Kardaş, 2012).

Genelkurmay'ın dış politika yapımında bu dönem için sahip olduğu ayrıcalıklı rol en açık şekilde Türkiye-İsrail ilişkilerinde görülebilir. Örneğin Şubat 1996'da imzalanan Türkiye-İsrail Askerî İşbirliği Antlaşması 24 Aralık 1995 genel seçimlerinin ardından koalisyon tartışmaları nedeniyle Türkiye'de etkin sivil hükümetin olmadığı bir dönemde büyük ölçüde askerler tarafından hazırlanmıştır. Nitekim dönemin Milli Savunma Bakanı Oltan Sungurlu antlaşmayla ilgili olarak imzalanmasından on gün sonra 6 Nisanda "Antlaşmanın gizlilik derecesini bilmiyorum... Zaten antlaşmanın içeriğinden de habersizim" demiştir. Ordunun dış politika yapımında etkin olduğu bu süreç sadece hükümetin görüşmelerden dışlanması şeklinde işlememiş, aynı zamanda askerler sivil hükümetlere antlaşmaları imzalama noktasında da baskı yapmıştır.

Ağustos 1996'da yine İsrail ile imzalanan ve iki ülke arasında savunma alanında işbirliğini düzenleyen antlaşmayı dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan uzun süre imzalamayı reddetse de, askerden gelen baskılar üzerine antlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. Mayıs 1997'ye gelindiğinde Refah Partisi açık bir şekilde dış politika sürecinden dışlandığını dile getirmiş ve Türkiye-İsrail-ABD ortak askerî tatbikatı konusunda 'ordunun hükümeti devre dışı bıraktığını' açıklamıştır (Balcı, 2011a: 124).

Dış politikanın oluşturulması sürecinde hangi aktörlerin belirleyici olduğu noktasında Mart-Nisan 1995'te Kuzey Irak'a yönelik 35 bin askerle yapılan Çelik Harekâtı bir hayli öğreticidir. Operasyon kamuoyunda ve daha da önemlisi parlamentoda tartışılmaksızın sadece askerî kurumların aldığı kararlar doğrultusunda düzenlenmiştir (Balcı, 2010: 93).

Ordunun özellikle basını ve diğer sivil aygıtları kullanarak tehdit algılamalarını nasıl inşa ettiği noktasında en dikkat çekici örnek ise 25 Nisan 1998'de basında yer alan 'Andıç Olayı' olmuştur. PKK'nın önde gelen isimlerinden Şemdin Sakık bir operasyonla yakalanmış ve ardından alınan 'itirafları' dönemin kuvvet komutanlarından Çevik Bir tarafından basına servis edilmiştir (Birand ve Yıldız, 2012: 272-273). Servis edilen bu itiraflara göre, PKK Ermenistan'da kamp kurmuş ve bir albayın komutasındaki Ermeni askerler kendilerine gerilla eğitimi vermişti. Fakat daha sonra Sakık'ın itiraflarının orijinali açıklandığında Ermenistan'daki PKK kamplarını bir askerî birliğin kuşatıp yirmi dört saat içinde ülkeyi terk etmelerini istediğini ve burada sadece bir hafta kalabildiklerini itiraf ettiği ortaya çıkmıştır.

Bu çarpıtma dönemin hâkim dili olan iç düşman ve onun dışarıdaki işbirlikçileri söylemini normalleştiren bir işlev gördüğü için önemliydi ve böylelikle ordu hem iktidar ilişkilerindeki ayrıcalıklı pozisyonunu sağlama alabilmiş hem de mücadele ettiği diğer blokları itibarsızlaştırabilmiştir.

Kısacası, bu dönemde Türkiye'de dış politikanın temel yönünü, güvenlik ve tehdit algılamalarını, dış politik eylemlerini önemli ölçüde şekillendiren genelkurmay olmuştur. Yer yer öne çıkmalarına karşın, başbakanlık, bakanlar kurulu ve cumhurbaşkanlığı gibi kurumlar genelkurmayın dış politikada çizdiği sınırların içinde kalmış, medya ve çıkar grupları gibi aktörler de ayrı bir politik tavır almaktan çok genellikle genelkurmayın politikalarına angaje olmuşlardır.

Genelkurmay bu dönemde dış politika konusunda belirleyici pozisyonunu üç mekanizma ile sürdürmüştür (Kaliber, 2005: 332).

Birincisi, MGK gibi kurumsal bir mekanizma yoluyla sivil siyasetin kararları üzerinde belirleyici olmuştur. Bu dönemde MGK'nın dış politika alanındaki her tavsiyesi sivil organlar tarafından uygulamaya konulmuştur (Robins, 2003: 76).

İkincisi, önemli ölçüde genelkurmay tarafından hazırlanan hukuki bir geçerliliği olmasa da 'yasa gibi' bir yaptırım işlevi bulunan 'Kırmızı Kitap' dış politikanın sınırlarını ve uygulamalarını belirlemiştir. Hiçbir hükümet bu yasa olmayan; fakat yasa gibi etkinliği olan metinle çelişebilecek bir dış politik karar alamamıştır.

Son olarak ise, genelkurmayı temsil eden aktörler 1990'lar boyunca hemen her dış politika konusunda açıklama/konuşma yaparak hem kamuoyunu hem de sivil hükümetleri belli bir doğrultuda politika izlemeye yönlendirmişlerdir.

Öte yandan dış politika konusunda askerin bu ayrıcalıklı rolüne rağmen, 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'lar hem Kürt siyasi hareketinin hem de İslamcı hareketin Kemalist devlet yapısına meydan okuyacak ölçüde güçlenmesine tanıklık etmiştir (Öztenekeci-Taner, 2005: 260). Refah Partisi Türkiye'nin İslam ülkeleriyle olan ilişkilerini önemli ölçüde şekillendirirken, Kürt siyasi partiler Avrupa Birliği kurumları ile insan hakları söylemi üzerinden yakın ilişki kurmuş ve bu ilişki orta vadede Kemalist kadroları Avrupa kuşkucu bir noktaya taşımıştır.

1990'larda askerin dış politika tercihlerini şekillendiren, askeri belli bir dış politika çizgisi izlemeye zorlayan, hatta dış politik alternatifleri sınırlandıran temel dinamik İslamcı ve Kürt siyasi bloklara karşı mücadele olmuştur. Fakat bloklar arasındaki bu rekabet ve çatışma 1990'lı yıllar boyunca askerin siyaseti kapatan mevcudiyeti nedeniyle dış politika

yapımında kendisini açık bir şekilde göstermemiş olsa da, özellikle 1999 sonrası dönemde radikal dilinden arınan İslamcılık ve PKK'nın arka plana düştüğü yeni bir politik mücadeleye girişen Kürt hareketi hızla siyasetin ve dış politikanın merkezine yerleşecektir.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

Gümrük Birliği ve AB

Avrupa Topluluğu'nun Aralık 1989'da Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu kabul etmemesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Batı Avrupa'da bağımsızlığını kazanan ülkelerin birliğin önceliklerini değiştirmesi gibi gelişmeler, Ankara'nın ilişkileri siyasi zeminde devam ettirme kararlılığını azaltmıştır.

1989'daki kararın sertliğini yumuşatmak isteyen AT, Haziran 1990'da bir Türkiye paketi yayınlayarak yeni dönemde ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında Gümrük Birliği'ne odaklanılacağını belirtmiştir (Hale, 2013: 175). 1992'de Avrupa Birliği (AB) adını alan örgüt hızla siyasal bir birleşmeye doğru evrilirken, yine aynı yıl alınan bir kararla Türkiye ile ilişkilerin 1963 Ankara Antlaşması doğrultusunda geliştirileceği yani ekonomik entegrasyona odaklanılacağı tekrarlanmıştır.

Avrupa Birliği'nin 1993 Kopenhag Zirvesinde aldığı Türkiye ile işbirliğini Gümrük Birliği temelinde yürütme kararıyla birlikte Türkiye-AB ilişkilerinin temel zemini resmi olarak siyasal birlikten ekonomik birliğe doğru kaymıştır. Bu doğrultuda başlayan görüşmeler sırasında Türkiye'nin temel kaygısı AB üyelik sürecini kolaylaştıracak bir antlaşmaya ulaşmak iken, Avrupa Birliği de bu antlaşmayı üyelikle bir ilişkisi olmayan bağımsız bir düzenleme olarak görmekteydi.

Bu beklenti farklılığının yanı sıra taraflar arasında politik anlaşmazlıklar devreye girince Gümrük Birliği'ne ilişkin sürecin başlaması 1995'e kadar sarkmıştır. Bir taraftan Yunanistan temelde Kıbrıs konusunu öne sürerek Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne dâhil edilmesine karşı çıkarken, diğer taraftan da Türkiye'de Kürtlerin parlamentoda temsili noktasında yaşanan sorunlar ve çeşitli insan hakları problemi özellikle Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye ile ilgili tutumunu olumsuz etkilemiştir.

Türkiye bu siyasal engelleri aşma noktasında ilk olarak Yunanistan'ın vetosunu engellemek için Kıbrıs Rum kesiminin tüm adayı temsilen AB'ye üyelik başvurusunda bulunma olasılığını görüşmelerin koşulu olmaktan çıkarmıştır. Bu durumun ileride sorun olacağı dışişleri bakanlığı düzeyinde dile getirilse de, Çiller hükümeti Yunanistan'ın bu talebi ile Gümrük Birliği görüşmeleri arasında bir ilinti kurmamış ve bu nedenle muhalefet tarafından Gümrük Birliği karşılığında Kıbrıs'ı satmakla suçlanmıştır.

İkinci olarak ise Temmuz 1995'te siyasal partilerin kapatılma zeminini sınırlandıran ve Terörle Mücadele Yasası'nın düşünce özgürlüğüyle ilgili kısımlarını yumuşatan anayasal değişikliklere gidilerek Kürt siyasal partilerin siyasal alandaki manevra alanı kısmen de olsa genişletilmiştir (Hale, 2013: 176; Balcı, 2015).

Bu adımların ardından 6 Mart 1995'te Avrupa Birliği, malların tek gümrük alanında serbest dolaşımı, teknik mevzuatın uyumlaştırılması ve tekellerin kaldırılması gibi konuları öngören Gümrük Birliği'nin 1 Ocak 1996'dan itibaren yürürlüğe girmesini kabul etmiştir. Böylelikle bir taraftan 1970'te imzalanan Katma Protokol'deki hedef gerçekleşmiş, diğer taraftan da Türkiye tam üye olmaksızın AB ile Gümrük Birliği'ne giden ilk ülke olmuştur.

Gümrük Birliği ekonomik ve siyasal alanda Türkiye'yi önemli ölçüde etkilemiştir.

İlk olarak rekabete açılan Türkiye'deki birçok küçük ve orta ölçekteki şirket iflas ederken, devlet önemli miktarda bir gümrük gelirinden mahrum olmuştur. Öte yandan gümrük birliğine geçiş, devletin ve devletçi sermayenin ekonomi üzerindeki kontrolünü azaltan süreci tamamlaması açısından kritik bir aşamayı temsil ediyordu.

İkinci olarak, Gümrük Birliği kimlik siyasetinin bir parçası olmuş ve farklı blokların kendi dillerini normalleştirme ve muhataplarını itibarsızlaştırma politikalarının temel zemini olarak işlev görmüştür. Örneğin dönemin Başbakanı Tansu Çiller başta olmak üzere laik blok Gümrük Birliği'ni çağdaşlaşma ve Batılılaşmanın yeniden onaylanması olarak sunarken, Refah Partisinin başı çektiği İslamcı muhafazakâr blok ise antlaşmayı yeni Sevr Antlaşması olarak tanımlamıştır (Çalış, 2006: 323-329).

Üçüncüsü, Türkiye'nin Gümrük Birliği sürecinden beklentisi olan AB üyelik sürecinin kolaylaşması kısa vadede mümkün olmamıştır. Aksine AB, Aralık 1997 Lüksemburg Zirvesinde aldığı kararla Türkiye'yle ilişkilerin geliştirilmesini insan hakları ve demokrasinin gelişmesi, azınlık haklarının iyileştirilmesi, Yunanistan'la ilişkilerin düzeltilmesi ve Kıbrıs'ta siyasi çözüme ulaşma gibi dört temel koşula bağlamıştır. Türkiye bu koşullara 14 Aralık 1997'de ilişkileri askıya alarak cevap verince beklentilerin tam tersi bir şekilde Türkiye-AB ilişkileri tarihinin en alt seviyelerinden birine gerilemiştir.

Son olarak ise Türkiye'nin Kıbrıs Rum Kesiminin tüm adayı temsilen AB'ye üyelik için başvurusuna itiraz etmemesi Rum kesiminin üyeliğine giden sürecin önünü açmış ve bu ülke AB üyesi olduktan sonra Türkiye ile ilgili birçok konuda veto yetkisini kullanmıştır.

Yunanistan'la Kriz ve Kıbrıs

Özal hükümeti Yunanistan'la ilişkileri düzeltmek için bazı girişimlerde bulunsa da, Ekim 1991'den sonra Demirel hükümetiyle birlikte ikili ilişkiler önemli ölçüde bürokrasinin belirleyiciliğine bırakılmıştır (*TDP*, 2005: 444). Böylelikle Kıbrıs meselesi, azınlık hakları konusu, Ege Denizi'ndeki anlaşmazlıklar ve PKK ekseninde yaşanan gerilim gibi başlıklar siyaseten üzerinde müzakere edilebilecek meseleler olmaktan çıkıp, 1990'lar boyunca iki ülkenin 'düşmanlık' ilişkisinin zeminini oluşturan temel referanslara dönüşmüştür.

Türkiye'deki bu iç gelişmeye paralel olarak Yunanistan'da da 1993'te yapılan seçimleri önceki hükümeti Türkiye ile ödün verici bir ilişki izlemekle suçlayan bir siyasal hareket kazanmıştır.

Siyaseten anlaşmazlıkların görüşülme imkânının kalmadığı bu yeni sürecin ilk gerilim konusu Kasım 1993'te Yunanistan'ın Güney Kıbrıs'la birlikte 'Ortak Savunma Doktrini' adı altında bir işbirliğine gittiğini açıklaması olmuştur. Buna göre, Kıbrıs Yunanistan'ın savunma alanına dâhil edilirken, Kıbrıs'a saldırı olması halinde Yunanistan bunu kendisine yapılmış bir saldırı sayacaktı. Doktrin kapsamında Kıbrıs'ta Baf Askerî Havaalanının ve yine askerî kullanımlar için Terazi Deniz Üssünün inşa edilmesi Ankara'nın güvenlik kaygılarını artırmıştır.

İki ülkeyi savaşın eşiğine getiren asıl gerilim konusu ise 25 Aralık 1995'te başlayan Kardak Krizi olmuştur. Üzerinde insan yaşamayan küçük Ege kayalıkları üzerinde egemenliğin kime ait olduğu konusu bu tarihe kadar gündeme gelmemişti. Fakat Türkiye bandıralı bir geminin Kardak kayalığında karaya oturması bu gemiyi kimin kurtaracağını gündeme getirince söz konusu kayalıkların egemenliğinin kime ait olduğu tartışması başlamıştır. Yunan botlarının erken dav-

ranıp gemiye yardım etmesini Türkiye tarafı protesto edince Yunanistan adaya bir bayrak dikerek buradaki egemenliğin kendisine ait olduğunu ilan etmiştir. Daha sonra Türkiye'deki *Hürriyet* gazetesi muhabiri adaya çıkıp Yunanistan bayrağını Türkiye bayrağıyla değiştirmiş ve böylelikle kriz iki ülkeyi karşı karşıya getiren bir boyut kazanmıştır. Yunan komandoların tekrar Yunan bayrağını adaya koyması üzerine Ankara, Deniz Kuvvetlerine Ege Denizi'ne açılma talimatı vermiş ve Kardak kayalıklarının hemen yanındaki bir başka kayalığa da Türk bayrağı çekilmiştir.

İki ülkenin savaşın eşiğine geldiği bu olayda ABD'nin devreye girmesi üzerine tarafların kayalıklardan çekilmesiyle sorun çözülmüştür. Küçük kayalıkların iki ülkeyi savaşın eşiğine getiren bir krize dönüşmesi, tarafların Ege'deki sorunları bağlamında sembolik bir öneme sahip olmalarıyla ilgiliydi. Yunanistan parlamentosu 31 Mayıs 1995'te aldığı bir kararla Ege'deki karasularını 12 mile çıkarırken, Türkiye de buna karşılık Ege'deki statüsü belirsiz adalar sorununu gündeme getirerek bu konuda bir kazanım elde etmeyi amaçlıyordu. Dolayısıyla, Kardak Ankara ve Atina arasında uzun yıllardır devam eden krizin bir parçasıydı ve bu bağlamda gerilim bilinçli olarak tırmandırılmıştır.

Atina ile yaşanan bir başka kriz konusu ise Yunanistan'ın PKK'ya yönelik desteği olmuştur. BM denetimindeki bir mülteci kampı olan Lavrion'da PKK militanlarını koruduğuna yönelik iddialar Türk basınında sık sık yer aldığı gibi, Yunanistan PKK'ya Atina'da ofis açma izni vermesi ilişkilerde gerginliğe neden oldu. Mayıs 1998'de Türkiye Yunan hükümetine Atina'da PKK ofisinin açılmasını protesto eden bir nota gönderdi.

Bu doğrudan desteklerin yanı sıra, 1990'lı yıllar boyunca Yunanistan, PKK'yı dışarıdan desteklediği düşünülen Suriye, Ermenistan ve İran gibi ülkelerle yakınlaşarak çeşitli askerî antlaşmalar imzaladı. Gerek PKK'nın Yunanistan'daki faali-

yetleri gerekse Atina'nın PKK'yı destekleyen ülkelerle işbirliğine gitmesi ve Kürtlere yönelik insan hakları ihlallerini devamlı olarak gündeme getirmesi Ankara'da Yunanistan'ın PKK'yı kullanarak Türkiye'yi zor durumda bırakmaya çalıştığı iddialarını güçlendirdi.

PKK lideri Öcalan'ın yakalanması sürecinde Ankara ve Atina hattında yaşananlar ise bütün bu gerilimleri en üst düzeye çıkarmıştır. Suriye'den çıkarıldıktan sonra Kenya'da yakalanana kadar geçen sürede Öcalan, 29 Ocak ve 1 Şubat 1999 tarihlerinde olmak üzere iki kere Yunanistan'a sığınmış, Yunan hükümeti zor durumda kalmamak için Öcalan'ı Kenya'daki büyükelçiliğine göndermiştir. Bu ilişkinin ortaya çıkması üzerine dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Yunanistan'ı sert bir dille eleştirirken, Yunanistan Başbakanı olaydan kendisinin haberdar olmadığı gerekçesiyle dışişleri, içişleri ve kamu düzeni bakanlarını görevden almıştır. Fakat bu son kriz Yunan hükümetinde Türkiye'ye karşı radikal kanadın tasfiyesine imkân sağladığından sonraki dönemde iki ülke arasında yaşanacak yumuşamanın da önünü açmıştır.

Kıbrıs meselesi özelinde de 1990'lı yıllar Türkiye ve Yunanistan arasında birçok krize tanık olmuştur. Bunlardan Türkiye dış politikasını en fazla ilgilendireni Kıbrıs Rum yönetiminin Yunanistan ile yapılan ortak Savunma Doktrini çerçevesinde adaya Rusya'dan alınan 140 kilometre menzile sahip S-300 füzelerini yerleştirme girişimi olmuştur.

Bu girişim Türkiye'de toprakların artık Kıbrıs'tan gelecek saldırıya açık olacağı şeklinde yorumlanmış ve Ankara füzelerin adaya yerleştirilmemesi için her şeyi yapacağını açıklamıştır. Ankara bir adım daha ileri giderek füzelerin yerleştirilmesi durumunda Rum yönetimini yeni bir 1974 saldırısı ile tehdit etmiştir.

Gerilimin hızla tırmandığı bir ortamda ABD bir kez daha devreye girerek Rum yönetimini geri adım atmaya zorlamış

ve Rusya'dan satın alınan füzeler, Türkiye menzilinin dışında kalacak şekilde Yunanistan'a ait Girit Adasına yerleştirilmiştir.

Kıbrıs'la ilgili yaşanan bir başka kriz ise, Kıbrıslı bir Rum vatandaşın Türk tarafının kendi mülküne girmesine izin vermediği gerekçesiyle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde Türkiye aleyhine açtığı davada mahkemenin 18 Aralık 1996'da Türkiye'yi mahkûm etmesi olmuştur. Mahkeme Loizidu olarak bilinen bu davada KKTC'yi tanımadığı için Türkiye'yi 600.000 dolar civarında bir tazminata mahkûm etmiş ve Ankara da emsal davaları tetikleyeceği endişesiyle söz konusu tazminatı ödemeyeceğini açıklamıştır. Fakat 2003 yılında Türkiye bu davanın diğer davalara emsal teşkil etmeyeceği 'sözünü' alınca faiziyle birlikte 1.120.000 Euro ödemeyi kabul emiştir.

PKK *Meselesi, Irak ve Suriye*

Körfez Savaşı'nın en önemli sonuçlarından birisi Türkiye-Irak ilişkilerinin bozulmasıydı. Bağdat yönetimi Türkiye'nin gerek Körfez Savaşı sırasındaki gerekse Çekiç Güç'ün kuruluşu aşamasındaki politikası nedeniyle PKK'nın Irak'ın kuzeyine konuşlanmasına göz yummuştur. Benzer bir şekilde Şam yönetimi de Bekaa Vadisinde PKK'nın kamp ve eğitim alanlarına izin verirken, Türkiye PKK lideri Öcalan'ın da bu ülkede bulunduğuna inanmaktaydı.

Irak ve Suriye'nin PKK'ya açık bir şekilde lojistik destek sağladığına inanan Ankara, 1990'ların başında PKK'nın Suriye'de konuşlanma problemini Fırat suyunun paylaşımı kozuyla çözmeye çalışırken, Irak'taki problemi Kuzey Irak'taki Kürt grupların liderleriyle anlaşarak halletmeye çalışmıştır. Fakat gerek Suriye'nin su paylaşımı konusundaki Türkiye'nin önerilerine sıcak bakmaması, gerekse Kuzey Irak'taki Kürt

grupların PKK'yı dışlamasının sorunun çözümünde yeterli olmaması Ankara'nın Suriye ve Irak'a yönelik politikasının temel zayıflıklarını oluşturuyordu. Ne suyun pazarlık unsuru olarak kullanılması ne de bölgedeki Kürt gruplarla işbirliğine gitme politikası istenen sonucu vermiş, aksine PKK'nın Irak ve Suriye'de konuşlanmasının önüne geçilememiştir.

Bu girişimlerin istenen sonucu vermemesinin yanı sıra, Turgut Özal'ın ölümünün ardından PKK meselesinde sivil girişimlerin yerini silahlı çözüme bırakmasıyla birlikte Türkiye'nin Suriye ve Irak politikası önemli ölçüde Genelkurmay'ın kontrolüne geçmiştir.

1995 yılına gelindiğinde Türkiye'nin Suriye ve Irak politikası artık asker cephesinden gelen açıklamalar ve askerî eylemler üzerinden yürütülmeye başlanmıştır.

İlk olarak 1995'te 35 bin askerle Kuzey Irak'a yönelik Çelik Harekâtı operasyonu düzenlenirken, 1996'da ülkede yaşanan patlamalardan dolayı Şam yönetiminin Türkiye'yi suçlaması üzerine Suriye sınırına askerî sevkiyat yapılmıştır. Dolayısıyla artık üç ülke arasındaki ilişkileri sadece PKK unsuru şekillendirmekteydi ve bu bağlamda genelkurmay, Ankara'nın Ortadoğu politikasının 'doğrudan ve asıl belirleyicisi' konumuna yükselmişti (Altunışık, 2000: 326).

Suriye'nin görüşmelerle çözemediği su sorununu uluslararası platformlara taşımaya başlaması, Hatay üzerindeki iddialarını yeniden gündeme getirmesi ve Türkiye'nin gerilimli bir ilişki kurduğu Yunanistan'la yakınlaşması Ankara ve Şam arasındaki PKK üzerine temellenen gerginliği daha da artırmıştır. Bunun üzerine iki ülke arasında o güne kadar üç ayda bir yapılan güvenlik ve işbirliği görüşmeleri, 1995'in ortalarından itibaren yaklaşık iki yıl boyunca devam edecek bir kesintiye uğrayınca taraflar arasında bir diyalog zemini de kalmamıştır.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin basına servis ettiği raporlar üzerinden Hatay bölgesindeki PKK saldırılarının Suriye tarafından desteklendiği ve Suriye'nin Hatay emellerinin devam ettiği şeklinde bir söylemin yayılmaya başlaması iki ülke arasındaki ilişkileri tarihinin en gerilimli seviyelerinden birine taşımıştır.

Türk Silahlı Kuvvetleri ile PKK arasında yaşanan çatışmalar 1995'te yoğunlaşmaya ve şiddetin dozu artmaya başlayınca örgüt, kitleler halinde Kuzey Irak'a çekilmeye ve saldırılarını burayı üs olarak kullanmak yoluyla gerçekleştirmeye başlamıştır. Bunun üzerine iki ayaklı bir politika geliştiren Türkiye, bir taraftan Kuzey Irak'taki Kürt örgütlerle (Mesut Barzani'nin liderliğindeki Kürdistan Demokratik Partisi ve Celal Talabani'nin önderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği) işbirliğine giderken diğer taraftan da sınır ötesi operasyonlarla PKK'yı Irak'ın daha güneydeki bölgelerine kadar itmiştir. Bu kapsamda Eylül-Ekim 1997 tarihinde düzenlenen Şafak Operasyonları PKK'nın gücünü önemli ölçüde zayıflatmıştır.

PKK'nın operasyon gücünü zayıflatan Ankara, lojistik gücünü de kırmak amacıyla Kuzey Irak'taki Kürtlerin otonom yapılanmasına ses çıkarmamak karşılığında, bu grupların PKK'ya karşı düzenlenen operasyonlarda desteğini kazanmıştır.

Bu ikili strateji yoluyla Irak'tan kaynaklanan PKK meselesini hallettiğini düşünen Türkiye, 1998 tarihine gelindiğinde bütün dikkatini Suriye'ye yöneltmiştir. 16 Eylül 1998'de Dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Atilla Ateş Suriye ile ilişkiler kapsamında uzun bir süredir gündemde olan Hatay ilinde yaptığı bir konuşmada "her türlü fesatlık Suriye'den çıkmaktadır. Türkiye fesatlıklara cevap verecek güçtedir" diyerek Şam yönetimini PKK konusunda açık bir dille uyarmış-

tır. Daha sonra yapılan üst düzey açıklamalar da Türkiye'nin PKK konusunda gerekirse Suriye'ye karşı silahlı çatışmaya girme kararlılığında olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Kuzey Irak'taki Kürt grupların işbirliği sayesinde Nisan 1998'de yakalanan PKK'nın lider kadrosundaki Şemdin Sakık'ın Öcalan'ın Suriye'de saklandığını itiraf etmesinin ardından Türkiye PKK sorununun Suriye ekseninde çözülebileceğine inanmaya başlamıştı. Bu nedenle Atilla Ateş'in başlattığı tehdit artarak devam etmiş ve bu konuda en net açıklama dönemin Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu'ndan gelmiştir.

Kıvrıkoğlu yaptığı bir açıklamada "Suriye Türkiye'ye karşı ilan edilmemiş bir savaş sürdürüyor. Türkiye sabretti. Artık bu durumun sürmesine tahammülü yoktur" ifadeleri ile Suriye'yi Öcalan'ın ülkeden çıkarılmaması halinde savaşla tehdit etmiştir. Bu açıklamanın paralelinde Türk Silahlı Kuvvetleri Suriye sınırına askerî birliklerini kaydırarak PKK konusunda Suriye ile savaşı göze aldığını Şam yönetimine somut bir şekilde göstermiştir. Bu gelişmeler üzerine Abdullah Öcalan 17 Ekim 1998'de Suriye'den ayrılmak zorunda kalmış ve kısa süre sonra Suriye ile Türkiye arasında 20 Ekimde Adana Mutabakatı imzalanmıştır. Bu mutabakata göre, Şam yönetimi Öcalan'ın bir daha Suriye'ye girmesine izin vermemeyi ve ülkedeki bütün PKK kamplarını kapatmayı taahhüt etmiş ve PKK'nın da terörist bir örgüt olduğunu kabul etmiştir.

Sonuç olarak Adana Mutabakatıyla birlikte PKK'nın iki ülke arasındaki ilişkileri belirleyen temel dinamik olmaktan çıkması, taraflar arasında bu tarihten itibaren gelişecek olan işbirliğine uygun bir zemin hazırlamıştır.

Bosna Krizi ve Balkanlar

1990-1991'de Yugoslavya'nın dağılması birçok yeni devletin ortaya çıkmasına neden olurken aynı zamanda daha önce Yugoslavya sınırları içinde yaşayan Müslüman toplumlara yönelik Sırp milliyetçiliğinin uygulamaya koyduğu silahlı şiddeti de beraberinde getirmiştir.

Bunun ilk örneği Kasım 1991'de bağımsızlığını ilan eden Bosna Hersek olmuş ve Sırp kuvvetler kısa süre sonra Bosna'yı işgal etmişlerdir. Türkiye ise yeni kurulan bu ülkeyi 6 Şubat 1992'de tanımış ve Sırbistan'ın işgaline başından itibaren karşı çıkmıştır. Bosna'nın işgali karşısında aktif bir diplomasi izleyen Türkiye'nin temel tezi Sırp kuvvetlerin işgalini engellemek için uluslararası askerî bir harekâtın zorunluluk olduğu yönündeydi. Dolayısıyla savaşı önlemek üzere gerçekleştirilen her uluslararası askerî harekâta Türkiye etkin bir şekilde katılırken, 1993'ten sonra Bosna Hersek üzerinde oluşturulan uçuşa yasak bölgeyi izlemek üzere onsekiz adet F-16 savaş uçağını da bölgeye yollamıştır. Yine 1994 yılında Bosna'nın güvenliğini sağlamak için bölgeye konuşlandırılan BM Barış Koruma Gücüne bir tugayla katılarak burada da aktif bir şekilde görev almıştır.

Türkiye'nin Bosna Hersek politikası Özal dönemiyle başlamış olsa da, daha sonraki dönemlerde de bir süreklilik göstermiş ve Türkiye 1990'lar boyunca Bosna'nın egemen bir devlet olarak bağımsızlığının aktif ve sürekli takipçisi olmuştur.

Bosna'daki savaş Kasım 1995'te imzalanan Dayton Antlaşmasıyla sona erdikten sonra Türkiye, Bosna Hersek ile ilişkilerini birçok alanda işbirliğine giderek devam ettirmiştir. ABD ile işbirliği içinde barış sonrası Bosna Hersek'in restorasyonu kapsamında Türkiye, Boşnak askerî ve güvenlik birimlerinin kurulması ve eğitimi konusunda aktif bir

rol üstlenmiştir. Mayıs 1996'dan itibaren Bosna ordusundan gelen asker ve subaylar Türkiye'de eğitilirken, yine 1996'dan itibaren Bosna'nın yeniden yapılanması için bu ülkeye kredi açılmıştır. Fakat Bosna'da sağlanan göreli istikrar Yugoslavya'nın dağılmasından sonra bu bölgede yaşanan sorunları sona erdirmemiş ve Türkiye bir kez daha Kosova'da yaşananlar nedeniyle bölgeye yönelik aktif bir diplomasi izlemek zorunda kalmıştır.

Mart 1998'de Kosova'da yaşayan Arnavutların bağımsızlık girişimi Sırp kuvvetlerinin silahlı müdahalesiyle karşılaşınca Türkiye Batılı ülkelerle birlikte Kosova'ya yönelik işgalin sona erdirilmesi temelinde bir politika izlemiştir. Bosna Hersek sürecinde olduğu gibi kamuoyu desteğini arkasına alan bu aktif politika, uluslararası askeri gücün (NATO) olaya müdahale etmesi ve Kosova'daki çatışmaları sona erdirmesi üzerine temellenmiştir. Bu bağlamda gerek Mart 1999'da harekete geçen NATO kuvvetlerine katılarak, gerekse de on sekiz tane F-16 uçağıyla bölgedeki denetim uçuşlarına dâhil olarak Türkiye Kosova'nın Sırp işgalinden kurtarılması sürecine dâhil olmuştur.

Bosna Hersek ve Kosova'da yaşananlara yönelik aktif diplomasi kadar olmasa da, Türkiye bu dönemde Arnavutluk ve Makedonya'yla da yakın bir ilişki kurmuştur. Özellikle Yunanistan'ın Makedonya'ya uyguladığı ambargoya karşılık Türkiye, bu ülkeye petrol ve insanı yardımın yanı sıra ekonomik destek sağlamıştır. Böylelikle Türkiye bu dönemde Yunanistan'la girdiği tehdit ve güvenlik temelli rekabet bağlamında Makedonya'yı yanına çekebilmiştir (*TDP*, 2005: 506).

Arnavutluk, Romanya, Bulgaristan, Moldova ve Ukrayna gibi bölge ülkeleri ile Türkiye'nin ilişkisi bu dönemde Haziran 1992'de kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) çatısı altında olmuş ve büyük oranda ekonomik ilişkiler bağlamında şekillenmiştir. Yunanistan, Rusya, Azerbaycan,

Ermenistan ve Gürcistan'ın da dâhil olduğu KEİ, bölge ülkeleri arasında ekonomik işbirliğini öngörürken, nihai hedef olarak da bölgede bir serbest pazar kurulmasını amaçlamaktaydı. Fakat birliğe üye ülkeler arasında yaşanan siyasi anlaşmazlıklar KEİ'nin 1990'lar boyunca aktif bir şekilde çalışmasını engellemiştir.

İsrail ile Stratejik İşbirliği

Filistin Kurtuluş Örgütü ve İsrail arasında Ekim 1991'de Madrid'de başlayan barış görüşmeleri ortamı yumuşattı ve İsrail'in 1980'de Kudüs'ü başkent ilan etmesinin ardından bozulan Türkiye-İsrail ilişkileri normalleşmeye başladı. Bunun somut bir işareti olarak Türkiye 20 Aralık 1991'de Tel Aviv'deki diplomatik temsilciliğini büyükelçilik düzeyine yükseltti.

Bu normalleşme karşılıklı ziyaretlerde de kendisini gösterdi. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in Kasım 1993'teki İsrail ziyaretini yaklaşık bir yıl sonra Başbakan Tansu Çiller'in ziyareti izlemiştir. Aynı şekilde İsrail'den Türkiye'ye de üst düzey ziyaretler olmuş ve ilk kez bir İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizmann Ocak 1994'te Türkiye'ye gelmiştir. Yaşanan üst düzey ziyaretlere rağmen, 1990'ların ilk yarısında ilişkileri stratejik ortaklık düzeyine yükseltmemiş, Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinde büyük ölçüde 'dengeli diplomasi anlayışı' egemen olmuştur.

İlişkilerin stratejik bir boyut kazanması 14 Ağustos 1995'te Türkiye'nin 54 adet F-4 uçağının modernizasyonunun İsrail'den sağlanacak devlet kredisiyle İsrail IAI firmasına ihale edilmesiyle başlamıştır. Stratejik ortaklık boyutuna gelmesi ise ancak 23 Şubat 1996 tarihinde imzalanan Askerî Alanda Eğitim ve Teknik İşbirliği Çerçeve Antlaşmasıyla mümkün olmuştur. Bu antlaşma daha sonra imzalanacak

olan birçok antlaşmanın zeminini oluşturması nedeniyle bir hayli önemliydi. Örneğin bu antlaşmaya dayanarak 28 Ağustos 1996'da imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması Türkiye'nin askerî alanda yaptığı en önemli antlaşmalardan biri olmuştur.

Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması temelde taraflar arasında savunma alanında bilgi transferini ve teknisyenlerin karşılıklı eğitimini öngörürken, Türkiye'nin askerî teçhizatının İsrail tarafından modernizasyonuna da bu antlaşmayla başlanmıştır. Örneğin 1998'de F-5 savaş uçaklarının modernizasyonu İsrail'e ihale edilirken, bu ülkeden çeşitli savaş malzemeleri ithalatına da gidilmiştir. Askerî ilişkiler daha sonra da yoğun bir şekilde devam etmiş ve Nisan 2002'de M-60 tanklarının modernizasyonu yaklaşık 250 milyon dolar karşılığında İsrailli firmalara ihale edilirken, yine aynı tarihlerde İsrail'den 90 milyon dolar karşılığında insansız hava araçları satın alınmıştır.

Kısacası, Savunma Sanayi İşbirliği Antlaşması İsrail'i savunma alanında Türkiye'nin açık ara en önemli ticari partneri haline getirmiştir. İki ülke arasındaki askerî işbirliği sadece savunma sanayisi ve silah ticaretiyle sınırlı değildi, Türkiye ve İsrail 1990'ların ikinci yarısında ortak askerî tatbikatlar gerçekleştirmenin yanı sıra savunma alanında da ortak çalışma grupları oluşturmak yoluyla her altı ayda bir ülke heyetleri arasında çeşitli toplantılar düzenlenmiştir.

Bu dönemde İsrail ile imzalanan bir başka önemli antlaşma ise 23 Aralık 1996'daki Serbest Ticaret Antlaşması olmuştur. 1 Mayıs 1997'de yürürlüğe giren bu antlaşmaya göre, iki ülke arasındaki karşılıklı gümrükler ilk aşamada yüzde 12 azaltılırken, 1998'de yüzde 40 oranına indirilecek ve 2000 yılında sıfırlanacaktır. Bu antlaşma Türkiye'nin sadece kendi iradesinden ya da askerî işbirliğinin oluşturduğu olumlu atmosferden kaynaklanmamış, aynı zamanda AB ile

imzalanan Gümrük Birliği Antlaşması kapsamında taahhüt edilen AB ile gümrük antlaşması olan üçüncü ülkelerle de gümrük birliğine gitme politikasının bir sonucu olmuştur. Bu ve daha sonra benzer konuda yapılan benzer içerikli antlaşmalar sayesinde Türkiye'nin 1989'da İsrail ile 91 milyon dolar olan ticaret hacmi, 1998'de 800 milyon dolar seviyesine kadar yükselmiştir.

Ticaret antlaşmalarının yanı sıra, iki ülke aralarındaki işbirliğini kültür, bilim, eğitim ve turizm gibi alanlara da taşımış ve bu konularda karşılıklı olarak 1990'lı yıllar boyunca birçok antlaşma imzalanmıştır. Böylelikle her iki ülke de Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte karşı karşıya kaldıkları siyasî ve ekonomik daralmanın açılması hedefi doğrultusunda kendilerine önemli bir çıkış alanı sağlamıştır (Kardaş, 2006: 337).

İsrail ile ilişkilerin stratejik düzeye yükseltilmesinin Türkiye açısından bazı önemli sonuçları olmuştur.

Birincisi, Türkiye içerideki Kürt sorunu nedeniyle Batılı ülkelerden silah alımı konusunda sıkıntı yaşamaktaydı ve İsrail bu boşluğu önemli ölçüde doldurmuştur.

İkinci olarak, Batı'da artan Ermeni soykırımını tanıma girişimleri 1990'larda ABD'de etkin bir şekilde gündeme gelmiş ve bu ortamda Yahudi lobisinin desteğini alan Türkiye, söz konusu tanıma kararlarının ABD kurumlarından geçmesini engelleyebilmiştir.

Üçüncüsü, ise İsrail ile işbirliğini önemli ölçüde üstlenen Genelkurmay 1990'larda politik alandaki görünürlüğünü bu ilişki üzerinden önemli ölçüde normalleştirmiştir. Bununla ilgili olarak da İsrail ile ilişkiler hızla Türkiye'deki iç siyasi mücadeleye devşirilmiş ve siyasal blokların birbirlerini karşılıklı itibarsızlaştırmasında bir strateji olarak devreye sokulmuştur. Örneğin askerler Erbakan'ı kendi seçmeni önünde zor durumda bırakmak için İsrail ile ilişkileri kulla-

nırken, Refah Partisi de laik çevrenin meşruiyetini sarsmak için aynı konuyu dolaşıma sokmuştur.

Son olarak da, stratejik ilişki İslam ülkelerinde tepkiyle karşılanmış ve Türkiye bir kez daha 1950'lerde olduğu gibi bu ülkeler tarafından Batı'nın bölgedeki işbirlikçisi olmakla suçlanmıştır. Bu da Türkiye'nin 1960'lardan itibaren yürütmeye çalıştığı ve İslam ülkeleriyle ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan denge politikasına ciddi bir darbe vurmuştur.

Ermenistan ve Kafkaslar

Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından kurulan Ermenistan ile ilk teması olumlu gelişmelere tanık olmuştur. Türkiye 16 Aralık 1991'de önkoşulsuz olarak Ermenistan'ı tanırken, 1992 yılında Erivan yönetimini Karadeniz Ekonomik İşbirliği teşkilatına kurucu üye olarak davet etmiş ve Ermenistan'a yaşadığı enerji krizini çözmesi için elektrik yardımında bulunmuştur. Fakat Ermenistan ve Azerbaycan arasında bağımsızlıktan önce başlayan ve iki ülkenin bağımsızlıklarına kavuşmalarıyla daha da şiddetlenen Dağlık Karabağ meselesi, Türkiye'nin Ermenistan ile iyi ilişkiler geliştirmesini engellemiştir. 28 Mart 1993'te Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'a yönelik geniş ölçekli bir saldırı başlatması üzerine Türkiye bu ülkeyle olan ticarî ilişkilerini askıya almış ve sınırı kapattığını açıklamıştır.

Bu gerilimin yanı sıra Ermenistan'ın Türkiye ile mevcut sınırını belirleyen 1921 Kars ve Gümrü antlaşmalarını kabul etmediğini açıklaması ve soykırım iddialarını uluslararası platformlara taşıma politikası ilişkilerin daha da bozulmasına neden olmuştur.

Cumhurbaşkanı Özal'ın Ermenistan'ın Azerbaycan'da gerçekleştirdiği katliamlara seyirci kalınamayacağını belirterek askerî müdahale talebinde bulunması, daha sonra Eylül 1993'te Üçüncü Ordu birliklerinin Ermenistan sınırına

kaydırılması ve dönemin Başbakanı Tansu Çiller'in bölgeye asker göndermek için meclisten yetki alınmasını önermesi iki ülkeyi savaşın eşiğine kadar getirmiştir (Balcı, 2011c: 317-318). Fakat Ermenistan'ın 30 Eylül 1992'de Rusya ile imzaladığı bir anlaşma doğrultusunda Rus askerlerinin Türkiye sınırına yerleştirilmiş olması, Türkiye'yi Rusya ile karşı karşıya getirebileceğinden olaylara müdahale seçeneği kamuoyu önünde yapılan tartışmalarla sınırlı kalmıştır.

12 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan arasında ateşkes antlaşması imzalanması Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik savaş tehditlerini sona erdirse de, Dağlık Karabağ meselesinin çözülmemiş olması iki ülke ilişkilerini olumsuz şekilde etkilemeye devam etmiştir. İki ülke arasındaki bu soruna 1990'ların ikinci yarısından itibaren de Ermenistan'ın PKK'yı desteklediği suçlaması eklenmiştir.

Ermenistan'ın PKK'yı desteklediği yönündeki bilgiler büyük ölçüde Genelkurmay'dan gelmekte ve basın tarafından kamuoyuna sunulmaktaydı. Örneğin 13 Eylül 1993 tarihinde askerî yetkililere dayandırılarak verilen haberlerde Ermenistan sınırları içindeki kamplarda PKK militanlarının silahlı eğitim gördüğü bilgisi geçilmiştir. Ermenistan bu iddiaları reddetmesine rağmen, söz konusu iddialar 1990'ların ikinci yarısından itibaren daha üst düzeyde dile getirilmeye başlanmış ve 1997'de dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı Genelkurmay karargâhında hükümete verdiği brifingde Ermenistan gibi ülkelerin PKK'ya lojistik destek sağladıklarını belirtmiştir.

Kısacası, 1990'lar boyunca Türkiye-Ermenistan ilişkileri karşılıklı düşmanlık açıklamaları üzerinden şekillenmiş, bu açıklamalar bir taraftan Türkiye'de milliyetçi duyguları beslerken diğer taraftan da ilişkilerin tehdit üzerinde tanımlandığı bu iklimde asker siyasal hayatın ayrıcalıklı aktörlerinden birisi olmuştur. Nitekim 1997'de Ermenistan ile yaşanan

problemlere yönelik dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev yardım için Türkiye Cumhuriyeti hükümetine değil, Cumhurbaşkanı Demirel ile Genelkurmay Başkanı Karadayı'ya başvurmuştur (Balcı, 2011c: 321).

Ermenistan ve Azerbaycan dışında Türkiye'nin Kafkaslara yönelik ilgisini belirleyen bir başka unsur da Çeçenistan sorunu olmuştur. 1990'dan itibaren bağımsızlık talep etmeye başlayan Çeçenler, Kasım 1991'de Çeçen devletinin egemenliğini ilan etmiş ve bunun üzerine Çeçenlerin egemenliğini tanımayan Rusya 11 Aralık 1994'te buraya askerî müdahalede bulunmuştur. Türkiye'deki kamuoyunun baskısıyla dönemin hükümeti, konunun Rusya'nın iç meselesi olduğunu vurgulamasına rağmen askerî müdahaleye yönelik eleştirileri yüksek sesle dile getirmiştir. Türkiye'yi Çeçenlerin ülkedeki faaliyetlerine göz yummakla suçlayan Rusya, Ankara'nın politikasına PKK'nın Moskova'da Kürt Evi açmasına müsaade ederek cevap vermiştir. Üstelik Türkiye Moskova yönetiminin Çeçenistan'a giden gönüllü savaşçıları durdurmak, Çeçen dayanışma derneklerini kapatmak ve Çeçenlere verilen desteği çekmek gibi taleplerini karşılamada gönülsüz davranınca Rusya PKK'nın ülkedeki faaliyetlerini daha da artırmasına müsaade etmiştir (*TDP*, 2005: 546).

Rusya Ekim 1999'da Çeçen bölgesine ikinci bir müdahale gerçekleştirdiğinde ise, Türkiye öncekinden farklı olarak sorunu dönemin Başbakanı Bülent Ecevit'in ağzından 'Rusya'nın iç sorunu' olarak tanımlamış ve Çeçenlere destek vermemiştir. Hatta Çeçenistan'da savaş devam ederken Ecevit, Kasım 1999'da Rusya'ya bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyaret sırasında teröre karşı işbirliği konularında Moskova yönetimiyle beş farklı antlaşma imzalanmıştır.

EK OKUMA LİSTESİ

Philip Robins, *Takım Elbiseliler ve Üniformalılar*, Çeviren: Şirin Yener, İstanbul: Arkadaş Yayınları, 2009.

Gencer Özcan ve Şule Kut, *En Uzun On Yıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, 2. Baskı, İstanbul: Büke Yayınları, 2000.

Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (der.), *Türkiye'nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri*, Çeviren: Hür Güldü, İstanbul: Alfa Yayınları, 2002.

İhsan D. Dağı, *Kimlik Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği*, Ankara: İmge Kitabevi, 1998.

Meltem Müftüler Baç, *Türkiye ve AB: Soğuk Savaş Sonrası İlişkiler*, Çeviren: Simten Çoşar, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.

Meliha Benli Altunışık (der.), *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, İstanbul: Boyut Yayınları, 1999.

Bölüm X

Avrupa Birliği Ekseninde Dış Politika (1999-2002)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: AVRUPALILAŞMA VE DİĞERLERİ

1999 yılı Türkiye siyaseti için bir dönüm noktasıydı. 15 Şubat 1999'da PKK lideri Abdullah Öcalan yakalanmış ve 1990'lar boyunca devlet aktörlerini etkisi altına alan tehdit/güvenlik paranoyası en önemli gerekçelerinden birini kaybetmişti.

Refah Partisinin devamı olan Fazilet Partisi 18 Nisan 1999 seçimlerinde oy kaybına uğramış ve sadece yüzde 15,4 oy alarak seçimlerden üçüncü parti olarak çıkmıştı. Ayrıca Fazilet Partisi siyasete ilişkin dilini değiştirerek Refah Partisinin rejimi değiştirme söylemlerini bir tarafa bırakmış ve bu yeni durum 1990'lara hâkim olan rejimin laik karakterinin tehlikede olduğu söyleminin etkinliğini yitirmesiyle sonuçlanmıştır.

17 Ağustos 1999 depremi, devletin ve devleti temsil eden organların olağanüstü hallerdeki başarısızlığını hatta iflasını da beraberinde getirmiştir. Devlet depremde kötü bir sınav verince 'devlet baba' imajı çökmüş ve devletin kurumlarının 1990'lardaki tehdit paranoyası üzerine inşa ettiği meşruluk da önemli ölçüde zemin kaybetmiştir.

Son olarak ise, 10-11 Aralık 1999'da yapılan Helsinki Zirvesinde AB'nin Türkiye'yi aday ülke olarak kabul etmesi güvenlik ve tehdit temelinde işleyen hâkim dili değiştirmiş ve sivil ve siyasi aktörlere geniş bir konuşma alanı açmıştır.

Öcalan'ın yakalanması Suriye'yi tehdit algısı dışına çıkarırken, İzmit depremi sonrasında deprem bölgesine insanî

yardımda bulunan Yunanistan'ın düşman ülke imajını değiştirmiş, Refah Partisinin gündemin arkasına düşmesiyle de İran'a yönelik rejimi tehdit ettiği paranoyası da önemli ölçüde azalmıştır. Fakat en önemlisi AB üyelik sürecinin başlamasıyla birlikte hem içeride hem de dış politikada devlet bir Avrupalılaşma sürecine girmiştir. İçeride yapılan reformlar sayesinde sivil siyaset 1990'ların hâkim aktörü olan ordu karşısında pozisyonunu güçlendirirken, dış politikada güvenlik/tehdit üzerine inşa edilen ilişkiler yerini işbirliği, karşılıklı bağımlılık ve ticaret üzerine temellendirilen yeni bir ilişki biçimine bırakmıştır.

Helsinki Zirvesinde AB Türkiye'den dış politikasını değiştirmesi noktasında bazı açık taleplerde bulunmuştu (Gözen, 2006: 5).

Bu taleplerden ilki 'barış, istikrar, refah, demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü' gibi değerlerin benimsenmesi ve bunların yaygınlaşması yönünde bir dış politika izlenmesiydi.

İkinci talep ise, devam eden sınır anlaşmazlıklarını ve ilgili diğer meseleleri çözmek için her türlü gayretin gösterilmesi ve bu süreçte uluslararası hukukun öncelikli olarak dikkate alınmasıydı. Dolayısıyla AB'nin üyelik için Türkiye'ye getirdiği koşulların dış politikayı ilgilendiren kısmı Ankara'yı dış politikasını bu talepler doğrultusunda yeniden şekillendirmeye zorlamıştır. Yukarıda belirtildiği gibi başka birçok koşulun da mümkün kıldığı bu yeniden şekillendirme süreci 'dış politikanın Avrupalılaşması' olarak adlandırılmaktadır (Özcan, 2008: 147-164).

Avrupalılaşma ile paralel bir şekilde bu dönemde Türkiye dış politikasını belirleyen bir başka ilke, ekonomik ilişkilere verilen önem olmuştur. Dönemin dış politikasının belirlenmesindeki en önemli isimlerden biri olan İsmail Cem, dış politikada ekonominin belirleyiciliğini açık bir şekilde orta-

ya koymuştur. Ona göre, "artık askeri gücün ülkelerin uluslararası konumunun temel belirleyicisi olduğu bir dünyada yaşamıyoruz. Yeni paradigma yeni tarz bir güç anlayışını beraberinde getirmiştir ve bu güç ekonomik etkinliğe ve bunun sürdürülebilirliğine dayanmaktadır. Dünya bütünüyle küresel bir pazara dönüşürken, tarihsel, kültürel ve politik değerlerle desteklenen ekonomik unsurlar yeni binyılda ülkelerin üsteleneceği rolleri şekillendirecektir" (Cem, 2002: 2). Böylesi bir gücü hayata geçirmenin yolu ise yine İsmail Cem'e göre, Türkiye'yi 'Avrupalı, Akdenizli, Balkan, Kafkasyalı ve Ortadoğulu kimliklerin ya da Balkanlardan Orta Asya'ya yayılan geniş tarihî ve kültürel coğrafyanın' buluşma noktasına dönüştürmektir (*TDPA*, 2004: 835).

Kısacası Türkiye, içinde bulunduğu coğrafyanın ekonomik merkezine dönüşmeyi hedeflemekte ve bunun ön koşulu olarak komşularıyla mevcut problemlerini çözmeyi öncelikli dış politika hedefi haline getirmektedir.

Kasım 2000 ve Şubat 2001 tarihlerinde yaşanan ve Türkiye ekonomisini önemli ölçüde etkileyen iki ekonomik kriz, dış politikada ekonomik kaygıların öncelikli bir konum kazandığı süreci daha da güçlendirmiştir. Ekonomik kazancın bu şekilde öncelikli bir dış politika ilkesi haline gelmesi ekonomik işbirliklerini mümkün kılacak siyasal sorunların çözümüne yönelik çabaları da beraberinde getirmiştir.

'Komşularla iyi ilişkiler' bu dönemde dış politikanın temel ilkelerinden biri olarak dile getirilmiş ve bu bağlamda dış politika yapımcıları Türkiye'nin özellikle yakın komşuları ile yaşadığı siyasal problemleri çözmeye odaklanmışlardır. Yine İsmail Cem'in ifadeleriyle 'ekonominin bir uzantısı olarak işlev görmesi' düşünülen dış politika, tarihsel ve kültürel yakınlıkları olan komşu devlet ve bölgelerle geliştirilecek iyi ilişkiler üzerine temellendirilebilirdi (Cem, 2001: 8 ve 25).

Özetle, bu dönemde ekonomik ilişkilerin öncelikli bir hal aldığı ve bunun siyasetteki karşılığı olan komşularla ve yakın çevre ile sorunların çözümüne odaklanıldığı bir dış politika ilkesi hâkim olmuştur. Avrupalılaşma bu dış politika anlayışına hem kurumsal bir olanak/destek/dil sağlamış, hem de böylesi bir politikayı normalleştirerek tehdit ve güvenliğe odaklanan alternatif dış politika dilinin bu süreci sekteye uğratmasını engellemiştir.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: ASKER VE HÜKÜMET ARASINDA

MGK'nın dış politika konusunda temel belirleyici olduğu ve Cumhurbaşkanlığı ile hükümetlerin MGK ile 'uyum' içinde çalıştığı 1990'lı yıllardan farklı olarak, bu dönemde Avrupa Birliği'nin reform konusundaki talepleri hükümet ile ordu arasındaki uyumu sona erdirmiştir (*TDPA*, 2004: 889). Dolayısıyla bu dönemde dış politikanın belirlenmesi noktasında her ne kadar iki güçlü aktörün (ordu ve hükümet) varlığından bahsedilebilse de, ordunun dış politikanın belirlenmesi noktasındaki ayrıcalıklı konumuna ciddi itirazların geldiği bir süreç de söz konusudur.

Dış politikanın oluşumunda ortaya çıkan bu ikili yapı temel dış politika konularında zaman zaman karşı karşıya gelmiştir. Bu noktada en açık örnekler AB'ye üyelik doğrultusunda atılan adımlar sırasında ortaya çıkmıştır. Örneğin başbakanlığa bağlı İnsan Hakları Üst Kurulunun hazırladığı AB'ye üyelik doğrultusunda atılması gereken adımları saptayan bir rapor ordu cephesinde ciddi bir rahatsızlığa neden olmuştur. Hükümet kanadı raporda azınlık hakları ve dil yasağının kaldırılmasından bahsederken, genelkurmay bu unsurların rapordan çıkarılması konusunda hükümete açık bir baskı yapmıştır. Genelkurmayın baskısı sonucunda ilgili öneriler rapordan çı-

karıldığı gibi, raporu hazırlayan İnsan Hakları Üst Kurulunun başkanı da görevden alınmıştır (Çalış, 2006: 420).

Kısacası bu dönemde dış politikayı uygulama noktasında sivil hükümet öne çıkarken, uygulanacak dış politikanın sınırlarının saptanması noktasında genelkurmay belirleyici olmaya devam etmiştir.

Bu ikili yapıya rağmen, 30 Haziran 1997 ve 11 Temmuz 2002 tarihleri arasında dışişleri bakanlığı görevinde bulun İsmail Cem, dış politikanın yapımı konusunda en etkili isim olarak öne çıkmaktadır. İsmail Cem, bakan olarak aktif görevinin yanı sıra, bu dönemde Türkiye dış politikasının temel felsefesini şekillendiren en önemli isim olmuştur. Yunanistan'la ilişkilerin geliştirilmesi noktasında kişisel inisiyatif alarak yakınlaşma sürecinin temel aktörü olduğu gibi, AB ile ilişkilerin Lüksemburg sonrası süreçte yeniden restore edilmesinde dönemin AB ile ilişkilerden sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Ali İrtemçelik ile birlikte özel bir gayret göstermiştir.

Bu dönemde dış politikanın belirlenmesi noktasında koalisyon hükümetini oluşturan partilerin de etkili olduğu söylenebilir. Koalisyon hükümetinin küçük iki ortağı olan Milliyetçi Hareket Partisi ve ANAP arasındaki görüş farklılıkları özellikle AB ile ilişkileri etkilemiştir. MHP azınlık hakları, anadilde eğitim, Kıbrıs ve Ege sorunları konularında getirilen AB koşullarını şiddetli bir şekilde eleştirerek sürece dâhil olurken, ANAP AB konusundaki ısrarcı tavrıyla Helsinki sonrasında AB ile ilişkilerde gerilim üretebilecek konuların krize neden olmaksızın atlatılmasına katkıda bulunmuştur. Fakat koalisyon hükümeti içindeki bu denge 3 Ağustos 2002'de mecliste kabul edilen AB Üçüncü Uyum Paketine kadar devam edebilmiş, söz konusu paketle Abdullah Öcalan'a ilişkin idam cezasının kaldırılması MHP'de ciddi rahatsızlığa yol açarak 3 Kasım 2002 seçimlerine giden hükümet içindeki çözülmeyi başlatmıştır.

Bu dönemde başta iş dünyası olmak üzere sivil toplum kuruluşlarının ve kamuoyunun dış politika konularında öne çıktığı söylenebilir. Helsinki kararının alınmasında ve daha sonraki süreçte sivil siyasetin AB'ye angaje bir politika belirlemesi noktasında sivil toplum kuruluşlarından ve kamuoyundan gelen baskı önemli ölçüde etkili olmuştur (Öniş, 2003). Örneğin 175 sivil toplum kuruluşunun yanı sıra gazetecilerin, yazarların ve sanatçıların da dâhil olduğu 'Avrupa Hareketi 2002' Aralık 2002 Kopenhag Zirvesinde AB ile üyelik müzakerelerin başlatılmasını garantiye almak için hükümetten meclise kadar bütün karar verici kurumlar üzerinde baskı uygulamıştır. Göreli olarak milliyetçi bir hükümetin iktidarda olduğu bir dönemde AB'nin üyelik doğrultusunda Türkiye'den talep ettiği reformların hayata geçirilmesinde bu grubun ve diğer başka sivil toplum kuruluşlarının karar vericiler üzerinde uyguladığı baskılar belirleyici olmuştur.

Bu ve benzeri sivil toplum kuruluşları sadece Türkiye'deki karar vericiler üzerinde baskı uygulamamış, aynı zamanda Avrupa'daki muhataplarıyla yoğun bir iletişime geçerek AB kurumları ve karar vericileri üzerinde baskı yapmaları için muhataplarını ikna etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla sivil kuruluşlar, geleneksel politika yapımcıları olan kurumların işlevini üstlenmiş ve bu kurumları atlayarak AB ile doğrudan ilişki kurmuşlardır.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

Avrupa Birliği ile Yeniden

1997 Lüksemburg Zirvesi ile Türkiye-AB ilişkileri tarihinin en düşük seviyesine gerilemişti. Bu tarihten sonra ilk kez 4 Kasım 1998'de yayınlanan İlerleme Raporunda AB'nin

Türkiye'yi on iki aday ülkeden biri olarak tanımlaması taraflar arasındaki ilişkilerin düzelmesi konusunda olumlu bir etki sağlamıştır. Fakat AB'nin Türkiye'ye ilişkin bakışının değişmesi bazı yapısal gelişmeleri beklemek zorundaydı. Almanya'da muhafazakârların yerine sol bir partinin iktidara gelmesi, Yunanistan'ın Öcalan krizinden sonra Türkiye ile yakınlaşması ve 1999 depremleri sırasında AB ve Türkiye arasında yaşanan duygusal diyalog 1997'deki olumsuz havayı önemli ölçüde değiştirmiştir.

Bu yapısal gelişmelerin yanı sıra, Türkiye cephesinde kişisel olarak İsmail Cem'in, kurumsal düzlemde dışişleri bakanlığının ve sivil toplum kuruluşlarının çabaları, 1999 Helsinki Zirvesinde AB'nin daha önce Lüksemburg'da almış olduğu kararı değiştirmesini mümkün kılmıştır. Bu bağlamda, Lüksemburg'da Türkiye'nin adaylık statüsünü tanımayan AB, Helsinki'de aldığı yeni kararla Türkiye'nin 'diğer aday ülkelere uygulanan aynı kriterler temelinde Birliğe katılmaya aday bir ülke' olduğunu ilan etmiştir.

Helsinki'de alınan kararın Türkiye siyasetini ve dış politikasını etkileyen bazı önemli sonuçları olmuştur.

İlk olarak, Türkiye'nin adaylığı karşılığında Ankara Kıbrıs'ın AB üyeliğini zımni olarak kabul etmiştir. Helsinki raporu Birleşmiş Milletler denetiminde Kıbrıs'a ilişkin yapılan görüşmeleri desteklediğini, fakat 2002'ye kadar sorunun çözülmemesi durumunda Kıbrıs'ın birliğe katılımına ilişkin kararın adadaki sorunu bir önkoşul olarak değerlendirmeksizin verileceğini açıkça dile getiriyordu. Bu, Kıbrıs meselesi çözülmeksizin Kıbrıs Rum Yönetimi'nin AB'ye üye olacağı anlamına geliyordu ve bir anlamda Kıbrıs'ın üyeliği yolundaki temel engel ortadan kaldırılmıştır.

İkincisi Helsinki ile birlikte Türkiye'nin üyelik doğrultusunda başlattığı reform süreci iç siyasetteki dengeleri önem-

li ölçüde değiştirmiş, Kemalist rejimin başından itibaren bastırmaya çalıştığı İslamcı ve Kürt hareketler AB reformları sayesinde kendilerine geniş bir manevra alanı bulmuşlardır.

Üçüncüsü ise dış politikada güvenlik ve tehdit temelli yaklaşımlar yerini işbirliği ve ekonomik ilişkilerin öncelendiği bir Avrupalılaşma sürecine bırakmıştır.

Helsinki Zirvesi, Türkiye'den üyelik konusunda yerine getirmesi gereken koşulları kısmen ortaya koysa da, bu koşulların netleştirildiği doküman 7-11 Aralık 2000'de toplanan Nice Kongresi'nde kabul edilen Katılım Ortaklığı Belgesi olmuştur. Belge, Türkiye'den Yunanistan ile sınır sorunlarını çözmesini, Kıbrıs konusunun çözümü konusundaki uluslararası çabalara destek olmasını, insan hakları konularında iyileşmeye gidilmesini ve idari ve adli reformlar yapılmasını istemekteydi.

19 Mart 2001'de açıklanan Ulusal Program ise Türkiye'nin bu kriterleri gerçekleştirmesini belirli bir takvime bağlamıştır. Bu takvimde ilk sırayı siyasi, idari ve yargı reformları bağlamında 2001 yılı içinde anayasada yapılacak değişiklikler almıştır.

2 Ekim 2001'de anayasada yapılan değişiklikle özellikle PKK lideri Abdullah Öcalan'ı ilgilendiren bir mesele olan idam cezasında düzenlemeye gidilmiş, siyasi partilerin kapatılması sınırlandırılmış, anadilde yayın yasağı sona erdirilmiş ve askerin siyaset üzerindeki etkinliğine olanak sağlayan MGK kısmen sivilleştirilmiştir.

Böylelikle AB'nin Türkiye'nin siyasi, idari ve adli yapısını değiştirdiği, tam da bu nedenle farklı iktidar grupları arasındaki dengeleri yeniden şekillendirdiği bir süreç de başlamış oldu. 6 Şubat 2002'de kabul edilen Birinci Uyum Paketiyle kurumsal bir geleneğe kavuşan bu süreç, koalisyon hükümetinin dağılmasına kadar gitti. Paketlerin içeriğinden, özellikle Ağustos 2002'deki Üçüncü Uyum Paketiyle idam ce-

zasının kaldırılması ve genel olarak Kürt haklarına ilişkin düzenlemelerden, rahatsız olan Milliyetçi Hareket Partisi erken seçime gidecek süreci başlattı.

Bu dönemde AB ve Türkiye arasında yaşanan en önemli kriz ise Helsinki Zirvesi'nde alınan karar doğrultusunda AB'nin Güvenlik ve Savunma Politikası (AGSP) oluşturması sırasında yapılan müzakereler nedeniyle yaşanmıştır. AGSP, temelde AB üyesi olmayan NATO ülkelerinin NATO kaynaklarının kullanıldığı bir operasyona dâhil olabileceğini; ama bu operasyona ilişkin kararlarda oy hakkı olmayacağını öngörmekteydi. Türkiye ise Aralık 2000'de NATO kaynaklarının kullanıldığı bu operasyonlarda özellikle Kıbrıs ve Ege sorunlarını göz önünde bulundurarak oy hakkına sahip olmak istediğini açıklamıştır. Bu açıklamasına paralel olarak Ankara'nın talebi yerine getirilene kadar NATO'da konuya ilişkin yapılan oylamaları veto etmesi AB ve Türkiye arasında bir krize neden olmuştur.

Bu kriz Aralık 2001'e kadar devam etmiş, AB'nin bir NATO ülkesine yönelik müdahalede bulunmayacağını ve söz konusu operasyonların Türkiye'nin yakın çevresini kapsamayacağını taahhüt etmesinin ardından Ankara konuya ilişkin vetosunu kaldırmıştır. Fakat bu sefer de Yunanistan böyle bir istisna getirilen yapılanmanın eksik bir savunma kurumu olacağı gerekçesiyle AGSP'nin hayata geçirilmesini engellemiştir. Bu itirazın çözümlendiği Aralık 2002 tarihinde yapılan görüşmelerde AB ve NATO üyeleri birbirlerine karşı kuvvet kullanmamayı taahhüt ederken, NATO kaynakları ve istihbaratına Kıbrıs'ın erişim sağlaması engellenmiştir.

Yunanistan'la İlişkilerde Yumuşama

1990'ların ikinci yarısına kadar Türkiye ile arasındaki güvenlik problemlerini 'dışlayıcı' bir zeminde çözme politikası güden Yunanistan, bu tarihten itibaren ve özellikle 1996'da ku-

rulan Costas Smitis hükümeti ile birlikte söz konusu problemlerin çözümünü Türkiye'nin Avrupalılaşmasında görmeye başlamıştır (Rumelili, 2007). Bu politika değişikliği 1999 Helsinki Zirvesinde AB'nin Türkiye'ye aday statüsü vermesiyle kurumsal bir zemine otururken, yine 1999 yılında yaşanan İzmit ve Atina depremleri iki ülkeyi daha da yakınlaştırmıştır. Yorgo Papandreu ve İsmail Cem gibi ılımlı iki dışişleri bakanı da söz konusu politika değişim sürecine katkıda bulunmuş ve 2000'li yıllara girildiğinde Yunanistan, Türkiye'nin AB üyeliğinin en önemli destekçilerinden biri olmuştur.

Ankara ve Atina arasında ilk üst düzey görüşme, Öcalan'ın yakalanmasından sonra yumuşayan bir ortamda iki ülke dışişleri bakanları arasında 30 Mayıs 1999'da gerçekleşmiştir. Yıllar sonra New York'ta gerçekleşen böylesi bir üst düzey görüşmenin sonucunda İsmail Cem ve Yunanistan Dışişleri Bakanı Yorgo Papandreu kültür, eğitim, ticaret, turizm ve terörle mücadele alanlarında işbirliğini öngören bir fikir teatisinde bulunmuşlardır.

Bu ilk girişim 1999 depremleri ve Helsinki'de alınan kararla daha uygun bir zemin kazanınca 2000 yılı iki ülke arasında ciddi bir yakınlaşmanın olduğu bir yıla dönüştü. Ocak 2000'de Yunanistan dışişleri bakanı Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirirken, Şubat 2000'de de İsmail Cem resmi ziyaret kapsamında Yunanistan'a gitti. Bu karşılıklı ziyaretler sırasında New York'ta görüş birliğine varılan konularda dokuz farklı işbirliği antlaşması imzalandı.

1953'ten itibaren bu tarihe kadar sadece 1970 yılında uluslararası ulaşım konusunda bir antlaşma imzalandığı göz önüne alınırsa bu anlaşmaların iki ülke arasındaki ilişkileri güvenlik ve tehdit zemininden işbirliği alanına kaydırdığı söylenebilir.

İki ülke arasında en önemli problem kaynağı olan Ege sorunları AB düzleminde ele alınmaya başlandı. 1999 Helsinki

Zirvesi'nde Türkiye'ye Avrupa Birliği'ne üyelik bağlamında Yunanistan ile Ege Denizinde yaşanan anlaşmazlıkları çözme koşulu getirilmişti. Bu nedenle Türkiye, Ege sorunları konusunda Yunanistan ile müzakere masasında kalma noktasında zorlayıcı bir motivasyona sahipti.

Helsinki kararı doğrultusunda taraflar Ege Denizinde çatışma risklerinin azaltılması ve karşılıklı olarak azınlıkların haklarının geliştirilmesi konularında anlaşmaya vardılar. Bu bağlamda Ege Denizindeki sorunlara köklü çözümler bulmak amacıyla bir taraftan 'akil adamlar' düzeyinde görüşmeler yapılması karara bağlanırken, diğer taraftan da söz konusu sorunları çözmeye katkı sağlayabilecek 'Güven Artırıcı Tedbirler' alınması konusunda anlaşılmıştır (Gözen, 2006: 9). Güven artırıcı önlemler kapsamında bir ülkenin diğer ülkede düzenlenen askerî tatbikata gözlemci göndermesine ve kuvvet komutanlıkları arasında düzenli toplantıların yapılmasına karar verilmiştir.

Ege'deki sorunları çözme bağlamında en ciddi adım ise Mart 2002'de dışişleri bakanlığındaki müsteşarlar arasında başlatılan 'istikşafî' (keşif amaçlı) görüşmeler olmuştur. Bu görüşmelerin temel amacı Ege'deki sorunların incelenmesi ve söz konusu sorunların nasıl çözüleceğine dair çıkış yollarının bulunmasıydı. Böylelikle ilk kez iki ülke arasında daha önce tartışılma zemini bulunmayan güvenlik sorunları masaya yatırılmıştır.

İlişkilerdeki bu genel düzelmeye rağmen, bu dönemde iki ülke arasında bazı sorunlar da gündeme gelmiştir. Bunlardan en dikkat çekicisi Yunanistan'ın Limni Adasını NATO tatbikatlarına dâhil etme kapsamında silahlandırma konusunu Ekim 2000 tarihinde yeniden gündeme getirmesi olmuştur. Türkiye Limni'nin NATO tatbikatına dâhil edilmesini reddedince Yunanistan tatbikattan ayrıldı ve Kıbrıs Rum Yö-

netimi ile "Nikiforos" tatbikatı düzenledi. Bu da Türkiye'nin sert tepkisine yol açtı ve iki ülke arasında sert açıklamaların yapıldığı bir kriz yaşandı.

Benzer bir şekilde Mayıs 2001'de Türkiye'ye ait bir araştırma gemisinin Ege'ye açılması ve iki ülkenin hava kuvvetlerinin karşılıklı hava sahası ihlallerinde bulunması da taraflar arasında rahatsızlığa neden olmuştur. Fakat bu dönemdeki krizleri önceki benzerlerinden ayıran temel unsur, bu krizlerin ilişkilerde yaşanan genel düzelmeyi olumsuz yönde etkilememesiydi. Diğer bir ifadeyle Atina ve Ankara arasında bu dönemde yaşanan krizler tali bir görüntü sergilemiş ve genel görüntü ilişkilerin olumlu bir zeminde seyretmesi olmuştur. Bunun en önemli göstergelerinden birisi iki ülke arasında artan ticaret hacminde görülmüş ve 1998'de 370 milyon dolar olan Türkiye'nin Yunanistan'a yaptığı ihracat, 2003 yılında 920 milyon dolar seviyesine kadar yükselmiştir.

Rusya ile Yakınlaşma

1990'ların başında Türkiye Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine yönelik aktif bir politika izlemiş, fakat özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren Rusya'nın dağılma sonrası süreçten toparlanarak tekrar bölgeye dönmesiyle aktif politika yerini Rusya'nın bölge siyasetini öncelikli olarak dikkate alan daha dengeli ilişkilere bırakmıştır. İkili ilişkiler düzleminde ise, Türkiye'nin Rusya'daki Çeçen sorununa müdahil olma girişimleri, PKK'nın Rusya'daki faaliyetleri ve Rusya'nın Karabağ sorununda Ermenistan'ın yanında tavır alması gibi konular temel problem alanlarını oluşturmuştur.

Bu gerilim alanlarına rağmen iki ülke ilişkileri genelde olumlu bir görüntü sergilemiştir. 1990'ların ilk yarısında iki ülke üst düzey liderleri arasında yoğun bir diplomatik ziyaret trafiği yaşanmış ve 1996 yılına kadar taraflar işbirliği

konularında on beş farklı antlaşma ve protokol imzalamışlardır. 1990'ların sonlarına doğru ise gerilim konuları önemli ölçüde gündemden çıkmış, yerini 'yoğun işbirliği ve stratejik ortaklığın' aldığı bir sürece bırakmıştır (Aktürk, 2006: 341).

Türkiye'nin Lüksemburg Zirvesi ile AB'den dışlandığı bir dönemde 16-17 Aralık 1997'de Rusya başbakanı Viktor Chernomyrdin'in Türkiye'yi ziyareti hem sembolik önemi hem de sonuçları açısında Türkiye-Rusya ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ziyaret sırasında Rus doğalgazını Türkiye'ye getirecek olan 'Mavi Akım' projesinin imzalanması iki ülke arasında ekonomi ve enerji konularında yoğun işbirliğine imkan veren yeni bir ilişki biçiminin başlangıcı olmuştur.

Vladimir Putin'in 1999 yılı içinde önce başbakan ve daha sonra Mayıs 2000'de başkan olmasıyla ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır. Ekonomik ilişkilerdeki olumlu havaya rağmen Türkiye ve Rusya 5 temel konuda sorunlar yaşamaktaydı: Bir türlü hayata geçirilemeyen Mavi Akım projesi, Dağlık Karabağ sorununda Rusya'nın Ermenistan lehine tavır alması, Kafkaslar'da yaşanan etnik çatışmalar, Çeçenistan sorunu ve PKK'nın Rusya'daki faaliyetleri.

Başbakan Bülent Ecevit'in 4-6 Kasım 1999'da Moskova ziyareti sırasında Çeçenistan ve PKK konuları gündeme geldi ve taraflar "terörizme karşı işbirliği deklarasyonu" imzaladılar. Fakat aynı tarihte Rusya Başkanı Boris Yeltsin'in Ermenistan lideriyle görüşmesi Dağlık Karabağ konusunda Türkiye ve Rusya arasında bir anlaşma imkanı olmadığının işareti oldu. Güvenlik konuları dışında ise taraflar vize kolaylıkları, enformasyon, sağlık ve enerji gibi alanlarda da birçok antlaşma imzaladılar.

Yaklaşık bir yıl sonra 23-25 Ekim 2000'de Rusya Başbakanı Mihail Kasyanov'un Türkiye ziyareti sırasında birçok ekonomi temelli antlaşmanın yanı sıra taraflar arasında "askeri tekno-

loji konusunda ortak komisyon" kurulması karar bağlanmış ve silah satın alımına ilişkin de görüşmeler yapılmıştır. Askeri alanda işbirliği ve silah satın alımının iki ülke arasında gündeme gelmesi, Soğuk Savaş siyasetinin Türkiye nezdinde artık geride bırakıldığının açık bir göstergesi olmuştur.

Bir sonraki yıl taraflar arasında askerî alanda işbirliği konuları tartışılmış ve nihayet Ocak 2002'de iki ülke silahlı kuvvetleri aralarında askerî eğitim alanında işbirliği ve yardımlaşma antlaşması imzalamışlardır. Aynı zamanda bu antlaşmadan önce iki ülkenin Romanya, Bulgaristan ve Gürcistan ile birlikte Nisan 2001'de Kara Deniz Gücü adı altında ortak askerî deniz tatbikatı yapması, iki ülke ilişkileri tarihinde bir ilk olmuştur. Bütün bu gelişmeler Putin'in Ekim 2000'de 'Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkileri stratejik partnerlik seviyesine yükseltme' yönündeki açıklamasıyla birlikte düşünüldüğünde iki ülke ilişkilerinin geldiği seviyeyi göstermesi açısından önemlidir.

Rusya ile bu yakın ilişkilerin Türkiye açısından bazı önemli sonuçları olmuştur.

Birincisi, Türkiye Çeçenistan meselesinde Rusya'yı rahatsız edecek bir politika izlemekten kaçınmış, diğer bir ifadeyle 1990'ların ilk yarısındaki Çeçenistan yanlısı politikasını terk etmiştir.

İkincisi, bu yakınlaşma Türkiye kökenli firmaların Rusya'da yatırım olanaklarını artırırken, Rusya'dan gelen turistler de Türkiye'nin ekonomisine önemli bir katkı sağlamıştır.

Üçüncü olarak, Rusya hızlı bir şekilde Türkiye'nin en önemli enerji sağlayıcısı konumuna yükselmiş ve Türkiye büyük ölçüde Rusya'ya enerji konusunda bağımlı hale gelmiştir.

Dördüncüsü, Orta Asya ülkeleriyle ilişkiler konusunda iki ülke birbirine angaje bir konuma gelmiştir. Bunun en önemli göstergesi Kasım 2001'de taraflar arasında imzalanan 'Türkiye ve Rusya Arasında Avrasya'da İşbirliği İçin Eylem Planı:

İkili İşbirliği'nden Çok Boyutlu Partnerliğe' belgesi olmuştur. Buna göre, taraflar Kafkaslar ve Orta Asya'da birbirlerinin çıkarlarına zarar verecek şekilde hareket etmemeyi taahhüt etmekteydi ve bu taahhüt özellikle Türkiye için bölgede ABD ile işbirliğinde bir politika izlememek anlamına geliyordu.

Son olarak ise, Rusya ile bu yakın ilişki özellikle AB reformları ile birlikte güç kaybına uğrayan iktidar yapılarının gözünde Rusya'yı alternatif bir merkez olarak öne çıkarmıştır. Örneğin Mart 2002'de dönemin MGK Genel Sekreteri Tuncer Kılınç, AB reformları sivil siyaset üzerindeki askerî vesayetin yapısını zayıflatmaya başlayınca Türkiye'nin Avrupa Birliği yerine Rusya'yla ittifaka girmesi gerektiğini açıklamıştır.

Ortadoğu ile Yakınlaşma ve Denge

1990'lı yıllar Türkiye'nin başta Suriye ve İran olmak üzere bölgedeki İslam ülkelerinden uzaklaşmasına ve İsrail ile yakınlaşmasına tanıklık etmişti. Necmettin Erbakan'ın başbakan olduğu dönemde kendi kişisel girişimleri doğrultusunda İslam ülkeleri ile görüşmeler ve çeşitli antlaşmalar imzalanmış olsa da, bu dönemde dış politika yapımının temel aktörü konumunda olan Türk Silahlı Kuvvetleri, söz konusu ülkelerle yakın ilişkiye mesafeli bakmıştır.

Bu mesafeli bakışın arkasında İran örneği göz önüne alındığında üç temel unsur yatmaktaydı. Birincisi ordu ve bürokrasi tarafından İran Türkiye'deki İslamcılığın yerleşmesinin temel dış desteği olarak görülmekte ve Türkiye'de 'laik' olarak bilinen kamusal etkinliği olan isimlere yönelik suikastların temel suçlusu olarak değerlendirilmekteydi.

İkinci olarak, İran Türkiye'deki politika yapımcılarına göre PKK'ya destek veren en önemli dış güçlerden birisiydi.

Son olarak ise, Orta Asya'da yeni bağımsızlığını kazanmış ülkelere model olma ve bu ülkeler üzerinde nüfuz kurma konusunda Türkiye, İran ile bir rekabete girmişti (Aras, 2001).

1999 sonrası dönemde İran ile ilişkileri belirleyen bu dinamikler önemli ölçüde etkisini yitirince komşularla işbirliğine ve ekonomik ilişkilere öncelik veren yeni dış politika yaklaşımı doğrultusunda iki ülke ilişkilerinde göreli bir düzelme süreci yaşanmıştır.

Öcalan'ın yakalanmasıyla PKK'nın geri çekilmesi, Refah Partisinin kapatılması ve ardından güç kaybetmesi sonucunda Türkiye iç siyasetinde 'irtica' tehdidinin ikinci plana düşmesi ve Avrupalılaşma nedeniyle ekonomik önceliklerin güvenlik algılarının yerini alması gibi gelişmeler, Türkiye'nin İran örneğinde olduğu gibi Ortadoğu ülkelerine olan bakışını da değiştirmiştir.

Bu değişimin en açık örneği Suriye ile ilişkilerde yaşanmış ve 1998'de Adana Mutabakatının imzalanmasının ardından iki ülke arasındaki ilişkiler hızla gelişmiştir. Dönemin cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Suriye lideri Hafız Esad'ın cenaze törenine katılması iki ülke ilişkilerindeki düzelmenin sembolik göstergesi olurken, Türkiye'ye karşı daha ılımlı bir isim olan oğul Beşşar Esad'ın Suriye'de babasının yerini alması ilişkilerin olumlu seyrini daha da hızlandırmıştır. Bu süreçte Türkiye Dışişleri Bakanlığı Suriye'nin Hatay'a yönelik iddialarını göz önünde bulundurarak tarafların karşılıklı olarak birbirlerinin bütünlüğüne ve egemenliğine saygı duyulmasını öngören bir ilkeler bildirgesi hazırlasa da, bunun imzalanması Suriye'den gelen talep doğrultusunda daha sonraki döneme bırakılmıştır. Fakat zamanla Hatay meselesi ilişkilerde gündeme gelen bir sorun olmaktan çıkmış ve ardından Haziran 2002'de tarafların askerî eğitim işbirliği konusunda bir antlaşma imzalaması ülkeler arasında tehdit algısının önemli ölçüde ortadan kalktığının bir işareti olmuştur.

Suriye başta olmak üzere komşu Müslüman ülkelerle yakınlaşma İsrail ile 1990'larda en üst düzeye çıkan stra-

tejik ilişkilerin sorgulandığı bir süreçle beraber gitmiştir. 1990'larda Filistin ve İsrail arasındaki barış görüşmeleri 2000 yılına gelindiğinde sona ermiş, yerini İsrail'e karşı Filistin halk ayaklanması olan İntifada'ya bırakmıştır.

Bu gerilimin yanı sıra 1990'larda Türkiye'yi İsrail'e yakınlaştıran PKK faktörü ve komşulardan gelen tehditler gibi koşulların da değişmiş olması iki ülke ilişkilerinde kontrollü bir gerilim aşamasına geçilmesiyle sonuçlanmıştır. Türkiye'nin bu dönemde İsrail'e yönelik temel politikası Filistin-İsrail sorununda barış olasılığının artırılması üzerine kurulmuştu ve söz konusu olasılığın tehlikeye düştüğü anlarda Ankara'nın tepkisi sert olmuştur.

Bu bağlamda Türkiye, 1 Aralık 2000'de BM Genel Kurulunun İsrail'in Filistin topraklarından çekilmesini öngören kararını onaylarken, Nisan 2002'de İsrail'in Filistin'i işgal edip Filistin hareketinin lideri Yaser Arafat'ı karargâhında kuşatması Türkiye'nin tepkisini çekmiştir. Dönemin başbakanı Bülent Ecevit, İsrail'i 'Filistin halkına karşı dünyanın gözü önünde soykırım uygulamakla' suçlarken (Aras ve Karakaya-Polat, 2007: 478), 1990'larda İsrail ile yapılan anlaşmalar ilk kez sivil aktörler tarafından güçlü bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Hükümetin yanı sıra muhalefet partileri, medya ve sivil toplum kuruluşları bu anlaşmaların ya askıya alınmasını ya da tümüyle iptal edilmesini açıkça dile getirse de, İsrail ile ilişkilerin 1990'lı yıllardaki mimarı olan ordu söz konusu tartışmaların karar safhasına varmasını engellemiştir.

11 Eylül ve ABD ile İlişkiler

Yeni milenyumun eşiğinde Türk-Amerikan ilişkileri ticaret, enerji, bölgesel işbirliği, Kıbrıs ve güvenlik olarak 5 temel başlık altında şekilleniyordu. Başbakan Mesut Yılmaz'ın Türkiye'nin Avrupa Birliği'nden dışlandığı günlerde Aralık

1997'deki ABD ziyaretinde ortaya çıkan bu başlıklar yaklaşık 2 yıl sonra Başbakan Bülent Ecevit'in ziyaretinde de temel görüşme konularını oluşturdu. Fakat 1999 depreminin tetiklediği ekonomik kriz ABD'den gelecek ekonomik yardımı diğer başlıkların önüne geçirmişti. Böyle bir ortamda Ecevit'in, rahat pozisyondaki ABD Başkanı Bill Clinton önünde ayakta durduğu fotoğrafı uzun süre siyasi tartışmaların referanslarından birisi oldu.

Bu olağan siyasi iklimi New York'taki İkiz Kuleler ve Washington'daki Pentagon binasına yönelik 11 Eylül 2001 tarihinde gerçekleştirilen terör saldırıları bütünüyle değiştirdi. O güne kadar hâkim siyaset dilinin marjında kalan terörizm, radikal İslam ve Ortadoğu küresel siyasetin ve Türk-Amerikan ilişkilerinin merkezine taşındı. Üstelik 11 Eylül saldırıları o tarihe kadar akademik çevrelerde tartışılan ve temelde Hristiyan ve İslam medeniyetleri arasında bir çatışmanın olduğu varsayımı üzerine kurulu olan 'medeniyetler çatışması' tezini siyasetin temel dili haline getirmişti (Balcı, 2009).

11 Eylül öncesi kaleme alınan akademik metinlerde iki medeniyet arasında kalmış bir ülke olarak tanımlanan Türkiye'nin bu yeni hâkim dile ilk tepkisi İslam ve Hristiyan medeniyetleri arasında artan gerginliğin çözümü için bir platform oluşturmak olmuştur. 12-13 Şubat 2002'de İstanbul'da düzenlenen bir toplantıyla AB ülkeleri ile İslam Konferansı Örgütü üyelerini bir araya getiren Türkiye, bu toplantıda medeniyetler arasında barış, işbirliği ve uyum mesajları vermiştir. Dönemin Ecevit hükümetinin başlattığı bu inisiyatif, daha sonra 2005 yılında Türkiye ve İspanya'nın ortak başkanlıklarıyla kurulan Medeniyetler İttifakı ile kurumsal bir zemine kavuşmuştur (Balcı ve Miş, 2008). Sonuçta gerek yeni siyasal iklim gerekse bu bağlamda üstlendiği siyasal inisiyatifler 2000'li yıllara girildiğinde Türkiye'nin küresel ölçekteki etkinliğini artırmıştır.

11 Eylül'ün Ankara ve Washington arasındaki ilişkilere etkisi ise ABD'nin 'terörle savaş' politikası bağlamında Afganistan ve Irak'a müdahalesi sırasında ortaya çıkmıştır. Saldırıların hemen ardından Ecevit başkanlığında toplanan bakanlar kurulu "Türkiye sorumlu bir müttefik ve dost olarak ABD'yi terörizmle mücadelede desteklemektedir" açıklamasında bulunmuş, dışişleri bakanlığı ve genelkurmay da aldıkları ortak kararla NATO kapsamında yapılacak olası bir operasyonda ABD'nin destekleneceğini belirtmiştir (Bölme, 2012: 357).

11 Eylül saldırılarının sorumlusu El-Kaide örgütünün konuşlandığı Afganistan'ın ABD ile işbirliğini reddetmesi üzerine Washington bu ülkeye yönelik operasyon kararı almıştır. Türkiye 26 Eylül 2001'de hava sahasını ve ülkedeki üsleri Amerikan uçaklarına açarak gerçekleştirilecek Afganistan operasyonuna destek verme iradesini açıkça ortaya koymuştur. 7 Ekim 2001'de Afganistan'a yönelik Amerikan müdahalesi başladıktan sonra ise Ecevit Hükümeti, talep edilmesi halinde Afganistan'a asker göndermek için gereken tezkereyi meclisten çıkarmıştır (Bölme, 2012: 360). Savaş sona erdiğinde Ankara'nın Afganistan'ın yeniden yapılandırılması bağlamında ABD'ye yönelik desteği devam etmiş ve bu doğrultuda BM çatısı altında kurulan Uluslararası Güvenlik Destek Kuvvetine 260 asker göndererek katkıda bulunmuştur. Üstelik ilerleyen dönemlerde Türkiye söz konusu kuvvet içinde rolünü daha da artırmış, burada görev alan asker sayısını 1400'e kadar çıkarmış, hatta bu kurumun komutanlığını da üstlenmiştir (Hale, 2013: 164).

Türkiye'nin bu yeni güvenlik odaklı iklimde ABD'den temel beklentilerini ise 2001 ekonomik krizi şekillendirdi. Bülent Ecevit'in 16 Ocak 2002'de ABD ziyaretiyle somut hale dönüşen bu beklentiler terörle mücadelede ABD ile yapılacak işbirliğinin koşulu haline geldi. Söz konusu görüşmede

ABD ile ekonomik ilişkilerin en az siyasi ilişkiler kadar üst düzeye çıkarılması, Türkiye'nin askeri borçları için bir komisyon oluşturulması, ABD'nin Türkiye'ye yönelik turizm kısıtlamasını kaldırması ve ABD'de Türk tekstiline uygulanan kotanın hafifletilmesi temel konu başlıklarıydı.

Ekonomik etkilerinin yanı sıra 11 Eylül sonrası siyasi iklimin Türkiye açısından başka önemli sonuçları da oldu. Bunlardan en önemlisi PKK'ya karşı mücadelede Batı ülkeleri ile insan hakları temelinde sorunlar yaşayan Türkiye'nin meşru bir zemin kazanmasıydı. Örneğin bu tarihe kadar Türkiye'ye PKK ile mücadelesinde sert eleştiriler yönelten Avrupa Birliği Konseyi, 2002 yılında PKK'yı terörist eylemlerde bulunmuş terör örgütleri listesine dâhil etmiştir. AB'nin terör listesine girmiş olmak seyahat sınırlaması, kaynakların dondurulması ve mali yardımların engellenmesi gibi önlemleri getirdiğinden PKK'nin manevra alanını önemli ölçüde sınırlandırmıştır.

Avrupa Birliği'nin bu tavrı, daha sonra Türkiye'deki Kürt siyasal hareketine PKK ile bağlarını kesmesi tavsiyesine kadar gitmiştir.

11 Eylül saldırılarının Türkiye bağlamında bir başka etkisi ise artan Amerikan karşıtlığı olmuştur. ABD'nin terörizmle savaş gerekçesiyle Irak'a müdahale etmesi, daha geniş ölçekte Ortadoğu'yu yeniden yapılandırma politikaları ve bu bağlamda ortaya atılan Büyük Ortadoğu Projesi Türkiye'deki Amerikan karşıtlığının en önemli referans noktaları olmuştur.

Son olarak 11 Eylül saldırıları ve ardından gelen Washington'un Ortadoğu'yu yeniden yapılandırma politikaları Türkiye'de komplo teorileri için uygun bir iklim üretmiş ve bu iklimde Türkiye'de iktidara gelen partiler dahi Amerika'nın bir projesi olarak tanımlanabilmiştir.

Ekonomik Kriz ve Dış Borçlanma

1980'lerle birlikte ekonominin neoliberal düzlemde yeniden yapılandırılması, dış (ve iç) borç sarmalındaki Türkiye ekonomisi için bir çözüm olmamış aksine krizi daha da derinleştirmiştir. 1990'lara gelindiğinde Türkiye Nisan 1994'te büyük bir ekonomik kriz yaşamış ve enflasyon yüzde 150 oranına kadar yükselmiştir.

Bu kriz IMF'den alınan borçlarla kısmen atlatılsa da, bu tarihten sonra ekonomik krizin kronikleşmesiyle birlikte Türkiye Avrupa Birliği'ne daha da yakınlaşırken, dönemin politika yapımcıları Avrupa Birliği fonlarını ekonomik iflastan kurtulmanın tek yolu olarak görmeye başlamışlardır. Bu fonları sağlama almanın kestirme yolu o dönem için Gümrük Birliği'ne katılmaktan geçtiği gibi, politikacılar Gümrük Birliği sayesinde ekonominin disipline sokulabileceğine, makro istikrarsızlıkların sona erdirilebileceğine, yabancı sermaye girişini artıracağına ve Türkiye'de üretilen ürünlere yeni pazarlar bulunabileceğine inanıyorlardı (*TDP*, 2005: 333). Fakat 1 Ocak 1996'da başlayan Gümrük Birliği kısa vadede sıcak para girişi ve yeni kredi imkânları gibi beklentileri kısmen karşılasa da, uzun vadede AB ile rekabet edemeyen Türkiye üretim sektörü krize girmiş ve Gümrük Birliği 1990'ların sonunda yaşanan krizin temel nedenlerinden birisi olmuştur. Buna bir de 1999'da yaşanan ve Türkiye'nin sanayi bölgesini yönetilemez bir felakete sürükleyen iki büyük deprem eklenince Türkiye 2000'li yıllara büyük bir ekonomik krizle girmiştir.

19 Şubat 2001 MGK toplantısının ardından dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in kendisine anayasa kitapçığı fırlattığını açıklayınca Kasım 2000'de Türkiye bankalarında yaşanan krizle diken üstünde duran ekonomi büyük bir kriz yaşamıştır. Faizler yüzde 760 oranını görürken, 7,6 milyar dolar tutarında yabancı yatırım

ülkeyi terk etmiş ve yıl sonuna kadar enflasyon tekrar yüzde 150 oranını görmüştür (Birand ve Yıldız, 2012: 336).

Cumhuriyet tarihinde yaşanan en büyük kriz olan bu durumdan çıkmak isteyen Ankara, bir kez daha dış borç yoluyla çözüme yönelmiş ve bu bağlamda IMF'den kısa süre önce alınan 6 milyar dolarlık kredinin yanı sıra, Mayıs 2001'de tekrar 8 milyar dolarlık ek kredi alınmıştır. Ocak 2002'de 17 milyar dolarlık bir başka acil kredi paketi konusunda da IMF ile anlaşılmış ve bunların karşılığında Türkiye ekonomisi yeniden yapılandırılmıştır.

Bunun dış politikadaki en önemli karşılığı ise IMF'den yeterli miktarda borç almak isteyen Türkiye'nin ABD'ye daha da yakınlaşması olurken, 11 Eylül terör saldırılarının sorumlusu olarak gördüğü Afganistan'a yaptığı müdahaleden sonra dikkatini Irak'a çeviren Washington yönetimi de bu yardımlarla Türkiye'yi yanına çekmeye çalışmıştır. Nitekim 2003 Irak Savaşı öncesinde Türkiye'nin savaşa ilişkin karar sürecini büyük ölçüde ekonomik kaygılar şekillendirmiş ve Ankara bir kez daha stratejik konumunu ekonomik kaynak bulmak için bir pazarlık unsuru olarak devreye sokmuştur.

Ekonomik krizlerin ve dış borçlar üzerinden IMF'ye olan bağımlılığın Türkiye dış politikası açısından bazı önemli sonuçları olmuştur.

İlk olarak, dış borç bağımlılığının dış politika konusunda Türkiye'nin manevra alanını önemli ölçüde sınırlandıran bir rolü olmuştur. Örneğin Kasım 2000'de yaşanan krizin ardından IMF Türkiye'nin silah alımlarına itiraz etmiş, bütçe dengesini sağlama noktasında bu tür alımların sınırlandırılmasını önermiştir.

İkincisi, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlara olan ekonomik bağımlılık bu kuruluşlarda etkin olan ABD ile Türkiye arasındaki asimetrik bağımlılık ilişkisini daha da sağlamlaştırmıştır.

Üçüncüsü, krizlerle birlikte ekonomi odaklı dış politika alternatifleri arasındaki ayrıcalıklı konumunu daha da güçlendirirken, böylesi bir politikanın önünde engel olduğu düşünülen konularda dış politika karar vericileri üzerinde iş dünyasından gelen baskılar artmıştır. Örneğin 2001 yılından itibaren iş çevreleri, sivil toplum kuruluşları ve kamuoyu Kıbrıs konusunun çözülmesi ve AB üyeliğine ağırlık verilmesi gibi Türkiye ekonomisini rahatlatacak konularda hükümete açık bir şekilde baskı yapmıştır.

Son olarak, 2000 ve 2001 krizleri ve bu krizlerin ardından IMF'ye yüksek oranda borçlanma bu dönemdeki siyasal partilerin imajını zayıflatmış ve 3 Kasım 2002 seçimlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Seçimler bir taraftan Türkiye siyasal yapısındaki değişim sürecini tetiklerken, diğer taraftan da 1999 sonrası dönemde başlayan ekonomi ve komşularla iyi ilişkiler odaklı dış politikanın uygulanması konusunda güçlü bir siyasal yapı ortaya çıkarmıştır.

EK OKUMA LİSTESİ

İsmail Cem, *Türkiye, Avrupa, Avrasya*, Cilt 1 ve 2, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.

Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı ve Ramazan Gözen (der.), *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, İstanbul: Liberte Yayınları, 2001.

Robert Olson, *Türkiye'nin Suriye, İsrail ve Rusya ile İlişkileri: 1979-2001*, Çeviren: Süleyman Elik, Ankara: Orient Yayınları, 2005.

F. Stephen Larrabee ve Ian O. Lesser, *Türk Dış Politikası Belirsizlik Döneminde*, Çeviren: Mustafa Yıldırım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004.

Bölüm XI

AK Parti Dönemi Dış Politikası
(2002-2009)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: KOMŞULARLA SIFIR SORUN VE DİĞERLERİ

1990'ların başında Turgut Özal ile birlikte gündeme gelen yeni-Osmanlıcılık, AK Parti'nin 2002'de iktidara gelmesiyle birlikte, her ne kadar AK Parti tarafından benimsenen bir kavram olmasa da, içerik olarak kendisini hayata geçirebilecek bir aktörü bulmuş oldu.

AK Parti iktidarının dış politikasının ardındaki entelektüel zihin olan Ahmet Davutoğlu, Nisan 2001'de kaleme aldığı *Stratejik Derinlik* isimli kitabında Kemalist dış politikanın neden problemli olduğunu ve Özal'ın yeni-Osmanlıcılık ilkesini restore etmenin 'kaçınılmazlığını' ortaya koymuştu. Ona göre, Osmanlı devletini 'redd-i mirasta bulunan cumhuriyet yönetimi' aynı zamanda dış siyasette 'İslam kimliği ve politikalarını' terk etmiş (2010: 70) ve bu da doğal olarak tarihsel mirasın imkânlarını kullanmayan bir dış politik tavrı doğurmuştur. Osmanlı geçmişinden kalan 'bütün uluslararası mesuliyet ve iddialardan soyutlanma' anlamına gelen ve "Atatürk'ün 'yurtta sulh cihanda sulh' ilkesinde ifadesini bulan bu yeni yaklaşım" Davutoğlu'na göre, 'mutlak terk' ile sonuçlanmıştır. Bu da Türkiye'yi "pasifize eden ve defansif tavra sürükleyen" (2010: 61) bir psikoloji doğururken, 'uluslararası konumu güçlendirici imkânları' (2010: 73) da önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Dolayısıyla çözüm, Türkiye'nin 'kendi kimliğini, psikolojisini ve siyasi kültürünü yeniden inşa' etmesidir (2010: 93 ve 92) ve bunun temelinde de 'dinî ve tarihî süreklilik unsurlarının' hatırlanması yatmaktadır.

Bu düşünme biçiminin önerdiği şey ya da dinî ve tarihî süreklilik unsurlarını yeniden restore etmenin yolu yine Davutoğlu tarafından ortaya konmuştur. Ona göre, "yapılması gereken şey bu ülkelerle ilişkileri rejimler ve bürokratlar arasındaki uzun ve çetin süreçten çıkararak toplumlararası ilişkilerin yoğunlaştığı ekonomik ve kültürel unsurların ağırlık taşıdığı daha geniş bir zemine yaymaktır" (2010: 144).

Bu politikanın daha sonra AK Parti iktidarı sırasında pratik düzlemde formüle edilmesi ise 'komşularla sıfır problem' ilkesi olmuştur. En basit tanımıyla sıfır problem siyaseti, "'Türkiye'nin etrafı sürekli düşmanlarla çevrilidir' psikolojisinden ve buna bağlı gelişen defansif refleksten kurtulup, bütün komşuları ile ilişkilerini iyi düzeye getiren bir ülke olma" fikri üzerine inşa edilen bir yaklaşımdır (Davutoğlu, 2004). Türkiye'nin etrafında bir istikrar kuşağı oluşturulmasını hedefleyen bu dış politika ilkesi böylelikle Türkiye'yi bölgesel ve küresel ölçekte gerçekleşen enerji, ticaret ve insan hareketliliğinin merkezine taşımayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle komşularla sıfır problem ilkesi ekonomik ve sosyal temeldeki karşılıklı bağımlılığın ürettiği bir güvenliğe kapı açarak 1990'larda askerin siyasetteki ayrıcalıklı pozisyonunu mümkün kılan ve 'güçlü ordu' üzerine inşa edilmiş güvenlik anlayışını tersine çevirmiştir. Böylelikle Kemalist yapının en önemli kurumsal dayanağı olan ordu, dış politika üzerinden kendisine sağladığı normallik zeminini kaybetmiş ve tedrici olarak siyaseti belirleme gücü de ortadan kalkmıştır.

Komşularla sıfır problem ilkesi AK Parti döneminde başka dış politik ilkelerin de kullanıma girmesini sağlamıştır. Bunlardan en fazla öne çıkan 'yumuşak güç' ilkesi, bölge ülkeleri ile tarihsel ve kültürel bağlantılar, demokratik gelenek ve kurumlar ve gelişen serbest piyasa ekonomisi gibi üç temel üzerine inşa edilen bir politika olmuştur. Bu bağlamda yumuşak güç kavramı, önceki yıllarda sıklıkla ifade edilen askerî güç

söyleminin arka plana itilmesini gerekli kılan bir diplomasi yöntemi olarak görülmüştür (Balcı ve Yeşiltaş, 2011: 14).

Yine ilk iki ilkeyi tamamlayan bir başka dış politika ilkesi de ekonomik ilişkilerin öncelikli kılınması olmuştur. Ekonomik ilişkilere ayrıcalıklı bir önem veren bu anlayış Türkiye'nin özelikle yakın çevresindeki ülkelere artan ticaret hacminin taraflar arasında karşılıklı bağımlılığı arttıracağı varsayımı üzerine dayanmaktaydı. Fakat dış ilişkilerde ekonominin öncelikli bir hal almasını tek başına bu dinamik açıklamaz. 1980'lerle birlikte başlayan ekonominin neoliberal düzlemde yeniden yapılandırılması ve bu doğrultuda dışarıya açılması AK Parti döneminde de devam etmiştir.

Bu yeniden yapılanmanın en çarpıcı göstergesi 1970'lerde dış ticaretin Gayri Safi Yurtiçi Hâsılaya oranı yüzde 13 iken bu rakamın 2008'de yüzde 45'e kadar çıkmış olmasıdır (Kirişci ve Kaptanoğlu, 2011: 705).

Söz konusu yeniden yapılanma ekonominin büyük ölçüde içeride şekillendiği bir tarihsel dönemi sona erdirirken, bunun yerini ekonominin küresel yapıyla bütünleştiği, ekonomide ve bunla paralele olarak siyasette merkezî yapıların kontrolünü kaybettiği bir süreci başlatmıştır. Diğer bir ifadeyle 2000'lerle birlikte Türkiye'nin bir 'ticaret devletine' dönüşmesi AK Parti'den önce başlayan bir sürecin ürünü olduğu kadar, devletin ekonomik, ideolojik, kurumsal ve pratik düzlemde yeniden yapılanmasının en önemli zeminini de oluşturmuştur.

AK Parti'nin komşu ülkelerle sıfır problem politikasının temelinde de neoliberal yeniden yapılanmaya uygun olarak ekonomik karşılıklı bağımlılık ilkesi vardır. Bu yeni politikayla birlikte Türkiye'nin komşu ülkelerle olan ticaretinin toplam ticareti içindeki payı 2002'de 1/6 iken, 2008'de bu rakam 1/3'e kadar yükselmiştir. Artan bu ticaret hacminin yanı sıra Türkiye kökenli birçok şirket komşu ülkelerde milyar-

larca dolar değerinde yatırım yaparken, ülkeler arasındaki insan hareketliliği de önceki on yıla kıyasla yaklaşık üç kat oranında artmıştır (Kirişci ve Kaptanoğlu, 2011: 708-710).

Bu rakamlar AK Parti'nin komşularla ilişkilere verdiği önceliği açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda ekonominin dış ilişkilerde temel belirleyici dinamik olduğunu da net bir şekilde göstermektedir.

Son olarak, komşulara yönelik bu öncelikli ilgi ve ekonominin dış politikanın temel dinamiğine dönüşmesi AK Parti'nin 1999'da başlayan Avrupalılaşma sürecini terk ettiği anlamına gelmez. Özellikle 2005 yılına kadar Avrupalılaşma AK Parti dış politikasının temel önceliği olmaya, bu tarihten sonra da göreli bir durgunluğa rağmen dış politikanın dinamiklerinden biri olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Sonuçta bir taraftan Avrupalılaşma üzerinden, diğer taraftan da komşularla ekonomik ve siyasi işbirliği temelinde sürdürülen ve en önemlisi göreli olarak uzun bir tarihsel aralıkta kendisini tekrarlayabilen dış politika, AK Parti'nin Türkiye'deki iktidar ilişkileri içindeki pozisyonunu güçlendirmiş ve ordu ve yerleşik bürokrasiyle olan mücadelesinde kendisine avantajlı bir konum sağlamıştır.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: RECEP TAYYİP ERDOĞAN VE DIŞİŞLERİ

Dış politika yapımı konusunda bu dönemin en belirgin özelliği, Türk Silahlı Kuvvetlerinin politika belirlemedeki etkinliği bağlamında geri çekilmesi ve sivil hükümetin bu alanı tedrici bir şekilde kontrolü altına alması olmuştur (Özcan, 2010).

Bu doğrultuda ilk gelişme askere politika belirlenmesi noktasında ayrıcalıklı bir zemin sağlayan Milli Güvenlik Kuruluna (MGK) yönelik yapılan yasal değişiklikler olmuştur. 3 Ekim 2001'de başlayan MGK'da askerin etkinliğini azaltan

düzenlemeleri, 7 Ağustos 2003'te kurumun her ay değil iki ayda bir toplanmasını öngören ve genel sekreterinin sivil olmasının yolunu açan düzenlemeler takip etmiştir. 8 Ocak 2004'te ise MGK Genel Sekreterliğine olağanüstü yetkiler tanıyarak ona özerk bir yürütme organı gibi davranma imkânı sağlayan yönetmelik yürürlükten kaldırılmıştır. Böylelikle 1961'deki kuruluşundan itibaren sivil siyaset üzerinde askerî vesayetin simgesi olan bu kurum, karar verme mekanizmasındaki ayrıcalıklı pozisyonunu önemli ölçüde kaybetmiştir.

Bu değişikliklere imkân sağlayan en önemli unsur AB'den gelen demokratikleşme baskıları olduğu gibi, AB'nin temel referans noktasına dönüştüğü bir siyasal iklimde askerin dış politik meselelerde konuşması daha önceki dönemlerde sahip olduğu normallik zeminini de kaybetmiştir.

Yasal zeminini kaybetmiş olmasına rağmen Türk Silahlı Kuvvetleri belirli bir süre daha dış politik meseleler konusunda konuşmaya devam etmiş ve kamuoyunu şekillendirmiştir. Askerler bir taraftan 2004'ün başında Kıbrıs konusunda hükümetten farklı düşündüklerini açıklarken, diğer taraftan da 2008 yılına kadar Kuzey Irak konusunda hükümetin manevra alanını önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Dolayısıyla askerin siyasal sistem içindeki uzun süredir var olan ayrıcalıklı rolü, yasal zemini sarsıntıya uğrasa da bir süre daha devam etmiştir. Fakat 2007'de başlayan ve üst düzey generaller de dâhil yüzlerce askerin tutuklanmasına imkân sağlayan Ergenekon dava süreci, askeri ayrı bir politik merkez olmaktan çıkarmış ve bütünüyle sivil siyasetin kontrolü altına sokmuştur (Balcı ve Jacoby, 2012). Böylelikle ordu sivil iktidar karşısında ayrı bir blok görüntüsü veren pozisyonunu da kaybetmiştir.

Kısacası, 2009 yılına gelindiğinde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin dış politika karar verme sürecinde uzun bir süredir sahip olduğu etkin rolü sona ermiştir.

AK Parti döneminde dış politika karar verme ve uygulama sürecinde öne çıkan kurum ise dışişleri bakanlığı olmuştur. Daha önceki dönemlerden farklı olarak seçilmiş sivil hükümetle ortak hareket eden ve böylelikle 1990'larda orduya kaptırdığı dış politik karar verme sürecindeki etkinliğini restore eden dışişleri bakanlığı AK Parti döneminin dış politikadaki temel aktörlerinden birisi olmuştur (Özcan, 2012: 8).

Yaşar Yakış'ın kısa bir süre bakanlık görevinde bulunduğu dönemde etkinliği çok fazla olmasa da, özellikle AK Parti içinden Abdullah Gül ve Ali Babacan gibi güçlü isimlerin bakanlık görevine gelmesi ve hükümetin dış politikaya verdiği göreli önem dışişlerinin etkinliğini önemli ölçüde artırmıştır.

Cumhurbaşkanlığı makamı ise özellikle AK Parti iktidarının ilk döneminde Kıbrıs ve Irak konularında hükümete alternatif bir tavır geliştirse de, ordunun dış politikadaki etkinliğinin azalmasına paralel olarak bu kurumun etkinliği de zaman içerisinde tedrici olarak azalmıştır. AK Parti içinden Abdullah Gül'ün 2007 yılında bu makama gelmesiyle birlikte ise, cumhurbaşkanlığı hükümet için bir muhalefet merkezi olmaktan çıkarak AK Parti'nin dış politik siyasetini tamamlayan bir kuruma dönüşmüştür.

Parlamento ise Erdoğan'ın parlamento dışında olduğu ve bu nedenle iktidar partisinde güçlü bir liderliğin bulunmadığı 1 Mart 2003'teki tezkere tartışmalarında öne çıkmasına rağmen, bu dönemin geri kalanında dış politika kararları konusunda belirleyici olmamıştır.

Dış politika yapımı konusunda en fazla öne çıkan aktörler ise, dönemin Başbakanı Tayyip Erdoğan, uzun süre dışişleri bakanlığı görevinde bulunan Abdullah Gül ve gerek başbakanlık başdanışmanlığı gerekse dışişleri bakan danışmanlığı yapan Ahmet Davutoğlu olmuştur. AK Parti dönemi dış politikasının görünen yüzünü Erdoğan temsil ederken, bu

dış politikanın dilini önemli ölçüde Ahmet Davutoğlu'nun belirlediği söylenebilir.

Önemli dış politik meselelerde ön plana çıkan Erdoğan, 3 Kasım seçimlerinden sonra meclise girememiş olmasına rağmen düzenlediği yurtdışı gezilerle ve bu gezilerde ortaya koyduğu dış politik çizgisi ile partisinin uluslararası meşruiyetini sağlamada etkin bir rol oynamıştır.

Başbakan olduktan sonra da dış politika konularında 'güçlü liderlik' sergilemiş ve etrafındaki danışman kadrosuyla birlikte dış politikanın belirlenmesi ve uygulanması noktasında dönemin en fazla öne çıkan aktörü olmuştur.

Davutoğlu ise gerek 'komşularla sıfır sorun' politikasının teorik ve entelektüel zeminini oluşturmasıyla, gerekse Başbakan Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün en yakınındaki isimlerden biri olması nedeniyle dönemin dış politikasının perde arkasındaki en önemli aktörüydü.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

1 Mart Tezkeresi ve ABD

Amerika Birleşik Devletleri 11 Eylül terör saldırılarının ardından bir süredir planladığı Irak Savaşının sorunsuz bir şekilde sonuçlanması için kuzeyden bir cephe açmak istiyordu ve bu bağlamda Türkiye'den topraklarını kullanmayı talep etmişti. ABD Savunma Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz Temmuz 2002'de Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş ve ABD'nin Irak'ı işgal edeceğini Türkiye tarafına iletmiştir. Fakat 3 Kasım 2002 seçimlerinde Türkiye'de yaşanan iktidar değişikliği nedeniyle konunun görüşülmesi AK Parti iktidarına kalmıştır.

Gerek bir önceki iktidar, gerekse AK Parti yönetimi iki temel nedenden dolayı Türkiye topraklarının Irak'a müda-

hale sırasında kullanılması konusunda çekimserdi (Kardaş, 2006: 310-311).

Birincisi, Türkiye 1991'deki Körfez Savaşından dolayı milyarlarca dolarlık ekonomik zarara uğramış ve bu zararı uzun bir süre telafi edememişti.

İkincisi ise, yine 1991'deki savaşta Kuzey Irak'ta ortaya çıkan güç boşluğu PKK'ya manevra alanı sağladığı için bir güvenlik problemine dönüşmekle kalmamış, ayrıca bu bölgede otonom bir Kürt yönetiminin ortaya çıkması Türkiye tarafından bir tehdit olarak algılanmıştır.

Özellikle bu son durum yani Kuzey Irak'ta otonom bir Kürt yönetimi Türkiye'deki güvenlik merkezli yaklaşıma sahip olan aktörleri bir hayli rahatsız etmiştir.

Bu iki nedenin yanı sıra Türkiye'de savaşa karşı olan kamuoyu, seçilmiş hükümetlerin manevra alanını önemli ölçüde daraltmış ve özellikle yaklaşan 3 Kasım seçimleri öncesinde Ecevit hükümetini net bir tavır belirlemekten alıkoymuştur.

İlk iki çekince, yeni kurulan AK Parti hükümetinin ABD ile yaptığı tezkere pazarlıklarını önemli ölçüde şekillendirmiştir. Türkiye olası ekonomik kayıplarının telafisi için ABD'den 30 milyar dolar civarında bir yardım isterken, aynı zamanda PKK ile mücadele kapsamında Kuzey Irak'a asker konuşlandırabilme hakkı da talep etmekteydi. Fakat bu pazarlık süreci tersi bir etki doğurmuş, özellikle ekonomik taleplerin basına yansıması kamuoyunun, muhalefetin ve AK Parti içindeki bir grup milletvekilinin savaşa karşı olan pozisyonunu daha da güçlendirmiştir. Ocak 2003'te yapılan bir kamuoyu yoklaması Türkiye'de savaşa karşı olanların oranının yüzde 90'ın üzerinde olduğunu ortaya koymuş ve on binlerce kişinin katıldığı savaş karşıtı gösteriler İstanbul ve Ankara başta olmak üzere önemli kentlerde sokakları doldurmuştu.

Bu koşullar altında meclise gelen ABD askerlerinin Türkiye topraklarını kullanmasını öngören tezkere, yapılan oylamanın ardından 264'e karşı 250 oyla reddedilmiştir. Kabul edilmesi için 267 oy alması gereken tezkerenin oylanması sürecinde muhalefet partisi olan CHP ile birlikte 361 AK Parti milletvekilinden 97'si tezkerenin aleyhinde oy kullanmıştır.

Tezkerenin reddedilmesi Türkiye-ABD ilişkilerinde istisnai bir gelişmeydi ve uzun bir süre iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz yönde şekillendirmiştir. Türkiye kısa bir süre sonra 20 Mart 2003'te savaş sırasında İngiliz ve Amerikan uçakları tarafından Türkiye hava sahasının kullanılmasına izin veren tezkereyi meclisten geçirse de, bu telafi adımı ABD ile ilişkilerin yumuşaması için yeterli olmamıştır (Arı ve Prinççi, 2010: 21).

Tezkere krizi nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkilerin gergin olduğu bir ortamda Kuzey Irak'ın Süleymaniye kentinde ABD askerlerinin 4 Temmuz 2003'te on bir Türk askerini bölgede yasa dışı faaliyetlerde bulundukları gerekçesiyle tutuklayıp kafalarına çuval geçirmesi taraflar arasındaki gerilimi daha da artırmıştır. Nitekim dönemin Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök tarafından, yaşananlar Türkiye-ABD ilişkileri tarihinin en büyük krizi olarak tanımlanmıştır (İnat ve Duran, 2005: 27).

Bu simgesel önemdeki olayın yanı sıra, kısa süre içinde iki ülke arasında dış politik meselelerde önemli farklılıkların olduğu ortaya çıkmıştır.

İlk olarak, Washington yönetimi Irak'ın yeniden inşasında Kürtlere ayrıcalıklı bir rol verirken, Türkiye başlangıçta bunu güvenliğine yönelik bir tehlike olarak algılamıştır.

İkincisi bölge odaklı dış politika bağlamında Türkiye'nin Suriye ve İran ile yakınlaşması bu ülkeleri dışlama politikası izleyen ABD yönetimini rahatsız etmiştir.

Üçüncüsü, Türkiye'nin Rusya ile yakınlaşması bu ülke ile bölgesel güç mücadelesi bağlamında rekabet içinde olan Washington yönetimi tarafından hoş karşılanmamıştır.

Son olarak ise, özellikle Irak'ta yaşanan olumsuz gelişmelerin beslediği Türkiye'deki Amerikan karşıtlığı iki ülke ilişkilerinde sorun olmaya devam etmiştir. Fakat bütün bu problem alanlarına rağmen, Türkiye'nin ABD ile işbirliği Afganistan'da ve Balkanlar'da devam ederken, Washington yönetimi de Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine destek verdiğini her fırsatta açıklamıştır.

2004 yılının ortalarından itibaren iki ülke arasındaki ilişkiler kısmen düzelmeye başlamış ve bu düzelmenin ilk göstergesi ABD Başkanı George Bush'un Haziran 2004'te İstanbul ziyareti olmuştur. Fakat bu ziyaret sırasında Bush'un Türkiye'yi ABD'nin Ortadoğu'nun demokratikleşmesi için ortaya attığı Büyük Ortadoğu Projesi'nin temel ayağı olarak sunması, Türkiye'deki Amerikan karşıtlığını daha da artırmıştır.

Öte yandan Türkiye'nin Mayıs 2005'te ABD'nin İncirlik Üssünü Irak ve Afganistan'a yönelik kargo transferleri için merkez üsse dönüştürmesine izin vermesi ve Washington'un 2007'den itibaren PKK eylemlerine karşı üçlü koordinasyon (ABD, Türkiye ve Irak) mekanizması kurmayı kabul etmesi ikili ilişkilerin düzelmeye başladığının göstergeleri olmuştur.

5 Kasım 2007'de Türkiye ve ABD arasında yapılan anlaşmaya göre, Irak'taki ABD askerî karargâhı PKK ile mücadelesinde Türkiye'ye tam zamanlı istihbarat sağlayacak ve Türkiye ordusu gerektiğinde sivillere saldırmamak koşuluyla Kuzey Irak'a yönelik askerî operasyon düzenleyebilecekti. Bu olumlu gelişmelerin sonucu olarak dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Ocak 2008'de ABD'ye gerçekleştirdiği ziyaret sırasında 'sorunlu ilişkilerin geçmişte kaldığını ve iki ülke arasında bir güven ikliminin oluşmaya başladığını' söylemiştir (Hale, 2013: 169).

Kıbrıs ve Annan Planı

Avrupa Birliği'nin Helsinki Zirvesinde aldığı karara göre, üyelik görüşmelerine kadar Kıbrıs'ta siyasi çözüm sağlanamaması halinde AB bu görüşmelerden bağımsız olarak Kıbrıs'ın üyeliği konusundaki kararı verecekti. Bu karar Türkiye'yi bir an önce Kıbrıs sorununa çözüm bulmaya zorlasa da, dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan'ın açıkladığı çözüm planına kadar ortaya somut bir öneri getirilmemişti. Annan iki kurucu devletten oluşan bir federatif yapıyı öneren ve o güne kadar Türkiye'nin tezlerine en yakın çözüm önerisi olarak değerlendirilen planını 11 Kasım 2002'de açıklamıştır. Fakat plan AK Parti hükümeti tarafından görüşmelerin başlatılması için uygun bir zemin olarak değerlendirilmesine rağmen, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş plana açık bir şekilde karşı çıkmıştır.

Ankara cephesinde ise Türk Silahlı Kuvvetleri ve cumhurbaşkanlığı gibi kurumlar Türkiye'nin çıkarlarını tehlikeye attığını ve üstelik Türklerin Anadolu'ya hapsedilme sürecini başlatacağını belirterek planın kabul edilemez olduğunu açıklamış, hükümetin karşısında yer alan Denktaş'ın pozisyonunu desteklemiştir (Balcı, 2012: 162). Özelde Türk Silahlı Kuvvetlerinden genelde Kemalist bloktan gelen bu tepki üzerine AK Parti geri adım atmış ve Annan Planına gerekli desteği vermemiştir.

Aralık 2003'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde yapılan seçimleri Denktaş'ın kaybedip Annan Planı'nı destekleyen Mehmet Ali Talat'ın kazanması ve Türkiye'de Kıbrıs'ın AB üyeliği önünde bir engel olmasını istemeyen medya ve iş dünyasının plan lehinde tavır alması 2003 yılının başındaki koşulları önemli ölçüde değiştirmiştir. Fakat Türk Silahlı Kuvvetleri Annan Planına yönelik tavrını değiştirmemiş ve bazı üst düzey komutanlar planı kabul etmeye yanaşan isim-

leri vatan hainliğiyle suçlayacak kadar tavırlarını radikal bir zemine taşımıştır.

Ordunun bu tavrına rağmen dönemin Başbakanı Erdoğan 24 Ocak 2004'te Annan'la bir araya gelmiş ve ikili, Türk ve Rum tarafını temsil eden görüşmecilerin anlaşmaya varmaması durumunda Annan'ın boşlukları doldurması ve ardından da planın Kıbrıs'ta halkoyuna sunulması konusunda anlaşmışlardır. Bu doğrultuda 2004'ün Şubat ayı boyunca New York'ta yapılan görüşmelerde tarafların ortak hususlarda anlaşamaması üzerine Annan'ın kendisi planı tamamlamış ve plan 24 Nisan 2004'te adanın hem Rum hem de Türk tarafında ayrı bir şekilde referanduma sunulmuştur. Yapılan referandum sonucunda plan Türk tarafında yüzde 65'le kabul edilirken, Rum tarafında bu oranın yüzde 24'te kalması nedeniyle adada Annan Planı temelinde bir çözüme ulaşılamamıştır.

Çözüm konusundaki bu başarısızlığına rağmen, referandumun Türkiye açısından bazı önemli sonuçları olmuştur.

Birincisi, 1 Mayıs 2004'te Kıbrıs Rum Yönetimi tüm adayı temsilen AB üyesi olmasına rağmen, AB içindeki Türkiye karşıtı politikası önemli ölçüde referandumda verdikleri hayır oyunun gölgesinde kalmıştır.

İkincisi, Kıbrıs'ın AB üyesi olmasının ardından Kıbrıs sorunu konusunda Türkiye'nin temel muhatabı artık Avrupa Birliği olmuştur.

Üçüncü olarak Batı kamuoyundaki Türkiye'nin sorunun çözümüne engel olan imajı değişmiş ve Türkiye kısa ve orta vadede Batı'dan gelen çözüm baskılarından kendisini kurtarmıştır.

Dördüncüsü, Kıbrıs meselesi Türkiye kamuoyunda güvenlik zemininde tartışılan bir konu olmaktan çıkmış ve milliyetçi reflekslerin referansı olma rolü önemli ölçüde zayıflamıştır.

Son olarak ise, planın tartışıldığı dönem boyunca aktif bir şekilde AK Parti karşıtı kampanya düzenleyen Türk Silah-

lı Kuvvetlerinin ve Kemalist bloğun eli zayıflamış ve tam da bu nedenle referandum sayesinde gerek uluslararası gerekse dış politikada prestijini artıran AK Parti, ülkedeki iktidarını bu blok karşısında sağlamlaştırmıştır.

Annan Planı'nın reddedilmesinden sonra, Kıbrıs sorununun çözümüne ilişkin etkin bir girişim başlatılmazken, sorun daha çok Rum Yönetimi, Avrupa Birliği ve Türkiye ekseninde gündeme gelmiştir. Rum tarafının AB'ye alınmış olması ve Annan Planı sürecinde AB'nin Türk tarafının mağdur edilmeyeceği şeklindeki açıklamalarının bir karşılık bulmaması Türkiye'nin odaklandığı temel konular olmuştur.

Bu bağlamda Türkiye 2008 yılından itibaren Tayyip Erdoğan'ın ifadeleriyle 'eşit statüde iki egemen devletin yeni bir ortaklık kurması' temelinde soruna yaklaşmaya başlamıştır. Nisan 2009'da Kıbrıs'ta yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini Annan Planı'ndaki müzakere zeminine mesafeli olan Derviş Eroğlu'nun kazanması Türkiye'nin bu yeni politikasını daha da güçlendirmiştir. Aynı zamanda 2008 yılından itibaren AB'nin gümrük birliği kapsamında Türkiye limanlarını Rum kesiminin gemilerine açma konusundaki talepleri ve Kıbrıs'ın Türkiye'nin üyelik müzakere sürecinde sürekli veto yetkisini kullanması Kıbrıs konusunu Türkiye-AB ilişkilerinin temel dinamiği yapmıştır.

Bütün bu gelişmelere 2009 yılında Kıbrıs'ın güney batısında geniş doğalgaz yataklarının bulunması eklenmiş ve bu doğrultuda bölgede Kıbrıs, Yunanistan ve İsrail ekseninde gelişen işbirliği, Kıbrıs'ın yeniden Türkiye'nin güvenlik ve stratejik diline dâhil olmasına neden olmuştur.

AB'ye Yönelik Heyecan ve Durgunluk

AK Parti iktidara geldiği ilk dönemde daha önceki AB reformlarını başlatan koalisyon hükümetiyle kıyaslandığın-

da daha radikal bir AB destekçisi çizgi izlemiştir. Hükümet ilk iş olarak 12-13 Aralık 2002'de toplanacak olan AB'nin Kopenhag Zirvesinde Türkiye için üyelik müzakerelerine başlanması noktasında bir tarih almaya girişmiştir. Fakat söz konusu zirvede hükümetin çabaları tarih için yeterli olmasa da, Türkiye AB üyeliği noktasında 'tarih için bir tarih' almayı başarmıştır. Buna göre, Aralık 2004'teki zirvede Avrupa Birliği Türkiye'nin siyasi kriterleri karşıladığına ikna olursa 'katılım müzakerelerini geciktirmeksizin' başlatacaktır.

Hükümet bu tarihe kadar beş farklı uyum paketi geçirerek ve 2002 ile 2004 yıllarında kapsamlı iki anayasa değişikliği yaparak söz konusu kriterleri karşıladığı noktasında AB'yi ikna etmeye çalışmıştır. Bu düzenlemeler ilk olarak AB'nin 2003 ve 2004'te hazırladığı Türkiye İlerleme Raporlarında olumlu bulunmuş ve böylelikle 2004 Zirvesinde bir tarih alınacağına dair umutlar artmıştır. Dönemin Başbakanı Erdoğan'ın zirve öncesinde AB başkentlerine yaptığı kapsamlı ziyaretlerin yanı sıra, sivil toplum kuruluşları ve medya başta olmak üzere birçok kurum AB nezdinde üyelik tarihi verilmesi için lobi faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Sonuçta 17 Aralıkta toplanan zirvede AB, Türkiye ile 3 Ekim 2005'te müzakereleri başlatma kararı almıştır.

AB'nin Türkiye ile üyelik müzakerelerini başlatmasının Türkiye siyaseti bağlamında birçok önemli sonucu olmuştur.

Birincisi, Osmanlı son döneminden beri devam eden Batılılaşma ve Batı dünyasına dâhil olma politikası önemli bir aşama kaydetmiş ve Türkiye NATO'ya üyelikten sonra Batı'nın bir başka temel kurumuna da kısmen dâhil olmuştur. Fakat AB üyelik müzakerelerine başlamanın NATO'ya dâhil olmaktan temel farkı idari, siyasi ve hukuki zeminde bir yeniden yapılanma sürecinin yanı sıra ekonomik ve toplumsal bir yeniden yapılanmaya da kapı açması olmuştur.

İkincisi devlet merkezli Kemalizm ve onun Türk Silahlı Kuvvetleri başta olmak üzere Türkiye'deki kurumsal koruyucuları müzakere tarihine yönelik bu kararla birlikte ciddi bir zemin kaybetmiş, bunun karşılığında AK Parti'de tecessüm eden muhafazakâr İslamcı bloğun hızlı bir şekilde iktidarını sağlamlaştırdığı bir süreç başlamıştır (Kardaş, 2009; Duran, 2006; İnat, 2007). Avrupa Birliği üyelik sürecini gerek Kemalist devlet dilini itibarsızlaştırmada gerekse bu dilin etkin bir şekilde işleyişini mümkün kılan kurumları dönüştürmede devreye sokan AK Parti, iktidardaki ilk on yılı boyunca Kemalizmin hegemonyasını önemli ölçüde tasfiye etmiştir.

Son olarak ise, Türkiye ile üyelik müzakerelerinin başlatılması, AB ülkeleri arasında ve kamuoyunda kimlik siyasetini beslemiş ve kısa süre içinde Almanya ve Fransa başta olmak üzere iktidara gelen muhafazakâr partiler Türkiye'nin üyeliğini kimlik temelinde sorgulamaya girişmişlerdir.

3 Ekim 2005'te müzakereler başlamasına rağmen, müzakere süreci AK Parti'nin iktidarının ilk yıllarında olduğu gibi aktif bir görüntü sergilememiştir. Müzakere sürecinin başlamasıyla birlikte AB'ye ilişkin aktif politikanın yerini yavaş ilerleyen ve belli aralıklara durma noktasına gelen bir sürece bırakmasının üç temel nedeni vardı.

Bunlardan birincisi ve en önemlisi, AB'nin iki önemli ülkesi olan Almanya ve Fransa'da sağ partilerin iktidara gelmesi ve bu partilerin açık bir şekilde Türkiye'nin üyeliğine mesafeli olduklarını açıklamasıdır. Bu partiler ve bunların kamuoyundaki karşılığı olan düşünceye göre, Türkiye AB'nin coğrafi, tarihî ve kültürel ötekisini temsil ederken, onun birliğe dâhil edilmesi AB'nin bu üç unsur üzerine inşa etmiş olduğu kimliğini tahrip edecektir. Örneğin 2009'da dönemin AB Başkanı "Avrupa'da işleyişte olan evrensel değerler ki bunlar temel Hıristiyan değerlerdir, Türkiye gibi geniş bir İslam ül-

kesinin birliğe dâhil olmasıyla etkinliklerini kaybedecektir" ifadelerini kullanmıştır (Morozov ve Rumelili, 2012: 38).

İkincisi, Kıbrıs Mayıs 2004'te AB'ye üye olmasının ardından müzakere sürecini sürekli bir şekilde engellediği gibi Türkiye'nin yeni üye olan Kıbrıs'ı Gümrük Birliği'ne dâhil edip Rum araçlarına limanlarını açamaması da süreci sekteye uğratmıştır.

Son olarak ise, AK Parti hükümeti AB'ye ilişkin eski heyecanını kaybetmiştir. Bunun bir nedeni AB'de sağ siyasetin yükselmesi ve AB'nin Annan Planı sürecindeki yapıcı tavrına rağmen Kıbrıs Türk tarafının haklarını korumaması iken, diğer nedeni de 2007 seçimlerinden sonra Kemalist blok karşısında gücünü restore eden AK Parti'nin AB'ye eskisi kadar ihtiyaç duymaması olmuştur.

AB ile ilişkileri sekteye uğratan bu unsurlara karşılık 2005 sonrası süreçte AB üyeliği doğrultusunda bazı önemli adımlar atılmıştır. Bunlardan ilki 'katılım müzakerelerine ilişkin ilkeleri, esasları, usulleri ve müzakere fasıllarını belirleyen' ve 3 Ekim 2005'te kabul edilen Müzakere Çerçeve Belgesi'dir. Söz konusu belgede açık bir şekilde müzakerelerin 'sonucu önceden garanti edilemeyen ucu açık bir süreç' olduğunun belirtilmesi Türkiye için bir hayal kırıklığı olmasına rağmen, bu belge doğrultusunda 2006 yılından itibaren bazı konularda müzakere başlıkları açılmış ve süreç yavaş da olsa işlemeye başlamıştır. 12 Haziran 2006'da açılan 'Bilim ve Araştırma' başlığı ilk müzakere konusu olurken, daha sonraki süreçte başlıklar Fransa ve Kıbrıs gibi Türkiye'nin üyeliğine mesafeli ülkeler tarafından ya açılmadan veto edilmiş ya da açıldıktan sonra askıya alınmışlardır. Her başlığın açılması AB üyelerinin oybirliği temelinde alacağı bir kararı gerektirdiğinden üyeliğe karşı olan Fransa gibi üye devletler ve bu süreci kendi çıkarına dönüştürmek için pazarlık unsuru olarak kullanan Kıbrıs

Rum Yönetimi gibi üyeler veto yetkilerini sıklıkla kullanmışlardır.

Rusya, Kafkaslar ve Enerji

AK Parti dönemi Türkiye dış politikasının en önemli olgularından biri, enerji politikalarında 1990'ların sonunda başlayan hareketliliğin artan bir şekilde devam etmesi olmuştur. Avrupa'da enerji talebinin hızlı bir şekilde artması ve bunun yanı sıra Avrupa'nın enerji konusunda Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak istemesi, alternatif enerji hatları bağlamında Türkiye'yi hayli kritik bir konuma taşımıştır.

Bunun yanı sıra, Türkiye'nin 2000'li yıllarda hızlı bir şekilde büyüyen ekonomisi ülkenin enerjiye olan ihtiyacını artırırken, dış politikanın önemli konularından biri de ucuz ve güvenli enerji kaynaklarına ulaşmak olmuştur. Gerek iç gerekse bölgesel düzlemde yaşanan bu iki gelişmenin sonucunda enerji politikaları Türkiye açısından 2000'li yılların en önemli dış politika konusu olarak ön plana çıkmıştır.

Bu iki gelişmeye ek olarak Hazar Denizi havzasının özellikle doğalgaz konusunda Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren alternatif bir enerji kaynağı olarak gündeme gelmesi Rusya ve Kafkasları Türkiye dış politikasının en önemli ilgi alanlarından birine dönüştürmüştür. Dolayısıyla, Türkiye'yi bölgenin enerji terminaline dönüştürmek ve gelişen ekonomisine ucuz ve güvenli enerji sağlamak isteyen AK Parti hükümeti, bu dönemde komşu ve bölge ülkeleri ile birçok enerji antlaşması imzalamıştır.

Sonuç olarak Ankara'nın bu aktif enerji politikası Rusya, Azerbaycan, Türkmenistan ve İran'ı dış politika gündeminin üst sıralarına taşımıştır.

Bu dönemde enerji politikası bağlamında üç önemli proje hayata geçmiştir. 1994 yılında yapılan antlaşmayla başlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı 2006 yılında kul-

lanıma açılırken, 2001'de karar verilen Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı da 2007 yılında çalışmaya başlamıştır. Yine 1998 yılında üzerinde anlaşılan ve Rusya doğalgazını Türkiye'ye getirmeyi amaçlayan Mavi Akım Projesi de 2005 yılında tamamlanmıştır.

Bu üç enerji hattı Türkiye ile Rusya, Azerbaycan ve Gürcistan arasında güçlü bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi ürettiği gibi, Türkiye'nin artan enerji ihtiyacını da önemli ölçüde karşılamıştır. Bütün bunların sonucunda Türkiye'nin tedarik ettiği toplam gaz miktarı 2002 yılında 17 milyon metreküp iken, 2008 yılında 38 milyon metrekübe yükselmiştir.

Bu antlaşmaların yanı sıra Türkiye'nin 1994'ten itibaren gündeminde olan ve Hazar Denizindeki enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınmasını öngören Doğu-Batı Enerji Koridoru da 2005 yılından itibaren enerji politikasının en tartışmalı konularından birisi olmuştur. Gerek Kazakistan, Türkmenistan ve Rusya'nın alım fiyatından iyileşmeye gitmesi, gerekse Asya'da yeni enerji pazarları bulmasıyla Doğu-Batı Enerji Koridoruna ihtiyaçlarının azalması Türkiye'yi bu koridoru canlandıracak yeni arayışlara itmiştir (Bilgin, 2009). Bu bağlamda gündeme gelen Türkmenistan gazının İran üzerinden Erzurum'a aktarılarak Doğu-Batı Enerji Koridoruna bağlanması başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin İran'a yönelik mesafeli tutumları nedeniyle hayata geçirilememiştir.

Enerji konusuyla doğrudan bağlantılı olmayan ve Türkiye-Rusya ilişkilerinde bu dönemde öne çıkan en önemli gelişmelerden birisi, Ağustos 2008'de Rusya'nın Güney Osetya ve Gürcistan'a askerî müdahalede bulunması olmuştur (Kasım, 2010).

Rusya 8 Ağustos'ta Güney Osetya ve Gürcistan arasında yaşanan gerginliğe müdahale etmiş ve Rus askerleri Güney Osetya'nın büyük bir kısmını ve Gürcistan'ın bazı şehirle-

rini işgal etmiştir. Beş gün süren bu müdahale Gürcistan'ın 2003'ten beri sürdürdüğü ABD yanlısı dış politikasını sona erdirirken, Rusya'nın da bölgedeki gücünü restore etmesine olanak sağlamıştır. Müdahale sonrası süreçte Türkiye, öncelikli politikasını Gürcistan'ın toprak bütünlüğü üzerine temellendirse de, bu gerilimin Rusya ile olan ekonomik ilişkilere zarar vermemesi bir diğer önceliği olmuştur.

Bu noktada Türkiye, Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformunun kurulmasına öncülük ederek bölgedeki gelişmeleri yönlendirmeye çalışmıştır (Erşen, 2015: 213). Söz konusu platform 3+2 formülüne dayanıyordu ve bölge ülkeleri Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile iki bölgesel güç Rusya ve Türkiye'nin bölgesel barış, işbirliği ve güvenliği sağlamak için işbirliğine gitmesini öngörmekteydi. Bu platformla Türkiye, bir taraftan Rusya'yı karşısına almayacak bir politik zemin oluştururken, diğer taraftan da Hazar enerjisinin Avrupa pazarına ulaştırılması için bölgenin güvenli hale getirilmesini amaçlamaktaydı. Platform ayrıca Türkiye'nin bölgeyi Rusya'ya bırakmak istemediğinin de açık bir göstergesiydi.

Suriye ve İran ile Yakın İşbirliği

Ecevit hükümeti döneminde başlayan İran ve Suriye ile yakınlaşma politikası bu dönemde de artarak devam etmiştir. Türkiye-Suriye ilişkileri bağlamında Ocak 2004'te dönemin Suriye Cumhurbaşkanı Beşşar Esad'ın Ankara'yı ziyaret etmesiyle ilişkiler ivme kazanmıştır. Bu ziyaret Cumhurbaşkanlığı düzeyinde Suriye'den Türkiye'ye yapılan ilk ziyaretti ve bunu Türkiye Başbakanı Erdoğan'ın Aralık 2004'te Şam ziyareti izlemiştir.

2004 yılı içinde gerçekleşen bu karşılıklı ziyaretler, iki ülke arasında 2000'lerin ilk on yılı boyunca bütünleşmeye kadar varan iyi ilişkilerin başlangıcını temsil etmesi açı-

sından önemliydi. Suriye Türkiye'yi hem siyaseten hem de ekonomik temelde Avrupa ve Batıya açılan bir kapı olarak görürken, Türkiye de Suriye'yi hem Ortadoğu'ya açılan bir kapı hem de 2003 Irak Savaşı sonrasında oluşan bölgesel dengelerde önemli bir müttefik olarak görmekteydi (Tür, 2011: 595). Bu bağlamda Erdoğan'ın ziyareti sırasında iki ülke arasında imzalanan Serbest Ticaret Antlaşması, taraflar arasındaki ilişkinin temel zemininin ekonomi olduğunu ortaya koyması açısından önemliydi.

Ekonomi ve karşılıklı bağımlılık temelinde gelişen bu yeni ilişkinin test edildiği olay ise, 2005 yılında dönemin Lübnan Başbakanı Refik Hariri'nin öldürülmesi olmuştur. Batılı ülkelerin Suriye'yi suçladığı bir ortamda Türkiye, Şam yönetimine destek vererek iki ülke arasında ekonomi ve işbirliği üzerine temellenen yeni ilişki biçiminin uzun vadeli olduğunu ortaya koymuştur.

Suriye ile ilişkiler 2007 yılından sonra daha da derinleşti. Gümrük vergilerinin tedrici olarak kaldırılmasını öngören Serbest Ticaret Antlaşmasının yürürlüğe girmesiyle Türkiye'nin Suriye'ye yaptığı ihracat 2008 yılında 1 milyar doların üzerine çıkmıştır.

Ekonomik düzlemdeki bu bütünleşme iki ülkeyi siyaseten de birbirlerine yakınlaştırdı. Bu yakınlaşmanın en önemli göstergesi yine 2007 yılında Ankara'nın Şam yönetiminin İsrail ve Irak ile arasındaki sorunların çözümünde arabulucu rolü üstlenmesi olmuştur. Suriye ve İsrail arasında Türkiye'nin arabuluculuğunda yapılan görüşmeler 2008 yılına kadar devam etse de, İsrail'in Gazze'ye saldırması gibi üçüncü bir dinamik nedeniyle başarıyla sonuçlanmamıştır. Bu tarihten sonra Suriye'nin tekrar masaya oturmak için Türkiye ile birlikte hareket etme şartı getirmesi, ilişkilerin geldiği seviyeyi göstermesi açısından önemlidir. İki ülke ilişkilerinin bu olumlu seyri AK Parti hükümetini Suriye ile ekonomik

ve siyasi bir bütünleşmeye gitme konusunda cesaretlendirmiş ve bu doğrultuda Eylül 2009 tarihinde yapılan bir antlaşmayla iki ülke arasında vizeler kaldırılarak çeşitli konularda ellibir farklı antlaşmayla bütünleşme yolunda önemli adımlar atılmıştır.

Bu dönemde Türkiye'nin İran ile olan ilişkileri de önemli ölçüde ekonomi üzerine inşa edilmiştir (İnat ve Telci, 2011: 113-119). 1996'da Erbakan Hükümetinin İran ile imzaladığı doğalgaz antlaşması doğrultusunda Aralık 2001'den itibaren İran'dan Türkiye'ye doğalgaz akışının başlamasıyla iki ülke dış ticaretinde Türkiye lehine bir dengesizlik ortaya çıkmıştı. Bir taraftan bu dengesizliği gidermek isteyen, diğer taraftan da Irak savaşı sonrasında bölgedeki güvenlik sorunlarını çözmeye girişen AK Parti hükümeti İran ile hızla yakınlaşmıştır. Güvenlik sorunları bağlamında İran, Irak'ın bütünlüğü konusunda Türkiye'nin girişimiyle düzenlenen Irak'a Komşu Ülkeler toplantılarına aktif olarak katılırken (Balcı ve Yeşiltaş, 2006), aynı zamanda 2004 yılından itibaren de PKK'yı terörist örgüt olarak ilan edip bu örgütle çatışmaya başlamıştır.

Türkiye ise İran'dan gelen bu siyasi işbirliğine karşılık olarak ABD'nin İran'ı ekonomik ve siyasi düzlemde çevreleme politikasına katılmamış ve İran üzerindeki uluslararası yaptırımları önemli ölçüde hafifletmiştir.

Ekonomik düzlemde ise iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi hızla artarken, Türkiye 2007 yılından itibaren İran'la yatırım antlaşmaları imzalamaya başlamıştır. 14 Temmuz 2007 tarihinde imzalanan bir mutabakat belgesiyle, Türkiye İran'a ait zengin doğalgaz bölgesinde üretim yapma hakkı kazanırken, bu yolla enerji konusunda Rusya ve Azerbaycan'a olan bağımlığını azaltmayı hedeflemiştir.

1990'ların iki düşman devleti olan Suriye ve İran'la yaşanan bu yakınlaşma, bu dönem boyunca Türkiye'nin genel

olarak bütün Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerinde de görülebilir. Ortadoğu ülkelerine yönelik 2002 yılında 6,6 milyar dolar olan Türkiye'nin dış ticaret hacmi, 2008 yılına gelindiğinde 43 milyar doların üzerine çıkmıştır (Tür, 2011: 593).

Ortadoğu ülkeleri ile bu yakınlaşma Türkiye'nin Batı'dan uzaklaşarak İslam dünyasıyla işbirliğine gittiği ve bir 'eksen kayması' yaşadığı eleştirilerini beraberinde getirmiştir. Ortadoğu'nun ilişkilerde öne çıkması 2005'ten sonra Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde yaşanan durgunlukla bir araya gelince eksen kayması tartışmaları daha da güçlenmiştir. Bu tartışma hızla iç siyasette yaşanan iktidar mücadelesi bağlamında devreye sokulmuş ve AK Parti'nin Türkiye'yi Batıcı karakterinden uzaklaştırdığı, hatta İslamlaştırdığı eleştirileri yapılmaya başlanmıştır.

Öte yandan Ortadoğu ile yakınlaşma aynı zamanda ABD'nin Ortadoğu'yu yeniden şekillendirme projesi olan "Büyük Ortadoğu Projesi" ile de ilişkilendirilerek, AK Parti'nin Ortadoğu'daki aktif politikası bu temelde açıklanmaya çalışılmıştır. Haziran 2005'te Erdoğan'ın ABD ziyareti sırasında Bush yönetimi ile Ortadoğu'nun yeniden yapılandırılması noktasında birlikte hareket etme kararı bu açıklamanın temel referansı oldu. Buna göre, Türkiye'nin Ortadoğu ile yakın ilişkileri bu coğrafyanın "liberal-demokratik" bir düzlemde bölgenin yeniden yapılandırılmasını amaçlayan Büyük Ortadoğu Projesi'nin bir sonucudur.

Üçüncü açıklama ise, 2003-2011 ABD'nin Irak işgalini Türkiye'nin Ortadoğu ile yakın ilişkilerin sebebi olarak göstermektedir. Buna göre, ABD'nin bölgedeki mevcudiyeti bölge ülkeleri arasındaki güvenlik odaklı rekabeti dondurmuş ve bu rekabetin yerini ekonomik ilişkiler almıştır. Bu yapısal imkanı iyi kullanan Türkiye bölge ülkeleri ile yoğun bir ekonomik ilişki kurma imkanı yakalamıştır.

Afrika, Uzakdoğu ve Latin Amerika

Ekonomik ilişkilerin öncelikli dış politika alanlarından biri olması, 2000'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin Afrika'ya yönelik ilgisinde önemli bir artışa neden olmuştur. 1993'te Somali'deki çatışmaları engellemek amacıyla kurulan Birleşmiş Milletler Barış Gücü'ne 320 kişilik askerî birliğin gönderilmesi dışında Türkiye dış politikası Afrika ile fazla ilgilenmemişti.

1990'ların sonuna gelindiğinde İsmail Cem'in dışişleri bakanlığı döneminde Temmuz 1998'de Afrika'ya Açılım Eylem Planı hazırlanmasıyla bu ilgisizlik bir kırılmaya uğramıştır. Bu plana göre, Türkiye'nin temel önceliği ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi iken, özellikle büyüyen Türkiye ekonomisi için yeni pazar imkânlarının oluşturulması Afrika açılımının temel hedefini oluşturmaktaydı. Fakat bu plan İsmail Cem'in dışişleri bakanlığında etkin bir şekilde uygulanmazken, AK Parti iktidarı ile birlikte Türkiye Afrika'ya yönelik ikinci bir açılım süreci başlatmıştır. Büyükelçilik ve temsilciliklerin zayıf olduğu bir dönemde özellikle Gülen Cemaatinin Afrika'daki okulları ve bağlantıları üzerinden yürütülen ekonomik ilişkiler, 'Afrika Yılı' ilan edilen 2005 tarihinden sonra hızlı bir şekilde Türkiye dış politikasının önemli ayaklarından biri haline gelmiştir. 2005 yılı içinde Türkiye tarihinde ilk kez başbakan düzeyinde Etiyopya ve Güney Afrika Cumhuriyeti gibi ülkelere ziyaret gerçekleşirken, 12 Nisan 2005'te Türkiye Afrika Birliği'nde gözlemci statüsü elde etmiştir.

2007'deki genel seçimler öncesinde hazırlanan AK Parti seçim beyannamesinde, Afrika'da büyükelçilik ve temsilciliklerin açılması ve TİKA'nın faaliyet alanlarının genişletilmesi yoluyla yeni dönemde Afrika'ya açılımın artacağı vaadinde bulunulmuştur.

Bu doğrultuda ilk olarak Şubat 2008'de Türkiye, Afrika Birliği'nin stratejik ortaklarından biri olarak kabul edilmiş ve ardından Mayıs 2008'de de Türkiye, Afrika Kalkınma Bankası ve Afrika Kalkınma Fonunun bölge dışı üyelerinden birisi olmuştur. Bu girişimlerin bir sonucu olarak Türkiye'nin Sahra Altı Afrika bölgesine yönelik dış ticaret hacmi 2003 yılında 1 milyar doların altında iken, bu rakam 2008 yılında 5,5 milyar doların üzerine çıkmıştır (Özkan ve Akgün, 2010: 534).

18-21 Ağustos 2008'de İstanbul'da yapılan Türkiye-Afrika Zirvesine elli Afrika ülkesi temsilci gönderirken, bu zirve bir taraftan Türkiye'nin Afrika'ya ekonomik açılımının en önemli göstergesi olmuş ve diğer taraftan da bu zirvede Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi üyeliği için de destek sağlanmıştır. Bunun sonucunda Afrika ülkelerinin desteği 17 Ekim 2008'de Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine seçilmesinde etkili olmuş ve Afrika ülkelerinin neredeyse tamamı Türkiye lehine oy kullanmıştır.

2009 yılıyla birlikte hızlı bir şekilde Afrika'da yeni büyükelçilikler açılırken, özellikle dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Afrika ile ilişkilere bir hayli önem vermiş ve Kenya, Tanzanya, Kongo, Kamerun ve Gabon gibi ülkelere Türkiye tarihinde ilk kez ziyaretler gerçekleştirmiştir. Afrika ülkeleri ile başlatılan bu yoğun iletişim süreci Erdoğan'ın Ocak 2013'te Gabon, Nijer ve Senegal'e yönelik kapsamlı ziyaretleriyle de devam etmiştir.

Ekonominin dış politikada temel belirleyici olduğu bir başka alan ise Türkiye'nin Asya ülkeleri ile ilişkileri olmuştur (Üngör, 2012). 2004 yılında dönemin başbakanı Erdoğan'ın Uzakdoğu turu kapsamında Japonya ve Güney Kore'yi ziyaret etmesiyle başlayan bu ekonomik açılım, daha sonraki dönemlerde Hindistan ve Çin ile ilişkilerin geliştirilmesinde de kendini göstermiştir. Pakistan ile olan geleneksel yakın ilişki bu ülkeyle sorunlar yaşayan Hindistan'a yönelik eko-

nomik yakınlaşmaya politik bir engel teşkil ederken, Çin'in Uygur bölgesinde Müslüman Türklere yönelik ayrımcı politikası da Türkiye'nin Pekin yönetimi ile arasındaki en önemli gerilim konusu olmuştur.

Türkiye'nin Nisan 2007'den itibaren Afganistan ve Pakistan ile birlikte her yıl düzenlediği üçlü zirveler Hindistan'ı rahatsız etmiş olsa da, bu zirveler ekonomi, eğitim ve güvenlik konularında yapılan işbirlikleriyle Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunu artırmasını sağlamıştır.

Hindistan örneğinden farklı olarak Uygur meselesi Türkiye ve Çin arasındaki ekonomik ilişkileri fazla etkilememiştir. Örneğin, tarihte ilk kez bir Türkiye Cumhurbaşkanı Haziran 2009'da Uygur bölgesini ziyaret etmiş olmasına rağmen, aynı ziyaret esnasında Çin ve Türkiye arasında yedi farklı ekonomik işbirliği antlaşması imzalanmıştır.

Ekonomik düzlemdeki bu yakın ilişki 2010 yılında Çin'in Türkiye'yi 'stratejik ortak' ilan etmesi ve Türkiye'nin de Çin'i Anadolu Kartalı askerî tatbikatına daveti ile birlikte siyasi alanda da yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir. Fakat bu yakınlaşmaya rağmen 2011 Arap Baharı sonrası Ortadoğu'ya yaklaşımların farklılık göstermesi, dış ticaret dengesinde Türkiye'nin aleyhine ciddi bir farkın olması ve Uygur bölgesine yönelik Türkiye'nin yakın ilgisi ikili ilişkilerde sorunlu alanlar olarak kalmıştır.

Latin Amerika ile ilişkilere gelince 1995 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Latin Amerika ülkelerine yönelik kapsamlı ziyaretiyle başlayan ilişkiler, 1998 yılında dışişleri bakanlığı tarafından hazırlanan Latin Amerika ve Karayipler Eylem Planı ile birlikte kurumsal bir boyut kazanmıştır (Çelenk, 2011: 552). Fakat plan Türkiye'de Latin Amerika ve Karayipler yılı olarak ilan edilen 2006'ya kadar etkin bir şekilde uygulanamamıştır. 2008 yılında Güney Amerika Ortak Pazarı örgütüyle imzalanan Serbest Ti-

caret Alanı kurulmasına yönelik antlaşma Türkiye'nin Latin Amerika ülkeleriyle ilişkilerinde önemli bir aşamayı temsil etmektedir. Bu sayede taraflar arasındaki dış ticaret hacmi hızla artmaya başlamış, 2007 yılında Türkiye'nin bölgeye yönelik ihracatı 300 milyon dolar iken bu rakam kısa süre içinde 1 milyar dolara yaklaşmıştır.

Daha çok ekonomik işbirlikleri temelinde yürütülen ilişkiler Brezilya söz konusu olduğunda 2010 yılından itibaren siyasi bir boyut kazanmıştır. Her iki ülkenin 'küresel güç' olma iddiası bağlamında Türkiye Latin Amerika'da nüfuz sahibi olmak, Brezilya da Ortadoğu'da etkin olabilmek için birbirlerine yakınlaşmaya başlamışlardır. Bunun en önemli örneği Brezilya ve Türkiye'nin İran'ın nükleer programının denetimi konusunda yaşanan uluslararası krizde ortak arabuluculuk misyonu üstlenmeleri olmuştur.

EK OKUMA LİSTESİ

Zeynep Dağı (ed.), *Doğu'dan Batı'ya Dış Politika: AK Partili Yıllar*, Ankara: Orion Kitabevi, 2006.

Bülent Duru ve İlhan Uzgel (der.), *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İstanbul: Phoneix Yayınları, 2010.

İbrahim Kalın (ed.), *2000'li Yıllar: Türkiye'de Dış Politika*, İstanbul: Meydan Yayıncılık, 2011.

Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür Baklacıoğlu ve Özlem Terzi (ed.), *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları, 2012.

Bölüm XII

Davutoğlu Dönemi Dış Politikası (2009-2013)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: MERKEZ ÜLKE, MEDENİYET VE DİĞERLERİ

İsrail ile 2009 Davos krizinin ardından hızla kötüleşen ilişkiler, Ermenistan ile 2009'da başlayan yakınlaşma çabalarının kısa süre içinde başarısızlıkla sonuçlanması, 2011 Arap Baharının Suriye, İran ve Irak ile ilişkileri olumsuz etkilemesi komşularla sıfır sorun politikasının artık çalışmadığının göstergeleri oldu. PKK'nın 2007'den itibaren güneydoğuda terör eylemlerine başlaması Türkiye için güvenliği yeniden öncelikli bir kaygı haline getirdi (Lesser, 2011).

Komşularla sıfır sorun politikasının sınırlarına ulaştığı bir ortamda yeni bir ilke devreye girdi ve Türkiye'nin dış politikasını önemli ölçüde "merkez ülke" doktrini şekillendirdi (Kardaş, 2012; Akıllı, 2013: 79-80). Türkiye'nin bölgenin coğrafi ve kültürel merkezi olduğu varsayımından hareket eden merkez ülke doktrini, bölgesel-küresel düzeyde yeni bir düzenin kurulması aşamasında Ankara'nın bu yeni düzenin merkezinde olması amacını gütmektedir. Bu doğrultuda sıklıkla kullanılan ve Türkiye'nin çevresindeki 'gelişmelerin akışını şekillendirme yetisini artırmayı' hedefleyen "akil ülke" tanımlaması da merkez ülke doktrininin özünü oluşturmaktadır (Davutoğlu, 2012: 5). 3 Ocak 2011'de Üçüncü Büyükelçiler Konferansı açılış konuşmasında Davutoğlu akil ülkeyi "dünyada, küresel olaylarda sözü dinlenen, olayları önceden gören, o olaylara karşı tedbir alan, alternatif çözüm üreten" ülke olarak tanımladı.

Avrupa Birliği ile 2007 sonrası yaşanmaya başlayan sancılı süreç ve Avrupa'nın 2009 sonrası ekonomik krizi "merkez ülke" fikrini imkanlı kılan en önemli yapısal gelişmelerden biridir. Bu durum Türkiye'nin Batı merkezli uluslararası düzeni kritik etmesini (Duran, 2011: 20) ve merkez ülke olarak yeni bir düzen çağrısında bulunmasını imkanlı kıldı. Brezilya ile birlikte ABD ve Avrupa'nın İran'a karşı yaptırımlarına yönelik alternatif bir inisiyatif başlatması "merkez ülke" anlayışının getirdiği özgüvenle ilgiliydi. 2011 Arap Baharıyla birlikte Ortadoğu'da yeni bir düzenin ortaya çıkması "merkez ülke" ilkesini imkanlı kılan bir başka yapısal gelişme oldu. Buna göre Erdoğan'ın Eylül 2011'de sırasıyla Mısır, Tunus ve Libya ziyaretleri "Türkiye çağının" göstergeleri olarak sunuldu.

Merkez ülke doktrini güç kapasitelerini artırma yoluyla değil, yumuşak güç aygıtları üzerinden işleyen bir başka ilkeyle hayata geçirilmeye çalışıldı. "Medeniyet temelli siyasal bağımlılık" şeklinde özetlenebilecek bu yeni ilke, Davutoğlu'nun ifadeleriyle, ulus-devletin 'ayrıştırıcı kültürüyle hesaplaşma' anlamına geliyordu. Başbakan Tayyip Erdoğan'ın ifadelerinde daha net karşılık bulan bu hesaplaşma "Türkiye ve Ortadoğu ile bunların toplumları arasındaki yapay sınırların ve gereksiz duvarların alaşağı edilmesi" olarak tanımlandı (Aslan, 2013: 28-29).

Bu yönüyle ulus-devlet temelli dış politika üzerinden ulus devletler üzerine inşa edilen modern Batı medeniyetinin bir parçası olmaya çalışan geleneksel Kemalist anlayıştan farklılaşmaktadır. Medeniyet temelli dış politika anlayışı, ulus-devletin sınırlarını aşarak Batı-dışı alternatif bir medeniyetin imkânı üzerinden Türkiye'ye yeni bir kimlik, merkez ülke kimliği, vermektedir (Aslan, 2013: 41; Yeşiltaş, 2013). Nitekim Davutoğlu'na göre, dış politikadaki yeni pratikler 'başkaları tarafından oluşturulmuş bir medeniyet ekseninin edilgen çevre unsuru' olmak yerine 'dinamik bir medeniyet

ekseni oluşturmak' isteyen Türkiye'nin 'kendi kimliğini, psikolojisini ve siyasi kültürünü yeniden inşa etme' zorunluluğunun kaçınılmaz adımlarıdır (2010: 92-93).

Bu bağlamda özellikle 2010 yılından sonra hayata geçirilen Osmanlı bakiyesi coğrafyada Türk şehitliklerinin restorasyonu ve yabancı öğrencilere Türkiye'de eğitim almaları için verilen Türkiye bursları gibi uygulamalar medeniyet temelli ve merkezinde Türkiye'nin olduğu bir siyasal bağımlılık kurmanın araçları olarak değerlendirilebilir.

Dış politikada medeniyet dilinin dolaşıma girmesi komşularla sıfır sorun yerine merkez ülke ilkesinin ikame edilmesini kolaylaştırdı. Dolayısıyla 2000'lerin ilk on yılında komşu ülke rejimlerinin diktatörlük ya da demokrasi olup olmadığına bakmaksızın hayata geçirilen 'ekonomik liberalizm' yerini, Arap Baharı sonrasında otoriter rejimlerin karşısında demokrasi yanlısı muhalif grupları destekleyen bir 'politik liberalizme' bıraktı (Oğuzlu, 2012). Ortadoğu'daki iktidarları aradan çıkarıp doğrudan halklarla bağ kuran bu yeni medeniyet dili Davutoğlu'nun ifadeleriyle Türkiye'yi yeni Ortadoğu'nun "sahibi, öncüsü, hizmetkarı" yapabilecekti (Parlar Dal, 2016: 1438).

Demokrasi ve özgürlüğün, diğer bir ifadeyle siyasal meşruiyetin dış politika bağlamında bu şekilde öncelikli bir hal alması ekonomik liberalizmin temel dış politika ilkesi olmaktan çıktığı anlamına gelmez. Aksine Davutoğlu döneminde de ekonomik ilişkiler öncelikli olmaya devam etmiş, üstelik ekonomik liberalleşme ve ekonomi temelinde bölgesel işbirliği bölge ülkelerinin siyasal düzlemde liberalleşmesinin temel koşulu olarak görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda karşılıklı ekonomik entegrasyon merkez ülke doktrininin de özünde yatan bir unsur olmuştur.

Türkiye'nin merkezde olduğu yeni bir bölgesel düzenin kurulması noktasında ekonomik karşılıklı bağımlılığın hemen yanı başına siyasal meşruiyet yerleştirilmiş ve söz ko-

nusu siyasal meşruiyetin temel referans örneği de model ülke tartışmalarında açıkça dile getirildiği üzere genelde Türkiye, özelde ise AK Parti deneyimi olarak sunulmuştur. Bu bağlamda özellikle Arap Baharı sonrasının yeni iktidarları için Türkiye'nin esin (model) kaynağı olması, ekonomik karşılıklı bağımlılığı tamamlayan medeniyet temelli bir siyasal bağımlılığın (Duran, 2013) pratikteki karşılığıydı.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: AHMET DAVUTOĞLU

27 Nisan 2007'de askerin cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında hükümete verdiği e-muhtıra önce AK Parti'nin 2007 seçim zaferi, ardından da Kemalist bürokrasinin politik alandan tasfiyesi ile sonuçlandı. Bir taraftan Ergenekon davası kapsamında ordunun politik alana dâhil olan aktörleri tasfiye edilirken, diğer taraftan da 2010'da yapılan anayasa değişikliği kapsamında Kemalist yargının sivil/politik iktidara müdahale edebilecek mekanizmaları elinden alındı.

Bu iki gelişme özellikle 1960 Darbesinden itibaren hükümetleri devletin (diğer bir ifadeyle resmi ideolojinin) dış politika çizgisinin sınırları içinde hareket etmeye zorlayan kurumları ortadan kaldırırken, Kemalist laik bloğun dış politika üzerindeki etkisi, siyasal partiler ve sivil bağımsız kuruluşların konuşma alanıyla sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla, 2009 yılından itibaren dış politikanın belirlenmesi noktasında hükümetin ayrıcalıklı konumuna karşılık Kemalist laik blok ile Kürt bloğun bu ayrıcalıklı konuma direndiği yeni bir süreç öne çıkmıştır. Bu direnişle bağlantılı olarak 1990'lardan itibaren başlayan farklı siyasal hareketlerin devlet aygıtlarından bağımsız diğer ülkelerle direkt ilişki kurması bu dönemde daha da güçlenerek devam etti. Örneğin AK Parti hükümetinin Avrupa Birliği politikasından farklı bir AB siyaseti olan Kürt siyasi hareketi, hükümeti atlayarak Brüksel

ile doğrudan; fakat alternatif bir ilişki biçimi geliştirmeyi bu dönemde de sürdürdü (Balcı, 2015).

Dış politikada ordu başta olmak üzere kurumsal yapıların sınırlandırıcı etkisinin ortadan kalkmasının en önemli sonucu, AK Parti'nin siyasal gücüyle paralel şekilde dış politika alanında muhafazakâr hegemonik bir atmosferin ortaya çıkması oldu. Bu atmosfer bir taraftan belirli aktörlere dış politikanın şekillenmesi noktasında ayrıcalıklı bir pozisyon sağlarken, bazı aktörleri de marjinal bir konuma itti.

Bu muhafazakâr hegemonik atmosfer dış politika bağlamında geleneksel olarak o güne kadar öne çıkmamış İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı (İHH), Kimse Yok Mu Derneği ve Mazlumder gibi muhafazakâr sivil toplum kuruluşlarını dış politik sürecin içine dâhil etmiştir. Buna karşılık 1990'larda İran karşıtı dili ile kamuoyu üreten ve 2003-2004 Kıbrıs görüşmelerinde etkili olan Atatürkçü Düşünce Derneği dış politika alanından tedrici olarak çekilmiştir.

İHH Gazze'deki İsrail ablukasının kaldırılması için Mavi Marmara eylemini gerçekleştirerek Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini önemli ölçüde şekillendirirken, Mazlumder'in Suriye'de 2011'de patlak veren gösteriler karşısında Şam yönetimini eleştiren politikası ve muhaliflerin Türkiye'de toplanmasına yardımcı olması Türkiye-Suriye ilişkilerini etkilemiştir (Özcan, 2012: 47).

Muhafazakâr hegemonik atmosferin yanı sıra birçok düşünce kuruluşu da bu dönemde hükümetin hem dış politikasını şekillendirmiş, hem de izlenen hâlihazırdaki dış politikayı normalleştiren bir rol üstlenmiştir. Dışişleri bakanlığına bağlı Stratejik Araştırmalar Merkezi, Davutoğlu döneminde yeniden organize edilip aktifleştirilirken, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETAV) hükümetin izlediği dış politikanın akademi ve kamuoyu düzleminde normalleşmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Bu dönemde dış politikanın yapımı konusunda öne çıkan isim, 2 Mayıs 2009 tarihinden itibaren dışişleri bakanlığı görevini üstlenen Ahmet Davutoğlu oldu. Daha öncesinde AK Parti dönemi dış politikasının dilini büyük oranda şekillendirmiş olan Davutoğlu, dışişleri bakanlığı görevine geldikten sonra dış politika yapım ve uygulama sürecinin de merkezine yerleşti. Brezilya ile birlikte yürütülen İran'ın nükleer enerji edinmesine ilişkin arabuluculuk görüşmelerinde Davutoğlu temel aktör olurken, Osmanlı mirası olarak görülen Balkan devletleriyle ilişkiler ve Arap Baharı sonrası Ortadoğu politikasının oluşturulmasında da güçlü bir liderlik rolü üstlendi.

Başbakan Erdoğan bir önceki dönemin aksine daha çok iç politikaya odaklandı. Ergenekon davaları, Kürt sorununa yönelik 2009'daki "çözüm süreci", 2010 Anayasa referandumu gibi konular Erdoğan'ı daha çok iç siyasi alanda tuttu. Bu iç politik önceliğe rağmen Erdoğan, özellikle Filistin sorunu ve 2011 yılı itibariyle Arap Baharı ekseninde Ortadoğu'daki gelişmeler ile yakından ilgilendi.

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül temel dış politik tartışmalara fazla angaje olmadı aksine hükümetin dış politika açılımlarını yurtdışı geziler ve ziyaretler üzerinden sağlamlaştıran bir rol üstlendi. Son olarak Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız da özellikle Kuzey Irak ile yapılan enerji antlaşmalarındaki aktif tutumu nedeniyle dış politikanın şekillenmesinde önce çıkan aktörlerden biri oldu.

Bu dönemin dış politika yapımı noktasında en önemli gelişmelerinden biri de 2011'de kurulan Avrupa Birliği Bakanlığı oldu. Dışişleri bakanlığı bir görev paylaşımına giderek dış politikanın AB ayağını önemli ölçüde bu kuruma aktardı. Bu düzenlemenin sonucu olarak AB Bakanlığına getirilen Egemen Bağış, AB ile ilişkilerin şekillenmesine katkıda bulunan en önemli aktörlerden birisi oldu.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

ABD ile İlişkilerde Restorasyon

Kasım 2007'de ABD ile imzalanan ve PKK'ya yönelik ortak istihbarat yapılmasını öngören antlaşmayla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler düzelmeye başlamış olsa da, Ocak 2009'da göreve başlayan ABD Başkanı Barack Obama'nın ilk Atlantik ötesi ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirmesi ilişkileri tekrar 1 Mart Tezkeresi öncesindeki seviyeye döndürdü. Bu bağlamda Obama 6-7 Nisan 2009 tarihinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti sırasında iki ülke arasındaki ilişkileri 'model ortaklık' olarak tanımladı. Fakat model ortaklık nitelemesi, içeriği doldurulmayan, sadece ilişkileri yeniden tanımlama kaygısı güden ve tarafların ilişkilere verdiği önemi sembolize eden bir ifade olarak kaldı (Yılmaz, 2011).

İlişkilerin bu şekilde adının konulmasıyla birlikte iki ülke arasındaki karşılıklı diplomatik ziyaretlerde bir artış yaşandı. Afganistan ve Irak başta olmak üzere bölgesel düzeyde birçok konuda işbirliğine gidildiği gibi, Washington yönetimi başta Ergenekon davası ve 'Kürt açılımı' olmak üzere Türkiye'de iç siyaseti yakından ilgilendiren konularda AK Parti'nin politikalarını destekledi.

2009 yılı boyunca yaşanan iki ülke ilişkilerinin bu hızlı restorasyonu o tarihte Başbakanlık danışmanı olan Ahmet Davutoğlu'nun ifadelerinde net bir şekilde görülebilir. Davutoğlu Mart 2009'da ABD ziyareti dönüşü yaptığı bir açıklamada dış politikada Obama yönetimiyle "yaklaşımımız ve ilkelerimiz neredeyse aynı, çok benzer" ifadelerini kullandı ve ilişkilerin geleceğini "altın bir döneme" benzetti.

2010 yılına gelindiğinde Washington ve Ankara arasındaki model ortaklık ilişkisi üç konuda yaşanan krizle test edildi.

İlk olarak Türkiye ve Brezilya'nın ortak inisiyatif alarak İran ile bir nükleer takas antlaşması imzalaması, İran'a ambargo uygulama kararında olan Washington yönetimini rahatsız etti. ABD'nin takas antlaşmasını dikkate almayarak İran'a yaptırım teklifini BM Güvenlik Konseyi'ne getirmesine Ankara tepki göstermiş ve Güvenlik Konseyi'nde yapılan ambargo oylamasında hayır oyu kullanmıştı. Güvenlik Konseyi'ndeki hayır oyunun yanı sıra Ankara'nın BM'nin aldığı İran'a yönelik yaptırım kararına tam olarak uymaması ve bu konuda bir esnekliğe gitmesi ABD'nin tepkisini çekti.

İkinci olarak 2010 yılı içinde İsrail ve Türkiye arasında yaşanan Mavi Marmara krizi sırasında Obama yönetimi açık bir şekilde Türkiye'yi eleştirmese de, kriz ABD'de Türkiye karşıtı bloğu güçlendirmiş ve Türkiye'nin Washington'un bölgedeki çıkarlarıyla ne kadar uyuştuğu tartışmalarını tetiklemiştir. Türkiye ise Filistin sorununun çözümü bağlamında İsrail'e baskı yapmayan Washington'u sert bir dille eleştirdiği gibi, ABD'yi İsrail'in Filistinlilere karşı gerçekleştirdiği katliamlardan dolayı sorumlu tutmuştur.

Son olarak Mart 2010'da ABD Temsilciler Meclisi Komisyonu'nda oylamaya açılan Ermeni Soykırımı Tasarısının kabul edilmesi ve Obama'nın Ermenistan ile ilişkilerin geliştirilmesi konusunda Türkiye'ye baskı yapan politikaları Ankara'da rahatsızlığa neden olmuştur. Ermenistan ile sorunları çözmek amacıyla Türkiye'nin başlattığı protokoller sürecinin 2010 yılında rafa kalkması da Obama yönetiminin Ankara'ya yönelik eleştirel bir tutum takınmasıyla sonuçlanmıştır.

İki ülke arasındaki bu üç gerilim alanına rağmen, Türkiye-ABD ilişkileri model ortaklık düzeyinde şekillenmeye devam etti. Dönemin başbakanı Tayyip Erdoğan'ın Aralık 2009'da yapmış olduğu ABD ziyareti sırasında taraflar arasında bakan düzeyinde yılda iki kez toplanılması karara

bağlanmış ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında Türk-Amerikan İş Konseyi kurulmuştur. Tarafların ikişer bakanla yönetecekleri mekanizma çerçevesinde İkili Ticaret Yatırım ve Çerçeve Antlaşması, Ekonomik Ortaklık Konseyi ve Enerji Çalışma Grubu başlıkları altında üç farklı platform oluşturulmuştur (Türkmen, 2012: 338-339).

İlişkilerin model ortaklık kapsamında değerlendirilmesi sadece ekonomik yakınlaşmayla sınırlı kalmamış, aynı zamanda askerî müttefiklik ilişkisi de yeniden restore edilmiştir. Örneğin İran üzerinden ABD ile yaşanan gerginliğe rağmen, Türkiye NATO kapsamında Kasım 2010'da gündeme gelen ve temelde İran'ı hedef aldığı yönünde eleştirilen Füze Kalkanı Projesine dâhil oldu (Egeli, 2012). Erken uyarı radar sisteminin Malatya'nın Kürecik ilçesine yerleştirilmesi Türkiye açısından güven bunalımı yaşanan ABD ile ilişkilerini restore etme amacı da güdüyordu. İran ile yapılan nükleer takas antlaşması ve ABD'nin İran yaptırımlarına Ankara'nın uymaması "Türkiye Batı'dan kopuyor mu" tartışmalarını tetiklemiş ve Washington yönetimi bu konuda Ankara'yı eleştirmişti. Bu nedenle Kürecik'e yerleştirilen radar sistemi Türkiye'nin eksenini ABD-NATO çizgisinde yeniden restore etme çabasıyla da ilgiliydi.

Türkiye-ABD ilişkileri, Arap Baharıyla birlikte yeni bir ivme kazandı ve her iki ülke de Ortadoğu'da diktatör rejimlerin devrilmesiyle sonuçlanan devrim sürecinde uyumlu bir politika izledi. Libya'da yaşanan rejim değişikliği sırasında başlangıçtaki çekincesine rağmen daha sonra NATO ile işbirliği temelinde hareket eden Ankara, özellikle devrim sürecinin Suriye'yi etkilemeye başlamasıyla birlikte Washington ile koordinasyonu öncelikli gören bir politika takip etti.

Türkiye Ekim 2011 tarihinden itibaren Suriye'de rejimin değiştirilmesi yönünde bir politika izlemeye başladıktan sonra bu değişikliğin ABD desteği olmadan gerçekleşmeye-

ceğini düşünüyordu. Dolayısıyla Ankara'nın temel politikası Washington'u Suriye'deki muhalefet lehine daha aktif bir politika izlemesi doğrultusunda ikna etmeye çalışmak oldu. İran ve Rusya'nın Suriye'deki rejim değişikliği konusunda Ankara'dan farklı bir politika izlemesi, AK Parti hükümetini ABD ve NATO ekseninde bir politika takip etmeye itmişti. 2012 yılına gelindiğinde bu konuda bir açıklama yapan Davutoğlu, Suriye konusunda 'Türkiye ve ABD'nin ortak bir pozisyonu' olduğunu dile getirmiştir (Türkmen, 2012: 347).

2012 seçimleri dolayısıyla Obama yönetimi, ağırlığı iç siyasete verince Türkiye ABD'den istediği desteği bulamadı. Fakat Obama'nın ikinci kez başkan seçilmesinden sonra bir taraftan Suriye konusunda ABD'nin daha aktif bir politika izlemesini isteyen Türkiye, diğer taraftan da Suriye'de artan güvenlik problemi karşısında NATO'dan Patriot füzelerinin topraklarına yerleştirilmesi talebinde bulunmuştur. Bu talep başlangıçta Rusya'nın tepkisine neden olsa da, 4 Aralık 2012'de Rusya'nın Patriot füzelerini Türkiye'nin kendi güvenlik meselesi olarak görmesiyle birlikte sorun çözüldü ve füzeler Türkiye'ye yerleştirildi.

Türkiye ve ABD arasında Suriye ekseninde yaşanan bu yakınlaşmaya rağmen Ankara ve Washington'ın Filistin konusundaki farklı yaklaşımları devam etmiştir. Kasım 2012'de Filistin'in Birleşmiş Milletler'e üye olmayan gözlemci devlet statüsünde kabul edilmesi noktasında yapılan oylamada hayır oyu kullanan ABD'yi dönemin Başbakanı Tayyip Erdoğan sert bir dille eleştirmiştir.

Kuzey Irak ile Yakınlaşma

Dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül Haziran 2004'te "Kuzey Irak'ta Türk vatandaşlarının kültürel ve tarihsel bağlar taşıdığı tek topluluk Türkmenler değildir. Unutulmaması

gerekir ki Türkiye'de sayısı hiç de azımsanmayacak Kürt kökenli vatandaşlarımız yaşamaktadır" ifadelerini kullanmıştı (İnat ve Duran, 2005: 28).

Bu ifadeler o güne kadar Kuzey Irak politikasını büyük ölçüde buradaki Türkmenler üzerine inşa eden geleneksel dış politika anlayışıyla uyuşmuyordu. Fakat Gül'ün Türkmenler yerine bölgedeki Kürtlerle iyi ilişki kurma temeline dayalı bu yeni dış politika anlayışı, özellikle Türk Silahlı Kuvvetlerini rahatsız eden bir yön taşıdığı için uzun bir süre uygulamaya geçirilememiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri ve Kemalist bloğun gözünde Kuzey Irak'ta olası bir Kürt yapılanması Kürt kimliğinin kabul görmediği Türk ulus devletinin yapaylığını hatırlatacak ve Irak ile olan sınırı iki ulus devleti ayıran değil aksine Kürtleri bölen sorunlu bir sınır olarak kuracağı için kabul edilemez bir gelişmeydi (Lundgren, 2007).

2008 yılından itibaren dış politikada askerin etkinliğinin önemli ölçüde azalmasıyla birlikte Türkiye hükümeti Kuzey Irak Kürt Yönetimiyle ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Söz konusu politika sadece ordunun dış politikadaki etkinliğini kaybetmesiyle ilgili değildi, AK Parti yönetimi bu yeni ilişki sayesinde PKK problemini çözmeyi, bölgeyle yapılan ticaret hacminin artırılmasını, Irak petrollerinin Türkiye üzerinden transferinin devamını ve Irak merkezi yönetimiyle gerginleşen ilişkileri dengelemeyi amaçlamaktaydı. Bunlara ek olarak, ABD'nin bölgeden çekileceğini açıklaması ve daha sonra Aralık 2011'de çekilmesi, bölgede İran ve Türkiye arasında rekabete yol açan bir güç boşluğu doğurmuş ve bu rekabetin de etkisiyle Ankara ve Erbil birbirlerine daha da yakınlaşmıştır.

Türkiye ve Kuzey Irak arasındaki ilişkiler, Kasım 2007'de Türkiye ve ABD arasında PKK ile mücadele kapsamında anlık istihbarat paylaşılmasını öngören antlaşmasının yapılmasının ardından dikkat çekici ölçüde gelişmeye başlamıştır.

Bu antlaşma bölgedeki ABD desteğindeki Kürt liderleri Türkiye'ye yakınlaştırırken, 2007 yılından itibaren artan PKK saldırıları Ankara yönetimini Kuzey Irak ile işbirliğine yöneltmiştir. Fakat bu gelişmelere rağmen Türkiye 2010 yılına kadar ilişkilerdeki önceliği Kuzey Irak'taki Bölgesel Kürt Yönetimine vermemiştir. Örneğin Temmuz 2008'de Merkezi Irak Yönetimiyle imzalanan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi antlaşması, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapasitesinin artırılması, Irak doğalgazının uluslararası pazarlara ulaşımı için yeni hat inşa edilmesi, serbest ticaret antlaşması imzalanması gibi hususları öngörmekteydi. Bu antlaşma ayrıca Irak'ın toprak bütünlüğüne saygıyı öngörürken, Türkiye Irak'taki farklı gruplar arasında öncelikli bir politika izlemeyeceğini de taahhüt etmekteydi.

Benzer bir şekilde Ekim 2009'da Türkiye, merkezi Irak yönetimiyle çeşitli konularda işbirliğini öngören kırk sekiz adet ortak mutabakat metni imzalamış ve aynı tarihte İstanbul'da bir araya gelen on sekiz Türk ve Iraklı bakan 'iki devlet tek hükümet' anlayışıyla ortak kabine toplantısı yapmışlardır. Ankara bu görüşmelerde de Irak'ın toprak bütünlüğüne vurgu yaparken, Irak'taki farklı gruplar karşısında eşit bir tavır benimsediğini tekrarlamıştır.

Fakat bu politika Bölgesel Kürt Yönetiminin giderek güçlenmesi ve merkezi yönetimden özerkleşmesi ile etkisini kaybetmiş, buna bir de Türkiye'nin merkezi Irak hükümetiyle arasının açılması eklenince 2010'dan itibaren Türkiye, ilişkilerinde Kuzey Irak'ı öncelikli gören bir politika izlemeye başlamıştır.

Bu yeni politikanın ilk göstergesi 30 Ekim 2009'da dönemin Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Erbil'e gerçekleştirdiği ziyaret ve aynı tarihte Türkiye'nin Erbil konsolosluğunun açılması olmuştur. Bu ilk adımın ardından Bölgesel Kürt Yönetiminin Başkanı Mesut Barzani Temmuz 2010'da Anka-

ra'ya gelirken, Başbakan Erdoğan da Mart 2011'de Erbil'e bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu üst düzey ilişki PKK'nın Türkiye'de gerçekleştirdiği saldırıların gölgesinde kalınca, 4 Kasım 2011'de Barzani tekrar Ankara'ya gelerek iki ülkenin güvenliğinin birbirine bağlı olduğunu ve bu güvenliği güçlendirmek için her türlü önlemi alacaklarını açıklamıştır (Hale, 2013: 238).

Türkiye ile Kuzey Irak arasındaki yakınlaşma özellikle Amerikan kuvvetlerinin 2011 sonunda Irak'tan çekilmesiyle birlikte Türkiye ile Irak merkezî yönetimi arasındaki gerginlikle eşzamanlı gitmiştir. Ülkenin Şii Başbakanı Nuri el-Maliki ABD'nin çekilmesinden sonra gücünü restore etmeye başlayınca, yönetimdeki Sünni isimler Türkiye'den yardım istemeye başlamış, hatta Sünni Cumhurbaşkanı Yardımcısı Tarık el-Haşimi Türkiye'ye sığınmıştır. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Türkiye'nin merkezi yönetimle arası açılırken, Kürt yönetimiyle ilişkileri daha da derinleşmiştir.

Bu siyasi sürece dâhil olan temel dinamik ise 2009 yılında Türkiye sınırına yakın bir bölge olan Şekhan'da 15 milyar varil civarında (son yirmi yılda bulunan en büyük petrol rezervi) bir petrol kaynağının keşfedilmesi olmuştur. Bu keşfin yanı sıra Kuzey Irak'ın petrol ve doğalgaz açısından zengin bir bölge olduğunun fark edilmesiyle birlikte, büyük petrol şirketleri 2011 yılından itibaren burada yatırımlar yapmaya başlamış ve böylelikle buradan çıkarılan enerji kaynaklarının sahipliği ve transferi sorunu gündeme gelmiştir.

Ülkedeki petrol ve doğalgazı ihraç yetkisinin kendisinde olduğu konusunda ısrar eden merkezi Irak hükümetine karşılık Erbil bir taraftan Bağdat'a olan bağımlılığından kurtulmak, diğer taraftan da ihracat kapasitesini artırmak amacıyla 2012 yılında Türkiye üzerinden yeni bir boru hattının inşa edileceğini duyurmuştur. Enerji kaynaklarını çeşitlendirerek Rusya ve İran'a olan bağımlılığı azaltmak, daha ucuz

enerji girdisi sağlamak, hızlı büyüme ile birlikte artan enerji ihtiyacını karşılamak ve dünya pazarları için enerji transfer merkezine dönüşerek karşılıklı bağımlılık olanaklarını kullanmak isteyen Ankara bu bağlamda Erbil'e yakınlaşmıştır. Bu yakınlaşma bir taraftan Ankara'nın Bağdat yönetimi ile ilişkilerinin sorunlu bir seyir izlemesine neden olurken, diğer taraftan da Erbil'i PKK sorununun çözümü doğrultusunda kararlı bir politika izlemeye yöneltmiştir.

Örneğin, Bölgesel Kürt Yönetimi Başkanı Mesut Barzani 20 Nisan 2012'de gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti sırasında PKK'nın silahlı mücadeleyi sürdürmesi halinde 'Irak Kürdistanı'nda hüküm sürmesine müsaade' etmeyeceğini açıklamış ve yeni süreçte savaşın 'Kürt meselesine zarar vereceğini' söylemiştir (Balcı, 2013).

Mavi Marmara Olayı ve İsrail

2009 yılına gelinene kadar Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkiler önemli ölçüde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kontrolünde olmuş ve sivil hükümetlerin söz konusu ilişkilerde değişikliğe gitme girişimleri bu kurum tarafından engellenmiştir. Örneğin, Mayıs-Nisan 2002 tarihlerinde İsrail, Filistin'e ait Batı Şeria'yı işgal ettiğinde dönemin Ecevit hükümeti ve kamuoyu iki ülke arasındaki askerî antlaşmaları şiddetle eleştirmiş, fakat ordudan gelen baskı sonucunda antlaşmalar olduğu gibi kalmıştır.

Aralık-Ocak 2009'da İsrail'in Gazze'yi işgal etmesi Türkiye'de işgale karşı güçlü bir kamuoyu tepkisine yol açmış ve dönemin Başbakanı Tayyip Erdoğan, Davos'ta aynı panelde bir araya geldiği İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Perez'i İsrail saldırılarıyla ilgili ağır bir şekilde eleştirerek paneli terk etmiştir. Erdoğan'ın 'One minute' çıkışıyla hatırlanan bu olay sonrasında Türkiye-İsrail ilişkileri gerilim dönemine gir-

miştir. Bu olayı Türkiye büyükelçisinin İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısıyla yaptığı görüşmede alçak koltuğa oturtulması ve Türkiye'deki dizilerde İsrailli askerlerin 'çocuk katili' olarak gösterildiği krizler izlemiştir. Yaşanan bu krizlere Ankara'nın verdiği ilk tepki, 2001 yılından beri düzenli olarak yapılan İsrail-Türk-Amerikan ortak askerî tatbikatından 7 Ekim 2009'da İsrail'in çıkartılması olmuştur (Balcı ve Kardaş, 2012: 114).

İki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştiren bir başka gelişme ise, İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı'nın (IHH) organizasyonunda bir grup geminin İsrail ablukasındaki Gazze'ye yardım malzemeleri götürmek üzere yola çıkması olmuştur. 31 Mayıs 2010'da İsrail askerleri Türkiye'den gelen yardım gönüllülerini taşıyan Mavi Marmara gemisine el koymuş ve bu el koyma sırasında dokuz Türkiye vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Ankara'nın Mavi Marmara olayına ilk tepkisi, Temmuz 2010'da İsrail askerî uçaklarının Türkiye hava sahasını kullanmasını yasaklaması olmuştur.

Birleşmiş Milletler'in hazırladığı ve İsrail'in uluslararası sularda gemiye yaptığı müdahaleyi yasal bulduğu raporun ardından Ankara hükümeti, Eylül 2011'de İsrail büyükelçisini sınır dışı etmiş, iki ülke arasındaki ilişkileri büyükelçi düzeyinden ikinci kâtip düzeyine indirmiş ve ardından da İsrail ile olan mevcut bütün askerî antlaşmaları askıya aldığını açıklamıştır. Türkiye-İsrail ilişkilerinin stratejik ortaklık seviyesine yükseltilmesinin temel aktörü olan Türk Silahlı Kuvvetlerine, antlaşmaların askıya alınması konusunda fikri sorulduğunda ise bu sorunun muhatabının kendisi değil hükümet olduğunu söylemiştir (Balcı ve Kardaş, 2012: 115). Böylelikle Türkiye-İsrail ilişkilerinin yönetimi bütünüyle hükümete geçmiş ve AK Parti hükümeti de ilişkilerin yeniden başlamasını üç koşula bağlamıştır: İsrail'in özür dilemesi, Mavi Marmara olayındaki kayıpların İsrail

tarafından telafi edilmesi ve İsrail'in Gazze'ye uyguladığı ablukayı kaldırması.

İsrail'deki hükümet koalisyondaki radikal sağ isimlerin de etkisiyle Türkiye'nin taleplerini karşılamaya yanaşmayınca Türkiye İsrail ilişkileri, siyasi ve askeri düzlemde tarihinin en düşük seviyesine gerilemiştir. Fakat öte yandan İsrail ile askerî ve politik ilişkilerde yaşanan bu kriz ticari ilişkilere yansımamış ve Türkiye, İsrail ile arasındaki serbest ticaret antlaşmasını iptal etmeyi hiçbir durumda gündeme getirmemiştir. Yaşanan küresel ekonomik krizin de etkisiyle iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 2009 yılında kısmı bir düşüş yaşasa da, 2010-2011 yıllarında ortalama yaklaşık yüzde 30 oranında artış göstermiştir. Bu artış oranı 2002 ve 2008 tarihleri arasındaki ortalama yüzde 15'lik artışla kıyaslandığında iki ülke arasındaki siyasi düzlemde yaşanan krizlerin ticaret alanına yansımadığı söylenebilir. Bu durum AK Parti'nin ekonomik ilişkileri diplomatik gerginliklerden ayıran politikasıyla yakından ilgiliydi ve bu nedenle ekonomik ilişkilerdeki bu olumlu seyir diplomatik ilişkilerde karşılık bulmamıştır. Aksine iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler 2010'dan itibaren Doğu Akdeniz'de bulunan yeni doğalgaz kaynakları bağlamında Kıbrıs Rum Yönetimi, İsrail ve Yunanistan arasında yaşanan yakınlaşma ile birlikte yeni bir gerginlik konusuyla daha karşı karşıya kalmıştır. Fakat bu gerginlik Arap Baharı kapsamında Suriye'de yaşananlarla birlikte sürdürülemez bir hal almış ve İsrail, Türkiye'nin özür talebini Mart 2013 tarihinde kabul etmiştir.

İsrail ile ilişkilerin gerginleşmesine paralel olarak AK Parti hükümeti, Filistin sorunu konusunda aktif bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bu aktif siyasetin en dikkat çekici boyutu, Filistin'in Birleşmiş Milletler örgütünde üye olmayan gözlemci devlet statüsü kazanması sürecinde Ankara'nın gösterdiği yoğun diplomatik çaba olmuştur. Karar daha önce

BM'de 'gözlemci kuruluş' olarak tanımlanan Filistin'in devlet statüsüne yükseltilmesi anlamına geleceğinden önemliydi ve Türkiye oylamanın yapıldığı 29 Kasım 2012'deki Birleşmiş Milletler Genel Kurulu oturumunda dışişleri bakanı düzeyinde temsil edilmiştir. Kararın oyçokluğuyla geçmesinin ardından BM Genel Kurulu'nda bir konuşma yapan Ahmet Davutoğlu "bir gün Filistin bayrağı da BM önünde dalgalanmalı" diyerek Ankara'nın yeni hedefinin, Filistin'in BM'de tam üyeliği için çalışmak olduğunu açıklamıştır.

Türkiye'nin Filistin'e yönelik aktif siyasetinin diğer ayağı ise, İsrail'in 2006 yılından sonra Gazze'ye yönelik başlattığı ablukanın kaldırılması noktasında olmuştur. Mavi Marmara olayından sonra bu konuda daha aktif bir politika izleyen Ankara sıklıkla ablukanın kırılması için Gazze'ye başbakan düzeyinde bir ziyaret gerçekleştirileceğini açıklamıştır. Üst düzey ziyaretler yoluyla ablukanın kaldırılması yönündeki politika 21 Kasım 2012'de Ahmet Davutoğlu'nun Arap Ligi üyesi ülkelerin dışişleri bakanları ile birlikte Gazze'ye gerçekleştirdiği ziyaretle bir karşılık bulmuştur. Filistin'in aktif 'sahiplenilmesi' bir taraftan Ankara'nın merkez ülke bağlamında Ortadoğu temelinde inşa etmeye çalıştığı 'liderlik' imajının temel ayaklarından birisine dönüşürken, diğer taraftan da iç siyasette AK Parti'ye önemli bir siyasi mobilizasyon imkânı sağlamıştır.

Ermenistan, Azerbaycan ve Enerji

Uzun bir süredir sivil toplum örgütleri nezdinde iki ülke arasındaki ilişkilerin yakınlaşması doğrultusunda bir dil geliştirilmesine rağmen (Cicioğlu, 2010: 85-87), AK Parti'nin komşularla sıfır problem politikası 2007 yılına kadar Ermenistan ile olan gerilimli ilişkide bir değişikliğe neden olmamıştı.

Bu durumu değiştirmek isteyen AK Parti hükümeti, 2007 yılında Ermeni tarafıyla İsviçre'de kamuoyundan uzak bir

görüşme süreci başlatmıştır. Bu görüşmeler sürerken taraflar arasındaki ilişkileri normalleştirme bağlamında dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Eylül 2008'de Ermenistan'a giderek iki ülke milli takımları arasındaki Dünya Kupası eleme maçını izlemiştir. Böyle bir ziyaret iki ülke ilişkilerinin tarihinde ilk kez oluyordu. 'Soykırım' iddialarının ABD Kongresi başta olmak üzere birçok devlette tanınma temelinde gündeme gelmesi Türkiye'yi böylesi bir görüşme sürecine zorlarken, Ermenistan da uzun süredir yaşadığı tecrit durumunun bir sonucu olan ekonomik kayıptan bir an önce kurtulmak istiyordu.

Ağustos 2009'a gelindiğinde İsviçre arabuluculuğunda gerçekleşen görüşmelerin iki protokolle sonuçlandığı kamuoyuna duyuruldu.

İlk protokole göre, taraflar ilk adım kapsamında diplomatik ilişkileri kurmanın yanı sıra birbirlerinin sınırlarını kabul edecekler ve sınırları açacaklardı.

İkinci protokol ise 'soykırım' iddialarını inceleyecek bir tarih komisyonunun yanı sıra, iki ülke arasındaki diğer sorunları da inceleyecek bir genel komisyonun kurulmasını öngörüyordu.

İki protokol de her iki ülkenin dışişleri bakanı tarafından 10 Ekim 2009'da imzalanınca Türkiye-Ermenistan ilişkileri hem kamuoyunda hem de Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde protokolleri rafa kaldıracak bir gerginliği tetikledi.

Türkiye'deki muhalefet partileri CHP ve MHP şiddetli bir şekilde protokollere karşı çıkarken, normalleşme sürecini protesto eden bir grup sivil toplum kuruluşu da sokak gösterileri düzenledi. Her iki siyasal parti de, Dağlık Karabağ sorunu çözülmeksizin sınırların açılmasını öngören bir protokolün Azerbaycan ile ilişkileri bozacağını ve üstelik Ermenistan hiçbir yükümlülük altına girmezken Türkiye'nin 'tek taraflı' tavizlerde bulunduğunu ileri sürmekteydi. Bu

AK Parti dış politikasına o güne kadar muhalefet safından gelen en kararlı ve güçlü eleştiri olmuştu ve bu tarihe kadar tartışmaya açılmayan komşularla sıfır problem politikası AK Parti'ye yöneltilen dış politika eleştirilerinin merkezine yerleşmiştir.

Öte yandan, Ermenistan Anayasa Mahkemesinin 12 Ocak 2010'da aldığı bir kararda protokollerin Ermeni Anayasası'nın soykırımın tanıtılmasını öngören maddesiyle uyumlu olması gerektiğini açıklaması, Türkiye kamuoyundaki tepkileri daha da artırmıştır.

Azerbaycan'dan gelen tepkilerin de etkisiyle AK Parti hükümeti kamuoyuna paralel bir politika izlemeye başlayınca Nisan 2010'da Ermenistan tarafı protokolleri askıya aldığını açıklarken, Şubat 2011'de de protokollerin resmi olarak sona erdiğini duyurdu. Türkiye tarafı ise Eylül 2010'da, dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun ağzından Ermenistan konusunda komşularla sıfır sorun politikasının çalışmadığını kabul etmiştir (Hale, 2013: 218).

Türkiye'nin Ermenistan ile yakınlaşması Azerbaycan'ı bir hayli rahatsız etmiş ve Bakü yönetimi bu yakınlaşmaya tepki olarak iki konuyu gündeme getirmiştir: Türkiye'nin Azerbaycan'dan aldığı doğalgazın fiyatının revize edilmesi ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya Azeri doğalgazının ulaştırılması projesinin gözden geçirilmesi. Ermenistan konusundan bağımsız olarak da iki ülke arasında tartışma konusu olan bu iki mesele, Türkiye'nin Ermenistan ile görüşmelere başlaması üzerine taraflar arasında bir krize dönüşmüştür.

2001 ekonomik krizinin ardından düzenli bir şekilde büyüyen Türkiye ekonomisi, enerji ihtiyacının üçte ikisini dışarıdan karşılıyordu ve bu bağlamda Azerbaycan'dan gelen göreli olarak ucuz doğalgaza ihtiyacı vardı. İkincisi, coğrafi olarak enerji üreticisi ülkeler ile tüketicisi ülkeler arasında bir konumu olan Türkiye, enerji transferinin merkezi haline

gelerek stratejik gücünü artırmak istiyordu ve Hazar havzasındaki doğalgazın Batı pazarına ulaştırılması noktasında Azerbaycan önemli bir konumdaydı. İki ülke arasındaki bu bağımlılık ilişkisi Türkiye dış politika yapımcılarının öngördüğü üzere taraflar arasındaki sorunların çözümüne katkıda bulunsa da, üçüncü taraf ile ilişkilerde aynı sonucu vermemişti. Diğer bir ifadeyle Türkiye ve Azerbaycan arasında enerji konusundaki karşılıklı bağımlılık Türkiye'nin Ermenistan ile sorunlarını çözmesinin önündeki en önemli engel olarak ortaya çıkmıştır.

Hazar doğalgazının Batı pazarına ulaştırılmasını hedefleyen Nabucco Projesi, 2009 yılından itibaren AB'nin en önemli gündem maddelerinden biri olunca Türkiye bunu bir pazarlık meselesi olarak kullanmaya başlamıştır. Kendi kullanacağı gaz fiyatında yüzde 15 indirim isteyen Türkiye, pazarlıkta ısrar edince hem kendi doğalgazını satmak isteyen hem de Hazar doğalgazının transit üssü olan Azerbaycan'ı rahatsız etmiştir (Kardaş, 2011: 63).

Nabucco konusunda yaşanan bu anlaşmazlığa Türkiye'nin Ermenistan ile yakınlaşma politikası eklenince Türkiye-Azerbaycan ilişkileri 2009 yılında tarihinin en gergin dönemlerinden birine girmiştir.

Ekim 2009'da Türkiye ve Ermenistan arasında protokollerin imzalanması üzerine Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev "Azerbaycan yıllardır Türkiye'ye dünyadaki fiyatların üçte birine, yüzde 30'una doğalgaz satıyor" açıklamasını yapmıştır. Gerek gaz fiyatı konusunda Türkiye aleyhine düzenlemeye gidileceği resti ve gerekse Azerbaycan'ın gazın uluslararası pazarlara ulaştırılması noktasında Rusya'yla yakınlaşma tehdidi, Türkiye'yi hem Nabucco projesindeki taleplerinden hem de Ermenistan ile girmiş olduğu yakınlaşma sürecinden geri adım atmaya zorlamıştır.

2010 yılına gelindiğinde Türkiye Ermenistan'la görüşmelerde bir ilerleme sağlanmasını Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan lehine çözüm şartına bağladığını açıkladı. Bu gelişmenin ardından kısa süre içinde enerji transferi konusundaki anlaşmazlıklar çözülmüş ve Azerbaycan da Ekim 2011'de yapılan bir antlaşmayla İzmir'de 5 milyar dolarlık bir enerji yatırımı başlatmıştır.

İran'la İşbirliğinden Gerginliğe

2000'li yıllar Ankara ve Tahran arasında ilişkilerin özellikle ekonomik düzlemde hızla gelişmesine tanık olmuştur. 2010 yılına gelindiğinde Türkiye, 2003 yılından itibaren gündemde olan ve Tahran ile Batılı ülkeler arasında gerginliğe yol açan İran'ın uranyum zenginleştirme programı bağlamında aktif bir politika izlemeye başlamıştır. İran'a yönelik yaptırımlar yüzünden ekonomik ilişkilerinin zarar göreceğini, bu yaptırımların İran'daki şahinlerin işine yarayacağını ve İran'ın nükleer silah elde etmeksizin barışçıl bir nükleer politika izleme hakkı olduğunu düşünen Türkiye, aynı zamanda söz konusu zenginleştirme programının İsrail ve ABD'nin İran'a yönelik müdahalesine giden bir süreci de başlatacağını düşünüyordu. Dolayısıyla Türkiye bir taraftan İran'ın barışçıl amaçlarla nükleer teknolojiye sahip olmasını savunurken, diğer taraftan da bölge dengelerini değiştirebileceği ve ABD ile İsrail'i harekete geçirebileceği için Tahran'ın nükleer silah edinmesine karşı bir politika izlemekteydi. Bu doğrultuda harekete geçen Ankara yönetimi, İran ile Batı arasında süren görüşmeleri çıkmazdan kurtarmak amacıyla Brezilya'yla birlikte devreye girmiş ve 17 Mayıs 2010'da taraflar arasında anlaşmaya varılan ortak bildirgeyi dünya kamuoyuna duyurmuştur (Yetim ve Kalaycı, 2011: 106).

İran, Türkiye ve Brezilya arasında imzalanan ortak bildirge, İran'ın nükleer silah yapma kapasitesine ulaşma riski

olmadan nükleer enerjiden yararlanabilmesini öngörmekteydi. Bu bildirgenin ardından Türkiye İran'a yeni yaptırım uygulamaya gerek olmadığını açıklasa da, Birleşmiş Milletler antlaşmanın yapıldığı sırada yeni yaptırımların gündeme alınması noktasında çalışmaktaydı. Ortak bildirge bir yıl önce ABD ve Batılı ülkelerin İran'dan talep ettikleriyle önemli ölçüde benzerlik göstermesine rağmen, ABD söz konusu antlaşmadan rahatsız olduğunu açık bir şekilde dile getirmiş ve BM Güvenlik Konseyi 9 Haziran 2010 tarihinde aldığı bir kararla İran'a yönelik yaptırımları onaylamıştır.

Bu tarihte BM Güvenlik Konseyi geçici üyesi olan Türkiye oylamada hayır oyu kullanmıştı. Türkiye'nin hayır oyu ve daha sonra alınan yaptırım kararına uyma konusundaki isteksizliği Amerika'yı rahatsız edince, Ankara yönetimi ABD ile Batılı müttefiklerini rahatlatmak amacıyla NATO'nun Kasım 2010'da gerçekleşen Lizbon toplantısında Türkiye topraklarına balistik füze savunma sisteminin yerleştirilmesini kabul etmiştir. Her ne kadar bu anlaşmada Türkiye, İran ve Suriye'nin isim olarak geçmemesini kabul ettirse de karar İran'ı rahatsız etmiş ve bu tarihten itibaren iki ülke arasındaki ilişkiler gerilimli bir safhaya girmiştir (Sinkaya, 2012: 153).

Ankara'nın Eylül 2011'de NATO füze savunma sisteminin bir parçası olarak erken uyarı radar sistemini topraklarına yerleştirme kararının ardından İran, Aralık 2011'de yaptığı açıklamada, kendisine yönelik olası bir saldırı durumunda savunma sisteminin vurulacak ilk hedeflerden birisi olacağını belirtmiştir. Bu açıklama Arap Baharı bağlamında Suriye'de yaşanan iç çatışmaların Türkiye ve İran'ı karşı karşıya getirdiği bir ortamda yapılmıştı. Ayrıca Türkiye'nin Irak politikası ABD'nin çekilmesiyle bu ülke üzerinde nüfuz kurmak isteyen İran'ı rahatsız ederken, diğer taraftan da İran'ın PKK ile mücadele kapsamında yeterli desteği vermemesi Ankara'da tepkiye neden olmuştur.

Bütün bu gerginliklerin kesiştiği alan ise Suriye konusuydu ve İran, Türkiye'yi Suriye'deki rejimi değiştirmekle suçlarken, Türkiye de İran'ı bölgesel çıkarları uğruna Suriye'deki rejimin kendi halkını öldürmesi karşısında sessiz kalmakla eleştirmiştir.

İki ülkenin Suriye ve Irak'ta karşı karşıya gelmesi ise bölgede mezhep siyasetinin hâkim olduğu ve Şii-Sünni güç dengesinin oluşmaya başladığı yönündeki tartışmaları beraberinde getirmiştir. Buna göre Türkiye, Suudi Arabistan, Mısır ve Katar'a yakınlaşırken, İran da Suriye'de rejim yanlısı bir politika izlemeye ve Lübnan'daki Hizbullah'ın yanı sıra Irak'taki Şii Başbakan Maliki ile işbirliğine gitmeye başlamıştır (Kösebalaban, 2011a). Fakat Suudi Arabistan'ın Mısır'da iktidardaki Müslüman Kardeşler karşısındaki mesafeli tutumu ve Türkiye'nin Irak'taki bazı Şii liderlerle yakın ilişkisi homojen bir Sünni bloktan bahsetmeyi tartışmalı kılmaktadır.

Suriye Krizi ve Arap Baharı

Arap Baharı öncesinde Türkiye-Suriye ilişkileri tarihinin en iyi dönemini yaşamaktaydı. Türkiye'nin Suriye'ye ihracatı 2003'te 411 milyon dolardan 2011'de 1.6 milyar dolara çıktı. Gaziantep ve Halep arasında 2010'dan itibaren günlük tren seferleri başladı. Üstelik Ankara, Suriye ile ekonomik ve siyasi işbirliğini bölgede oluşturulacak Avrupa Birliği tarzı bir bütünleşme projesinin ilk ayağı olarak görmekteydi. Bölgesel bütünleşmenin ilk adımı Aralık 2010'da Suriye, Lübnan, Ürdün ile ekonomileri birleştirmek yoluyla serbest mal ve insan dolaşımına imkân sağlayan bir bölgesel ekonomik işbirliği antlaşması ile atıldı (Tür, 2011: 597).

'Doğu Akdeniz Dörtlüsü: Levant İş Forumu' adıyla imzalanan ve yetmiş beş farklı antlaşmayı kapsayan bu bütünleşme antlaşması sadece ekonomi temelinde değil, aynı za-

manda bu dört ülkeyi eğitim ve kültür alanında işbirlikleri üzerinden birbirlerine bağlamayı amaçlıyordu.

Entegrasyon antlaşmasının yapıldığı tarihte Tunus'ta rejim karşıtı halk ayaklanmaları başladı. Sonradan Arap Baharı olarak anılacak bu ayaklanmalar kısa süre içinde Mısır, Libya ve Yemen'den sonra Suriye'ye de sıçradı. Şam yönetimi bu ayaklanmaları bastırmaya odaklanırken, Ankara da ekonomik entegrasyon noktasına geldiği Suriye'nin süreci küçük hasarla atlatmasını öncelik haline getirdi. Bu doğrultuda Ankara'nın temel politikası Esad yönetimini demokratik reformlar yoluyla halk ayaklanmalarını yatıştırmaya ikna etmekti. Erdoğan'a göre Suriye lideri Esad ile yakın kişisel ilişkisi bu ikna sürecinde etkili olacaktı.

Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Ağustos 2011'de Şam'a giderek Esad yönetimini reformlar konusunda ikna etmeye çalışması sonuç vermeyince, Ankara Suriye'ye yönelik politikasında değişikliğe gitti. Bir taraftan Erdoğan ve Davutoğlu'nun ağzından Türkiye, Esad rejimini illegal ilan ederken, diğer taraftan da rejim karşıtı silahlı muhalefetin Türkiye içinde organize olmasına izin verdi. Bu adımların yanı sıra Türkiye, Eylül 2011'de NATO'nun Suriye'ye koyduğu silah ambargosuna katıldı ve ardından 1 Aralık 2011'de de Suriye rejimine ekonomik yaptırım uygulamaya başladı.

26 Mart 2012'de Türkiye Suriye'deki büyükelçisini çekti ve Şam yönetimi ile tüm diplomatik ilişkileri durdurdu. 2012'den itibaren gerek Batılı güçlerle gerekse Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi Şam yönetimine karşı olan bölgedeki diğer ülkelerle işbirliğine giderek Suriye muhalefetine askeri yardım sağladı.

Haziran 2012'de Türk Hava Kuvvetlerine ait savaş uçağının Suriye'nin Akdeniz sahillerinde düşürülmesi ve Ekim 2012'de Suriye tarafından atılan bombalar sonucu Akçakale

ilçesinde beş kişinin hayatını kaybetmesi Suriye'deki krizi bir güvenlik meselesine dönüştürdü. Her iki olaydan sonra Şam'ı askeri bir müdahaleyle tehdit etse de, Ankara güvenlik problemini NATO üzerinden çözme politikasını tercih etti. Olası bir çatışma durumunda güvenliğini sağlayacak Patriot füzelerinin Türkiye topraklarına yerleştirmesi noktasında Kasım 2012'de NATO'dan talepte bulundu.

Radikal bir değişime şahit olan Suriye politikasının önemli sonuçları oldu.

Birincisi, Suriye'nin kuzeyinde bulunan Kürtler PKK'ya yakın bir çizgi izleyen Demokratik Birlik Partisi (PYD) kontrolü altında otonom bir güç haline geldi. PKK da Arap Baharı'nın rüzgârını arkasına alacak şekilde Türkiye'deki terör eylemlerini artırdı ve Ağustos 2012'de Şemdinli'yi kurtarılmış bölge ilan etti.

İkincisi, Suriye'de yaşananlar Türkiye'nin İran ve Rusya'yla olan ilişkilerini olumsuz etkiledi. Rusya Patriot füzelerinin yerleştirilmesi tartışmaları sırasında Türkiye'yi açık bir şekilde eleştirirken, İran da Ankara'yı Batı'nın çıkarları doğrultusunda hareket etmekle suçladı.

Üçüncüsü, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler yaşananlardan fazlasıyla olumsuz etkilendi. Türkiye dış ticaret fazlası verdiği bir ülkeyi kaybetmekle kalmadı, Suriye'deki iç savaştan kaçan mülteciler Türkiye ekonomisi için ciddi bir yük haline geldi.

Dördüncüsü, 'mezhep siyaseti' gerek Türkiye içinde gerekse bölge ülkeleri arasında hâkim bir konum kazandı ve bu bağlamda bir taraftan Şubat 2012'de Türkiye'de Şam ile dayanışma mitingi düzenlenirken, diğer taraftan da AK Parti ve CHP karşılıklı olarak birbirlerini mezhepçi davranmakla suçladılar.

Son olarak ise, AK Parti sürekli bir şekilde Suriye'deki Esad rejimini Türkiye'nin 'eski rejimi' ile özdeşleştirerek bir taraftan kendi hegemonik pozisyonunu normalleştirirdi, di-

ğer taraftan da muhalif Kemalist bloğu gayrimeşru kılmaya çalıştı. Örneğin, dönemin Kültür Bakanı Ertuğrul Günay, 7 Şubat 2011'de *Star* gazetesine verdiği bir mülakatta halk hareketlerini "Araplar kendi CHP'sini devirmeye çalışıyor" şeklinde tanımladı.

Suriye'den farklı olarak Arap Baharının rejim değişikliğiyle sonuçlandığı Mısır, Tunus ve Libya örneklerinde ise Türkiye, kısa bir tereddüdün ardından otoriter rejimler karşısında devrimci hareketleri destekledi. Bu tavır o güne kadar bölgesel istikrar ve ekonomik çıkar temelinde otoriter rejimlerle iyi ilişkilere odaklanan Türkiye dış politikasında önemli bir değişiklik anlamına geliyordu. Ankara demokrasi ve insan hakları üzerine inşa edilmiş farklı bir dille devrimci hareketlerden yana tavır aldı. Bu yeni tavır kendini ilk kez Tunus'ta kısa süreli sessizlikten sonra Ankara'nın devrimci hareketleri bölgenin kaderi olarak sunmasında gösterdi.

25 Ocak 2011'de Mısır'da başlayan rejim karşıtı gösterilerde başından itibaren devrimci güçlerden yana tavır alan Ankara için Mısır bölgede kurulacak olan yeni düzenin kanıtı haline geldi. Bu deneyim Ankara'nın Suriye'de desteğini muhaliflere kaydırmasının en önemli sebebi olacaktır. Libya'da ise 15 Şubat 2011'de halk hareketlerinin başlamasının hemen ardından Türkiye bu ülkede bulunan 30 bin civarındaki Türk işçilerini kurtarmaya odaklandı ve bu aşamada rejim karşıtı bir tavır almaktan kaçındı. İşçilerin Türkiye'ye transferinden sonra Ankara, Batılı güçlerin Libya'da rejim güçlerine yönelik başlattığı askerî müdahaleyi açık bir şekilde destekledi (Hale, 2013: 244).

2012 yılına gelindiğinde Ortadoğu'daki yeni "düzen" Türkiye lehine görünüyordu. Tunus ve Mısır başta olmak üzere Arap Baharıyla rejim değişikliğine giden ülkelerde ya iktidara gelen ya da ikinci parti olan İslamcı hareketler Türkiye'yi örnek aldıklarını açıklamıştı. Bu ülkelerden Mısır 2012 yı-

lından itibaren Türkiye'nin bölgedeki en önemli müttefiklerinden biri olmuş ve dönemin Başbakanı Tayyip Erdoğan'ın Kasım 2012'deki Mısır ziyareti sırasında iki ülke arasında yirmi yedi farklı protokol ve işbirliği antlaşması imzalanmıştır.

Ortadoğu'ya yönelik Türk dış politikasındaki bu iyimser hava Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun 2012 yılı boyunca yaptığı iddialı açıklamalarda kendini net bir şekilde gösterdi. Ona göre "düzen kurucu" olan Türkiye yeniden Ortadoğu'ya geri dönmüştü ve devrimleri sahiplendiği gibi yeni düzenin de öncüsü olacaktı (Demir, 2017: 52 ve 58). Türkiye bu yeni rolünü bazı somut adımlarla destekledi. 2011'de Libya'da kurulan yeni hükümete 300 milyon dolar yardım yaparken, 2012 yılında da Mısır'ın yeniden kalkınması bağlamında bu ülkeye 2 milyar dolar civarında yardımda bulundu.

EK OKUMA LİSTESİ

Gürkan Zengin, *Hoca: Türk Dış Politikası'nda Davutoğlu Etkisi*, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 2010.

Helin Sarı Ertem ve Özden Zeynep Oktav (Der.), *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler*, Ankara: Nobel Yayınları, 2015

Türk Dış Politikası Yıllığı, Ankara: SETA Yayınları, 2009, 2010, 2011 ve 2012 sayıları.

Bölüm XIII

Yapısal Krizler Sarmalında Dış Politika (2013-2017)

DIŞ POLİTİKA İLKELERİ: GÜVENLİK VE 'MİLLİ' ÇIKAR

1980'lerde yaşanan ekonomik ve politik liberalleşme Kemalist ideolojiyi ekonomik ve kültürel dayanaklardan yoksun, sadece devlet kurumlarına tutunan bir ideolojiye dönüştürmüştü. 1990'lı yıllarda Kürt meselesi ve muhafazakâr sınıfların siyasi yükselişinin çok sert önlemlerle yönetilmesi ve ardından gelen 1999 depremi sırasındaki çaresizlik, devlet kurumlarının itibarını da tasfiye etti. Ak Parti ile birlikte gelen güçlü ve liberaller başta olmak üzere birçok siyasal pozisyon açısından meşru iktidar, Avrupa Birliği'nin demokratikleşme taleplerini de devreye sokarak Kemalist ideoloji ile devlet arasındaki organik bağı kopardı. Temmuz 2011 tarihinde üst düzey komutanların istifa etmesi bir dönüm noktasıydı. Kemalizm geleneksel koruyucusunu kaybetti ve AK Parti'de temsilini bulan dindar muhafazakar sınıf iktidar ilişkilerinde hakim bir pozisyon üstlendi.

Fakat AK Parti bu yeni iktidarı sağlamlaştırma imkanı elde edemeden kısa süre içinde hem içeride hem de dışarıda birbiri ardına geçekleşen çok sayıda güvenlik krizi ile yüzleşmek zorunda kaldı. Dönemin Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun ifadeleriyle Türkiye, bir "aralıksız krizler dönemi" ile karşı karşıyaydı (Çavuşoğlu, 2017).

AK Parti'ye ilk meydan okuma 2012'de Kemalist devlet iktidarının tasfiyesinde birlikte hareket ettiği Gülen Cemaatinden geldi. Kemalizmin boşalttığı iktidar pozisyonlarını

illegal yöntemleri kullanarak hızla doldurmaya çalışan Gülen Cemaati mensupları, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile yakın mesaisi bulunan MİT müsteşarını 2012 Şubatında bir yargı hamlesi ile tasfiye etmeye çalıştı. Daha sonra 2013 Yazında ağırlıklı olarak Kemalist sınıfın başı çektiği ve yaklaşık üç ay devam eden kitlesel Gezi Parkı protestoları yaşandı. Aynı yılın sonunda Gülen Cemaati yargıdaki kadrolarıyla Erdoğan ve yakın çevresini hedef alan büyük bir "yolsuzluk" kampanyası başlattı.

2014 yılından itibaren AK Parti'nin Gülen Cemaatine karşı başlattığı açık savaş bir taraftan bu cemaatin devleti illegal yollardan ele geçirmeye çalışan bir terör örgütü olduğunu açık ederken, diğer taraftan AK Parti'nin Gezi protestoları ve "yolsuzluk" davaları ile sarsılan imajı yürüttüğü bu varoluşsal savaşıyla daha fazla tahrip oldu.

İçerideki tahribat, dış politik pratikler ile daha da akut hale geldi. 2014'de terör örgütü Irak Şam İslam Devleti'nin (IŞİD) Musul'u ele geçirmesi Suriye'deki rejim değişimini Batılı ülkelerin önceliği olmaktan çıkardı. IŞİD'in PKK'nın Suriye kolu Demokratik Birlik Partisinin (PYD) kontrolündeki Kobane'ye (*Ayn El Arab*) yönelmesi Türkiye ve Batı ilişkilerinde bir kırılmaya neden oldu. Türkiye'nin terör örgütü olarak gördüğü PYD, Batılı ülkelerin IŞİD'le savaşında temel müttefik haline geldi.

Bu ortamda Türkiye'deki Kürt siyasi hareketiyle birlikte Avrupa ve ABD hâkim medyasının AK Parti hükümetini Suriye Kürtlerine karşı IŞİD'i destekleyen bir aktör olarak sunması hem içeride hem de dışarıda Ankara'yı savunmacı bir pozisyon almaya zorladı. Zaten Temmuz 2013'te Mısır'da yaşanan askeri darbeyle Arap Baharı dalgasının tersine dönmesi, bu dalga üzerinden bölgesel nüfuz elde etmeye soyunan Türkiye'yi Batı'nın güç hesaplarında marjinal bir konuma itmişti.

ABD başta olmak üzere Avrupa ülkeleri Mısır'da darbeyle özdeşleşen yeni dalgaya adapte olurken, Türkiye için "değerli yalnızlık" dönemi başladı. O tarihte başbakanlık dış politika danışmanı olan İbrahim Kalın, demokratik kazanımları tasfiye eden yeni askeri darbe dalgasına karşı Türkiye'nin Arap halklarını desteklemekte yalnız bırakıldığını düşünüyordu. Bu yalnızlık IŞİD'in Kobane kuşatması sonrasında yerini özellikle Batı'nın AK Parti hükümetini dışladığı ve marjinalleştirdiği bir sürece bıraktı. Böylesi bir iklimde 2013'te PKK ile başlatılan çözüm süreci yerini Temmuz 2015'te yeniden başlayan çatışmalara bıraktı.

2015 yılı PKK ile çatışmaların tekrar başladığı, IŞİD'in Türkiye'de çok sayıda bombalı eylem düzenlediği, AK Parti'nin tarihinde ilk kez kendisine tek başına hükümet kurma imkanı vermeyen vekil sayısına gerilemesi ve hükümetin Gülen Terör Örgütü (FETÖ) ile savaşında içeride ve dışarıdaki eleştiri oklarını üzerine çektiği büyük bir iç güvenlik krizine tanık oldu. Bütün bu krizlerle birlikte ülkedeki sayıları yaklaşık 3.5 milyon olan Suriyeli mülteciler sorununu yönetmeye çalışan Türkiye, Kasım 2015'te Suriye sınırında Rus uçağını düşürünce tarihinin en sıkıntılı dış politika safhalarından birine girdi.

Bütün bu kriz sarmalı yeni bir dış politik dile imkan sağladı. İç siyasette karşı karşıya kaldığı meydan okumaları "mili irade" söylemiyle karşılayan AK Parti, dış politikada özellikle Batı'dan gelen dışlama pratiklerine karşı da bu kavrama yaslandı. Bu yeni hal, yani "milli" çıkarın söylem ve pratiklerin merkezine yerleşmesi, Arap Baharı dalgasına kendini bırakan riskli dış politikayı tasfiye ederek, kapasiteyi önceleyen yeni bir dış politikayı imkanlı kıldı. Medeniyet vurgusu ve Osmanlı mirası gibi söylemler yerini güvenlik/askeri güç kapasitesinin artırılmasını önceleyen ve bu sınır/kapasite doğrultusunda dış politika pratiklerinin belirlendi-

ği yeni bir dinamiğe bıraktı. Bu radikal dönüşüm sembolik karşılığını uzun yıllar AK Parti hükümetlerinin dış politikasını belirleyen Ahmet Davutoğlu'nun hem düşünsel hem de pratik olarak partinin marjında kalması ile buldu.

Bu milli çıkar odaklı dönüşüm "normatif" dinamikleri bütünüyle tasfiye etmedi. Aksine "ahlaki realizm" kavramında karşılığını bulan eklektik bir dış politik ilkeye dönüştü (Keyman, 2017: Dal Parlar, 2016: 1438).

Türkiye bir taraftan IŞİD, PYD ve PKK'dan kaynaklanan güvenlik sorunlarını askeri güç ile çözmeye çalışırken, diğer taraftan da ülkedeki Suriyeli mültecilere yönelik ahlaki bir sorumluluk üstlenmeye devam etti. Yine söz konusu güvenlik sorunlarını ele alırken, ABD ve Rusya'nın Suriye'deki üstün pozisyonunu göz ardı etmeyen bir strateji izledi.

Örneğin 2016'daki Fırat Kalkanı Operasyonu sırasında Ankara, hem Rusya'nın hem de ABD'nin manevra alanını sınırlandıran politikaları karşısında geri adım atmayı tercih etti. Güvenlik risklerini azaltmaya odaklanan yeni dış politika, eski stratejik ittifaklarını yeniden canlandırmanın yanı sıra, yeni ittifaklarını da bu strateji doğrultusunda belirlemeye başladı. Bu doğrultuda İsrail ile ilişkiler normalleşirken, Rusya ile yaşanan en derin krizlerden biri (uçak düşürme krizi) özür dilenerek çözüldü.

DIŞ POLİTİKA YAPIMI: RECEP TAYYİP ERDOĞAN

2013 yılında AK Parti ve Gülen Cemaati arasında patlak veren savaş ve sonrasında Gülen Cemaatini devleti ele geçirmeye çalışan bir terör örgütüne dönüştüren gelişmeler karar verme dinamiklerini yeniden şekillendirdi. 2009-2013 döneminin muhafazakâr hegemonik atmosferi yerini genelde AK Parti, özelde ise Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın öne çıktığı yeni bir dinamiğe bıraktı. Bir önceki dönemde

muhafazakâr sivil toplum kuruluşlarının ve çok sayıda başka politik olmayan aktörün dahil olduğu dış politika üretimi (bkz. Tabak, 2015) sona erdi.

Yeni dinamik Erdoğan'ı dış politika üretiminin merkezine taşımakla kalmadı, onu aynı zamanda dış politik pratikleri normalleştiren aktör ve bu pratiklerin temel referans noktası haline de getirdi.

Bu dönemde örneğin, muhafazakâr sivil toplum kuruluşlarının dış politikanın belirlenmesinde etkin olmaktan çıktığının en somut göstergesi Mayıs 2016'da Türkiye'nin İsrail ile diplomatik ilişkileri kurma noktasında anlaşması sırasında yaşandı. Mavi Marmara yardım gemisini organize ederek Türk-İsrail ilişkilerini ciddi ölçüde etkileyen İHH İsrail'le diplomatik ilişkilerin yeniden başlatılmasını eleştirse de, Erdoğan'ın "Türkiye'den böyle bir yardım götürmek için günün başbakanına mı sordunuz" şeklinde tepki göstermesi üzerine geri adım attı.

FETÖ kapsamında AK Parti içinde yaşanan tasfiyeler ve FETÖ'nün ele alınma yöntemlerinden hoşnut olmayıp kendiliğinden ayrılan isimler Erdoğan'ı AK Parti içinde meydan okunulamaz bir aktör haline getirdi. Örneğin ekonomik ilişkiler konusunda parti içinde güçlü bir otoritesi olan Ali Babacan, parti ile isimleri özdeşleşmiş Bülent Arınç ve Abdullah Gül bu süreçte AK Parti'den uzaklaştılar. Günün sonunda dış politik karar verme sürecinde Erdoğan'ı dengeleyecek tek isim olarak Ahmet Davutoğlu kaldı.

Fakat 2015'in sonunda başlayan Avrupa Birliğiyle mülteci antlaşması pazarlıkları Erdoğan ve Davutoğlu'nu karşı karşıya getiren bir karar verme krizini tetikledi. Avrupa Parlamentosu Başkanı Martin Schulz'un "Biz Erdoğan ile bir anlaşma yapmadık, biz Davutoğlu'nun başbakanlığındaki Türk hükümetiyle anlaştık" ifadelerini kullanması dış politik kararlarda nihai sözün kime ait olduğun belirlendiği bir

siyasi değişime giden süreci başlattı. 2002'den itibaren AK Parti hükümetlerinin dış politik dil ve pratiklerini önemli ölçüde şekillendiren Davutoğlu 5 Mayıs 2016'da başbakanlık görevinden istifa etti.

24 Mayıs 2016'da kurulan yeni hükümette Başbakanlık görevini üstlenen Binali Yıldırım, Erdoğan ile daha uyumlu çalışmanın yanı sıra kritik dış politik konularda bütün inisiyatifi Erdoğan'a bıraktı. Bu yönüyle karar verme mekanizması Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı dönemiyle (1989-1993) önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Fakat gerek AK Parti'nin meclisteki hakim konumu gerekse AK Parti içinde Erdoğan'ın karar verme sürecindeki etkin rolüne bir eleştiri gelmemesi ve üstelik Erdoğan'ın seçilmiş cumhurbaşkanı olmaktan gelen ayrıcalığı onu Özal'a kıyasla çok daha güçlü hale getirdi. Bütün bu farkların yanı sıra ordu başta olmak üzere bürokratik yapıları karar verme sürecinin etkin aktörü olmaktan çıkaran demokratikleşme süreci Özal'dan farklı olarak Erdoğan'ın devlet aygıtlarını da kontrol etmesine imkan sağlamıştı.

Ağustos 2014'te dışişleri bakanlığı görevini üstlenen Mevlüt Çavuşoğlu ise selefi Davutoğlu'ndan farklı olarak dış politikanın belirlenmesinde öne çıkan bir görüntü sergilemedi. Aksine icracı bir bakanlık yapan Çavuşoğlu, daha çok belirlenmiş dış politikaların uygulanmasında öne çıktı.

Muhafazakâr bloktaki bu merkezileşmeye karşın CHP, özellikle Erdoğan'ı hedef alarak Suriye politikasına sert eleştiriler yöneltti. Halkların Demokrasi Partisi ise dış politikanın en önemli gündem maddesi olan PYD lehine güçlü bir kamuoyu oluşturdu. Örneğin, IŞİD'in Kobane saldırısı boyunca bir taraftan Kürt tabanını sokak gösterilerine çağırarak, diğer taraftan da Batı ülkeleriyle birlikte hareket ederek hükümetin üzerinde güçlü bir baskı oluşturdu.

DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

Bir Güvenlik Sorunu Olarak Suriye ve Irak

İç savaşın ikinci yılında Suriye büyük bir kaosun içine yuvarlanmıştı. Bir taraftan İran'ın desteğindeki Lübnan Hizbullah'ı ve Iraklı Şii guruplar rejimin yanında çatışmalara dahil oldular. Diğer taraftan da Türkiye, Katar ve Suudi Arabistan'ın desteğindeki Sünni muhalif guruplar hem rejime hem de birbirlerine karşı çatışmaya başladı. Bu denkleme bir de 2014 itibariyle ABD ve Batılı devletlerin desteğini alan kuzeydeki Kürtler ve Musul'u ele geçirerek büyük bir popülarite kazanan IŞİD eklenince Suriye'deki iç savaş ittifakların ve hesapların çok sık değiştiği iyice karmaşık bir hal aldı.

Türkiye için artık Suriye'deki öncelikli hedef rejim değişimi değil, karmaşık güvenlik sorunundan en az hasarla çıkabilmekti.

2014 yılında Türkiye'nin Suriye bağlamında üç önemli önceliği vardı. Birincisi, Suriye'nin kuzey kısımları boyunca Irak'tan Akdeniz'e kadar uzanan PKK'ya yakın PYD kontrolündeki Kürt devletinin kurulmasını engellemek. PYD kontrolündeki olası bir Kürt devleti, Türk karar vericiler açısından hem bir güvenlik sorunu hem de enerji transferi noktasında avantajı kaybetmek anlamına geliyordu.

İkincisi, Suriye ile sınırın IŞİD tarafından kontrol edilen bölgeleri ciddi bir güvenlik riski taşıyordu. Buradan Türkiye'ye bombalar atıldığı gibi, uzun ve güvensiz sınır IŞİD militanlarının Türkiye'ye sızarak çeşitli bombalı eylemler yapmasına da imkan sağlıyordu. 2015 ve 2016 yıllarında IŞİD'in Türkiye'de yaptığı bombalı eylemlerde 250'nin üzerinde Türk vatandaşı hayatını kaybetti ve 1500'ün üzerinde kişi de yaralandı.

Üçüncüsü, 2016 sonu itibariyle Türkiye'de sayısı 4 milyonu bulan mültecilerin 3.2 milyonunu Suriye iç savaşından

kaçarak gelenler oluşturuyordu. Ankara bir taraftan bu sayının daha da artmasını önlemeye çalışırken, diğer taraftan da Suriye'nin kuzeyinde bir güvenli bölge kurularak mültecilerin geri dönüşünü sağlama politikası izledi.

Bu üç sorun karşısında 24 Ağustos 2016 tarihine kadar savunmacı pozisyonda kalan Türkiye, bu tarihte başlattığı "Fırat Kalkanı Operasyonu" ile kısmi bir çözüm sağladı.

29 Mart 2017'ye kadar devam eden operasyon süresince Türkiye sınırındaki 2000 kilometrekarelik alan Türkiye desteğindeki Suriyeli muhaliflerden oluşan Özgür Suriye Ordusu'nun kontrolü altına girerken, 67 Türk askeri ve 600 Özgür Suriye Ordusu mensubu hayatını kaybetti. Bu operasyonla birlikte IŞİD'in Türkiye ile doğrudan sınır bağlantısı kesildi ve IŞİD akut bir güvenlik sorunu olmaktan çıktı. İkincisi, PYD kontrolündeki Kürt bölgesinin Irak'tan Akdeniz'e uzanan hat oluşturmasının önüne geçildi.

PYD konusunda Türkiye'yle paralel düşünen bir başka aktör daha vardı. Ankara ile ilişkilere uzun bir süredir yatırım yapan ve Türkiye'yi Bağdat'tan kazandığı otonomiyi daha işlevsel hale getirmede devreye sokan Erbil'deki Barzani yönetimi PYD'yi hem kendi nüfuzuna hem de Türkiye ile kurduğu yakın ilişkiye yönelik bir tehdit olarak gördü (Lawson, 2014: 1357).

PYD'ye karşı işbirliği kendini en somut olarak IŞİD'in 2014'teki Kobane kuşatması sırasında gösterdi. Türkiye kendisine yönelik buradaki Kürt guruplara yardım noktasındaki uluslararası baskıyı Barzani'ye bağlı peşmergelere Türkiye üzerinden bir koridor açarak çözmeyi tercih etti. Fakat bu politika Kobane'nin IŞİD'ten kurtarılmasına katkı sağlasa da, PYD'nin bölgedeki nüfuzunu kırma ve burada Barzani'nin etkisini artırma noktasında etkisiz kaldı.

Ankara ve Erbil arasındaki bir başka işbirliği konusu Musul'daki IŞİD varlığına yönelikti. Haziran 2014'te IŞİD

Musul'daki Türk konsolosluğundaki 49 görevliyi rehin aldı ve bu durum Ankara'nın IŞİD'e yönelik askeri önlemlerini uzun süre engelledi (Yeşiltaş, 2015: 20). 20 Eylül 2014'te görevlilerin serbest kalmasının ardından Türkiye, IŞİD'e yönelik politikasında daha aktif bir tutum takınmaya başladı. Bir taraftan ülkedeki askeri üslerini IŞİD hedeflerini bombalayan koalisyon güçlerine açarken, diğer taraftan da IŞİD'e Avrupa'dan gelip katılan yabancı savaşçıları engellemek için sınır önemlerini artırdı.

Bu iki adımın yanı sıra, Barzani'ye bağlı Peşmerge güçlerinin eğitilmesinde Türkiye aktif bir rol üstlendi. Musul'a yakın Başika bölgesine konuşlanan Türk askerleri burada Barzani güçlerine ve diğer yerel Iraklılara askeri eğitim verdi. Bu kapsamda eğitilen Barzani'ye bağlı peşmerge güçleri Şengal (Sincar) bölgesinin IŞİD'ten geri alması sürecinde aktif bir rol üstlendi.

Fakat bu işbirliği Türkiye'nin Musul bölgesinde nüfuzunun artmasına neden olunca İran bunu kendi nüfuzuna bir tehdit olarak gördü. Bu nedenle Türkiye'nin 4 Aralık 2015'te Başika kampına askeri eğitim için takviye birlikler sevk etmesi bir krize neden oldu. Söz konusu sevkiyata İran'ın nüfuzu altındaki Bağdat yönetimi sert tepki gösterdi ve Türk askerlerinin buradaki mevcudiyetini işgal olarak tanımladı. MİT Müsteşarı Hakan Fidan ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu'nun 10 Aralık'ta Bağdat'a gitmesi bir sonuç vermedi ve Türkiye takviye birliği Başika'dan geri çekmek zorunda kaldı.

ABD ile Krizler Sarmalı

2011 yılı sona erdiğinde Türk-Amerikan ilişkilerinin en önemli konusu Suriye'de rejim karşıtı güçlerin silahlandırılmasıydı. Bu konudaki stratejik işbirliği 11 Eylül 2012'de Libya'da ABD Büyükelçisinin öldürülmesi ile sonuçlanan saldırı

ile ciddi bir kriz evresine girdi. ABD'ye göre Libya'daki saldırının sorumlusu Suriye'de Türkiye ile birlikte silahlandırdığı muhalif guruplardan El Nusra Cephesi'ydi. Bu olay nedeniyle 2013 yılından itibaren Türkiye ve ABD arasında Suriye'de hangi muhalif gurupların destekleneceğine yönelik görüş ayrılıkları başladı. Türkiye 3 Haziran 2014 tarihinde El Nusra'yı terörist örgüt olarak ilan etse de, muhalif gurupların desteklenmesi konusu Türk-Amerikan ilişkilerinde bir kriz başlığı olarak kalmaya devam etti.

2013 yılı içinde Suriye konusu Türk-Amerikan ilişkileri bağlamında bir başka krize daha tanık oldu. Esad rejiminin 21 Ağustos 2013'te Guta şehrinde kimyasal silahlar ile gerçekleştirdiği katliam Türkiye'de ABD'nin rejime askeri müdahale yapılacağı yönünde güçlü bir beklentiye sebep oldu. Bu beklentiye fazlasıyla yatırım yapan Ankara, ABD'nin müdahale yapmaktan vazgeçmesi üzerine büyük bir hayal kırıklığı yaşadı ve ABD ile stratejik işbirliğinin Suriye örneğinde çalışmadığı sonucuna vardı.

Özelde ABD, genelde Batı ile Ankara'nın ters düştüğü bir başka konu Mısır'da yapılan askeri darbe oldu (Dal Parlar, 2015: 103). Türkiye ile yakın ilişkiler kuran Mısır'daki Muhammed Mursi yönetiminin askeri darbeyle devrilmesi sırasında ABD'nin tavrı Ankara'da büyük bir hayal kırıklığına neden oldu. Washington darbeye giden süreçte seçilmiş Mursi yönetimini desteklemeyerek sessizliği tercih etmekle kalmadı, darbe sonrasında kurulan cunta yönetimine askeri ve ekonomik yardımları artırdı. Bu Türkiye'nin Arap Baharı sonrası düzene yaptığı yatırımı boşa çıkardığı gibi ABD ile demokrasi üzerinden kurulabilecek bir işbirliğinin sağlıklı bir zemini olmadığını da net bir şekilde gösterdi.

Türkiye açısından 2013 yılında ABD ile ilişkiler bağlamında yaşanan bir başka kırılma noktası ise 17 ve 25 Ara-

lıkta AK Partili üst düzey isimlere yönelik yapılan operasyon oldu. Operasyonun bir ayağını Halk Bankası ve dolaylı olarak da bu banka üzerinden yürütülen Türkiye'nin İran'a yönelik ambargoyu delme politikası oluşturuyordu. Türkiye 2010'da BM Güvenlik Konseyi'nde İran'a yönelik alınan yaptırım kararına katılmadığı gibi, yaptırımları İran'la yaptığı altın ticaretiyle delmeye devam ediyordu. Söz konusu operasyonların bu politikayı hedef alması AK Parti hükümetinin ABD'ye olan güvenini ciddi ölçüde sarstı.

2014 yılı bu dört gerginlik alanına yeni bir konuyu yani ABD'nin Suriye'deki PKK'ya yakın Kürtlerle yakınlaşması sorununu ekledi. IŞİD'in PYD'nin kontrolündeki Kobane'ye saldırması üzerine Batı'da, Türkiye'nin terör örgütü olarak gördüğü PYD'ye yardım etmesi yönünde bir kamuoyu baskısı oluştu. Fakat Ankara sınırı açarak buradaki sivil nüfusun Türkiye'ye gelmesine imkân sağlasa da, PYD'ye yardımcı olmama konusunda ısrar etti. Bu nedenle Amerika'nın önde gelen basın organları Türkiye'yi PYD'nin yenilmesi için IŞİD'e göz yummakla suçladığı gibi, Washington yönetimi de IŞİD'le mücadelede PYD ile çalışma yönünde bir politika değişikliğine gitti.

Bu beş temel sorun nedeniyle 2015 ve 2016 yılları Türk Amerikan ilişkileri tarihinde en derin krizlerden birinin yaşanmasına tanık oldu. Bu süreçte ABD ve Türkiye bütün görüş farklarına rağmen son tahlilde müttefik ilişkisini sürdüren iki aktör olmaktan çıktı, bazı konularda işbirliğine giden iki NATO üyesi devlet haline geldi.

2015 ortasında PKK'nın yeniden terör eylemlerine başlaması üzerine Türkiye açık bir şekilde ABD'nin PYD'ye yaptığı silah yardımlarının PKK'ya aktarıldığını dile getirmeye başladı. PYD üzerinden yaşanan gerginlik öyle bir noktaya ulaştı ki, Mart 2016'da Erdoğan ABD'ye gittiğinde, ABD Başkanı Obama Erdoğan ile resmi toplantı yapmayı reddetti. Aynı

tarihte 17-25 Aralık operasyonlarında İran bağlantısının kilit ismi Reza Zarrab'ın ABD'de İran ambargosunu deldiği gerekçesiyle tutuklanması Türkiye açısından güven bunalımını daha da derinleştirdi.

ABD ile tırmanan kriz 15 Temmuz darbe girişimiyle birlikte 1975 ABD silah ambargosu sonrası yaşanan krizle karşılaştırılabilecek bir boyuta ulaştı. Fakat 1975'teki krizde ABD Başkanı ve Dışişleri Bakanı Türkiye ile ilişkilerin düzeltilmesi noktasında bir inisiyatif alırken, bu kez ABD'de Türkiye ile ilişkilerin onarılması için çalışan bir politik aktör yoktu. Washington yönetimi bir taraftan Türkiye'nin darbeden sorumlu tuttuğu ve iade edilmesini talep ettiği Gülen'i meşru bir dini lider olarak görmeye ve bu nedenle de korunmaya devam etti. Diğer taraftan ise Türkiye'nin başlattığı Fırat Kalkanı Operasyonu sırasında PYD'nin Fırat Nehrinin batısında kalan Münbiç'i ele geçirmesine yardımcı oldu ve Türkiye'nin operasyonu buraya genişletmesini engelledi.

Bu derin krizin çözülmesi noktasında Türkiye, Kasım 2016'da yapılan ABD seçimlerini bir fırsat olarak gördü. Nitekim seçimlerden kısa bir süre sonra Erdoğan yaptığı açıklamada, "Trump, FETÖ'den falan para alarak seçimi kazanmadı... Diğer tarafın [Hillary Clinton] malum yapıdan para alındığına dair söylentiler basına da yansıdı" ifadelerini kullandı. Fakat Türkiye'nin FETÖ ve PYD konusunda ABD'den tavır değişikliği beklentisi kısa vadede karşılanmadı. Trump ABD Başkanı olsa da, büyük bir problemi vardı ve kendisini ABD kurumlarına kabul ettirmek temel önceliği haline gelmişti.

Rusya ile Krizlerin Gölgesinde Stratejik Ortaklık

2010 yılı Türk-Rus ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuş ve iki ülke üç farklı konuda işbirliğine giderek ilişkilerini "stratejik ortaklık" seviyesine taşımıştır. Ağustos 2009'da Viladimir Putin'in Ankara ziyaretine karşılık Ocak

2010'da Erdoğan Moskova'ya gitti ve iki ülke arasında Üst Düzey İşbirliği Konseyi kurulmasına karar verildi. Konsey ilk toplantısını Mayıs 2010'da Rusya Devlet Başkanı Dimitri Medvedev'in Türkiye ziyareti sırasında gerçekleştirdi ve bu toplantıda iki ülke arasında vizelerin 30 günlük ziyaretler için kaldırılması kararı alındı. Yine aynı ziyaret sırasında 12 Mayıs 2010'da Rusya'nın Akkuyu Nükleer Güç Santralini inşa etmesi yönünde bir antlaşma imzalandı. Türkiye'nin ilk nükleer projesi olan Akkuyu'nun Rusya'ya verilmesi iki ülkeyi enerji konusunda daha fazla bağımlı hale getirirken, vize serbestisi Türkiye dış ticaret açığını kapatmada kritik bir önemi olan turizme büyük katkı yaptı.

2010 yılında kurulan "stratejik ortaklık" bir yıl sonra Arap Baharıyla birlikte güvenlik konularında test edilmeye başlandı. Rusya'nın yakın ekonomik ilişkileri nedeniyle karşı çıktığı NATO'nun Libya müdahalesini Türkiye'nin desteklemesi taraflar arasında ciddi bir gerilime neden olmasa da, 2011 yılının sonunda Türkiye'nin Suriye'de ABD ve AB ülkeleri ile birlikte hareket etmesi Moskova'yı rahatsız etti. Suriye'deki iç savaş uzadıkça Türk-Rus ilişkilerini kopma noktasına kadar getirecek dinamikleri tetikledi. İlk olarak Türkiye'nin 10 Ekim 2012'de Moskova-Şam seferini yapan sivil bir uçağı askeri mühimmat taşıdığı gerekçesiyle Ankara'ya inmeye zorlaması iki ülkenin karşılıklı olarak birbirlerini suçladığı bir politik krizle sonuçlandı.

Suriye özelinde yaşanan bu ilk krizler stratejik ortalığa zarar vermedi. Putin uçak indirme krizinden kısa bir süre sonra 3 Aralık 2012'de Türkiye'ye gelerek Üst Düzey İşbirliği Konseyi toplantısına katıldı.

2012 Putin ziyareti ile birlikte Suriye konusundaki görüş ayrılıkları ikili ilişkiler bağlamında bir süreliğine dondurulmasına rağmen, 2014'ün ilk aylarında ikili ilişkilerde bir başka kriz konusu ortaya çıktı. Şubat 2014'te Batı yanlısı

gösterileri bastırmak için Ukrayna'ya müdahale eden Rusya, Ukrayna'ya bağlı Kırım Özerk Cumhuriyeti'ni işgal etti. Bu işgal Rusya'yı Karadeniz'de daha güçlü bir aktör haline getirdiği gibi, Türkiye'de yaşayan Kırım Tatarları diasporasını da rahatsız etti (Aktürk, 2016). Bu nedenle Türkiye Mart 2014'te Kırım'da Rusya'ya katılma kararıyla sonuçlanan referandumu tanımadı. Fakat Rusya'yı karşısına almak istemeyen ve bu sert adımını dengelemeye çalışan Ankara, Rusya'ya karşı Batılı ülkelerin koyduğu ekonomik ve ticari yaptırımlara katılmayacağını açıkladı.

İki ülke arasındaki "stratejik ortaklık" Ukrayna/Kırım krizinden de hasarsız çıkmış ve Putin 1 Aralık 2014'te on bakanıyla birlikte Ankara'ya gelerek beşincisi düzenlenen Üst Düzey İşbirliği Konseyine katılmıştır.

Libya müdahalesi, Malatya Kürecik'e konuşlandırılan füze kalkanı ve Suriye gibi kritik konularda Türkiye'nin NATO ile birlikte hareket etmesi Moskova'yı rahatsız ederken (Erşen, 2015: 221), Rusya'nın PKK'yı terör örgütü olarak kabul etmemesi, Kırım'ı işgal etmesi, Suriye'de rejim yanında tavır alması Ankara açısından önemli anlaşmazlık konularıydı. Fakat taraflar arasındaki bu anlaşmazlıklar 2015 yılına kadar ekonomik karşılıklı bağımlılığın gölgesinde kaldı ve iki ülke arasındaki "stratejik ortaklığa" zarar vermedi.

30 Eylül 2015'te Rusya'nın Suriye'deki iç savaşa müdahale etmesi Ankara ve Moskova'yı savaşan tarafların destekçileri olarak karşı karşıya getirdi. İlk kriz 3 Eylül'de Rusya savaş uçaklarının Türk hava sahasını ihlal etmesinde yaşandı. Türkiye bir taraftan hava sahasının ihlallerini NATO platformuna taşırken diğer taraftan da Erdoğan'ın ağzından Rusya'yı "Türkiye'yi kaybederse çok şeyi kaybeder" şeklinde uyardı. Rusya'nın hava operasyonları Türkiye'nin desteklediği Türkmen gurupları zor durumda bırakınca Türkiye'nin eleştirileri daha da sertleşti ve 21 Kasımda yapılan güvenlik

zirvesinde Türkmen birimlere yapılacak saldırılarda "anında karşılık verilmesi" kararı alındı. Böylesi bir ortamda Türk hava sahasını ihlal eden bir Rus savaş uçağı Türk hava kuvvetlerine ait bir F-16 tarafından angajman kuralları kapsamında düşürüldü.

Putin uçağın düşürülmesini "arkamızdan hançerlendik" ifadesi ile tanımlarken, Rusya Türkiye'ye karşı kapsamlı bir yaptırım programı uygulamaya koydu. Böylelikle iki ülke ilişkileri 1945'teki boğazlarda üs talebinden sonra en büyük kriz dönemine girdi. Rusya bir taraftan Türkiye'yi IŞİD'e destek vermekle suçlarken, diğer taraftan Suriye'ye S-400 füzelerini yerleştirdi ve en büyük savaş gemilerinden birini Suriye ve Türkiye karasularının birleştiği noktaya gönderdi. 30 Kasımda tur operatörlerinin Türkiye'ye yönelik faaliyetleri durdurulduğu gibi charter uçuşlar da yasaklandı. Daha sonra yaptırımları artıran Rusya, 1 Ocak 2016'da vize muafiyetini kaldırdı, Türk sermayeli kuruluşların ülkedeki faaliyetlerini yasakladı ve tarım ürünlerinin Rusya'ya girişi sınırlandırdı.

Yaptırımların sonuçları Türk ekonomisi için yıkıcı oldu. Örneğin sadece Antalya'ya gelen Rus turist sayısı 2015'te 500 binin üzerinde iken, bu rakam 2016'da 20 bine kadar geriledi.

Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in arabuluculuğunda başlayan görüşmelerin sonunda Moskova ve Ankara arasında Rusya'nın özür ve tazminat taleplerini karşılayan bir uzlaşıya varıldı. Putin, 29 Haziran 2016'da yaptığı bir açıklama ile Erdoğan'dan gelen özür mektubu ile özür ve tazminat taleplerinin karşılandığını ve Türkiye ile normalleşmenin başladığını kamuoyuna duyurdu. 1 Temmuzda iki ülke dışişleri bakanları Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü toplantısında görüşmüş olsalar da, 15 Temmuz darbe girişimi normalleşmeye önemli bir ivme kazandırdı.

Darbe karşıtı ilk destek açıklamasının Rusya'dan gelmesi ve ardından Rus uçağının düşürülmesinden darbeyi yapan FETÖ'nün sorumlu tutulması normalleşmeye güçlü bir psikolojik zemin sağladı. Türkiye tarafı uçak düşürme olayının sorumlusu olarak FETÖ'yü işaret ederken, Putin de 23 Aralık 2016'da uçağın düşürülmesinden Türkiye'deki iktidarı sorumlu tutan düşüncesini değiştirdiğini açıkladı.

Türkiye-Rusya arasında yeniden yakınlaşmanın en önemli göstergesi 9 Ağustos 2016'da Erdoğan ve Putin'in Petersburg'da yaptığı görüşme oldu. Görüşmede Rusya'nın yaptırımları aşamalı olarak kaldırması ve Üst Düzey İşbirliği Konseyinin yeniden canlandırılması gibi normalleşme adımlarının yanı sıra Suriye konusunda da kritik kararlar alındı. Putin, uçak düşürme olayı ile sekteye uğrayan Türkiye'nin Suriye'de yapmayı planladığı sınır ötesi operasyona yeşil ışık yakınca 24 Ağustosta Fırat Kalkanı Operasyonu başladı. 10 Ekim 2016'da Türk Akımı Antlaşması ile enerji konusunda iki ülke arasındaki enerji işbirliği de kaldığı yerden yeniden başlamış oldu.

İlişkilerdeki bu normalleşme 19 Aralık 2016'da Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Andrey Karlov'un bir Türk güvenlik görevlisi tarafından öldürülmesiyle test edildi. Karlov cinayeti Türkiye'nin Rusya ve İran ile Suriye'deki durumu görüşmesinden bir gün önce yaşanmıştı. Moskova'da bir araya gelen üç ülke Moskova Bildirgesini imzaladı ve bu bildirgeyle Türkiye Suriye'ye yönelik rejim değişikliği politikasından bütünüyle vaz geçti.

Durgunluktan Krize Avrupa Birliği

1999'dan 2013'e kadar Türkiye'nin AB ile ilişkileri son 5 yıllık kısmında durgunluk yaşansa da, üyelik doğrultusunda pozitif bir gelişme gösterdi. Fakat 2013 yılı hem Avrupa Birliği hem de Türkiye açısından bu gelişmeyi sekteye uğratacak

çok sayıda gelişmeye tanık oldu. AB özelinde bakıldığında, Euro bölgesindeki ekonomik kriz, Rusya'nın güçlü bir rakip olarak Doğu Avrupa'ya geri dönüşü, mülteci krizi nedeniyle çok kültürlü Avrupa kimliğinin tartışmaya açılması, dışlayıcı radikal sağ siyasetin güçlü bir aktör haline gelmesi ve entegrasyon kapasitesinin sınırlarına ulaşması Türkiye'nin üyelik ihtimalini zayıflattı.

Türkiye bağlamında ise Ergenekon ve Balyoz davalarındaki yasal ve politik sorunlar, Gezi Parkı olayları sırası ve sonrasında hükümetin muhaliflere yönelik tavrı ve Aralık 2013'teki 'yolsuzluk' operasyonuna yönelik hükümetin aldığı önlemler AB ile ilişkilerde zamanla temel kriz konularına dönüştü.

Bu kriz alanlarına rağmen, Türkiye 2014 yılını "AB yılı" ilan etmiş ve Başbakan Erdoğan 5 yılın ardından Ocak 2014'te ilk kez Brüksel'e gitmiştir (Cicioğlu, 2015: 308-9). Ağustos 2014'te kurulan yeni hükümette Avrupa ile ilişkilerde diplomatik olarak deneyimli bir ismin Volkan Bozkır'ın Avrupa Birliği Bakanlığı görevine getirilmesi Türkiye'nin ilişkileri yeniden restore etme çabasının bir sonucuydu. Bütün bu adımlar Ekim 2014'te yayınlanan AB ilerleme raporuna da yansıdı ve rapor bir önceki yılın aksine daha yapıcı ve dengeli bir dile sahipti. Türkiye'deki Kürt meselesine ilişkin "çözüm sürecini", Türkiye'nin mülteci politikasını ve yargıda yapılan reformları öven rapor, eleştirileri yüzde on seçim barajı ve yargıdaki bazı uygulama sorunları ile sınırlandırdı (Cicioğlu, 2015: 317-319).

Fakat 2014 yılı boyunca yaşanan göreli olumlu hava Gülen Cemaatine ve bu cemaate bağlı gazetelere yönelik 14 Aralık 2014'te yapılan operasyonla dağıldı. Operasyonlar AB tarafından basın özgürlüğü ihlali olarak değerlendirilince AB-Türkiye ilişkilerinde uzun süre devam edecek bir kriz konusu ortaya çıktı. Haziran 2015'te çözüm sürecinin sona

ermesi ve PKK ile çatışmaların yeniden başlaması AB açısından Türkiye'ye yönelik eleştirilere bir başka gerekçe daha sağladı.

16 Aralık 2013'te Ankara'da imzalanan ve taraflar arasında vizelerin kaldırılmasını amaçlayan Geri Kabul ve Vize Muafiyeti Antlaşması AB ile yaşanan gerilimlerin gölgesinde kaldı. Fakat, Suriye iç savaşının Avrupa'ya yönelen büyük bir mülteci dalgasına neden olması sorunun çözümü noktasında Türkiye'nin önemini artırdı ve vize görüşmeleri 2015'te yeniden canlandı. 29 Kasım 2015'te bir araya gelen taraflar Türkiye'nin Suriyeli mültecileri ülkede tutması karşılığında, AB'ye üyelik sürecinin hızlandırılması ve Türkiye vatandaşlarına Schengen Bölgesinde vize serbestisi getirilmesi konularında anlaştılar. Bu konuda ilk somut adım Fransa'nın 2007'den beri veto ettiği "Mali ve Ekonomik Konular" başlığının 14 Aralık 2015'te açılması oldu.

AB'nin yaşadığı mülteci krizini çözme bağlamında yapılan görüşmeler devam ettiği sürece Türkiye'nin müzakere başlıklarının açılmasında bir sorun yaşanmadı. 18 Mart 2016'ta Brüksel'de bir araya gelen Türkiye ve AB temsilcileri 29 Kasım 2015'te anlaşılanlar doğrultusunda bir mülteci antlaşması imzaladı. Aynı gün Fransa "Mali ve Bütçesel Hükümler" faslının açılması konusundaki vetosunu kaldırdı.

Haziran 2016 itibariyle 10 yıllık süreçte 35 müzakere başlığından sadece biri tamamlanmış, 16'sı üzerinde uyum çalışmaları devam ediyordu. Fakat öte yandan 18 Mart anlaşması Haziran 2016 sonuna kadar Türkiye için vizelerin kaldırılmasını öngörse de bu konuda somut bir adım atılmadı.

Üstelik, 2013'teki Geri Kabul ve Vize Muafiyeti Antlaşması vize serbestisine geçilmesini Ekim 2016 olarak öngörüyordu ve bunun sadece 3 ay öne çekilmesi karşılığında AB'ye mülteciler konusunda verilen taviz, AK Parti içinde bir tar-

tışmayı tetikledi ve bu tartışma Davutoğlu'nun istifasına kadar devam etti.

15 Temmuz darbe teşebbüsü mülteci sorunu nedeniyle zoraki yakınlaşan Türkiye ve AB ilişkilerini yeniden kriz safhasına taşıdı. Erdoğan 15 Temmuz darbe girişimi sırası ve sonrasında AB'nin demokratik seçilmiş hükümetin yanında durmadığı, aksine darbecilere karşı alınan yasal önlemleri eleştirdiği gerekçesiyle AB'ye yönelik sert açıklamalarda bulundu. Üstelik Kasım 2016'da AB ile üyelik müzakeresine devam edilip edilmeyeceği konusunu referanduma götürme seçeneğini gündeme getirdi.

24 Kasım 2016'da Avrupa Parlamentosu insan hakları ihlalleri ve hukukun üstünlüğü konusunda sorunlar yaşandığı gerekçesiyle Türkiye ile üyelik müzakerelerinin askıya alınmasına karar verdi. Bu karar bağlayıcı olmasa da, Türkiye-AB ilişkilerinde yeni bir kriz sürecine girildiğinin işareti oldu. Kısa bir süre sonra, 13 Aralık'ta Avrupa Konseyi Türkiye'nin demokratik olmayan bir yola girdiği gerekçesiyle müzakereler kapsamında yeni başlık açmama kararı aldı.

Darbe girişiminin AB ile ilişkilere bir başka etkisi de darbeden sorumlu isimlerin Avrupa ülkelerine sığınması noktasında ortaya çıktı. Yunanistan darbenin başarısız olması üzerine ülkeye helikopterle kaçarak sığınan subayları iade etmezken, Almanya Türkiye'nin darbe ile ilişkilendirdiği çok sayıda siyasi suçluya sığınma imkânı sağladı. Bu nedenle AK Parti hükümeti, Almanya'yı FETÖ'ye darbe sonrası süreçte kendini yeniden toparlama imkanı sunmakla eleştirdi (İnat vd, 2017: 48).

EK OKUMA LİSTESİ

Türk Dış Politikası Yıllığı, Ankara: SETA Yayınları, 2013, 2014, 2015 ve 2016 sayıları.

Murat Yeşiltaş ve diğerleri, *Sınırdaki Düşman: Türkiye'nin IŞİD ile Mücadelesi*, Ankara: SETA Yayınları, *2016*

Sonuç Yerine

Türkiye dış politikası üzerine biri Türkçe diğeri İngilizce dilinde kaleme alınan iki önemli çalışma (William Hale'in *Turkish Foreign Policy since 1774* ve Baskın Oran'ın derlediği *Türk Dış Politikası*) Türkiye'nin 'orta büyüklükte devlet' olduğunu savunmaktadır. Bu çalışmalara göre, orta büyüklükte devletin temel özelliği "büyük devletlerden gelen zorlamalara bir miktar dayanabilmesi, onlarla zaman zaman pazarlığa girişebilmesi, hatta o günkü koşulları iyi değerlendirerek onların kimi davranışlarını belli oranda etkileyebilmesidir" (*TDP*, 2004: 30; Yalçın, 2012). Bu nedenle orta büyüklükte devletlerin uluslararası sistemde iki seçeneği bulunmaktadır ve bunlardan ilki, büyük devletlerin arasındaki güç dengesine oynamak iken diğeri de bir ittifakın kanadına sığınmaktır. Fakat bu seçimi kendisi yapmaz, uluslararası sistemin yapısı onu bu iki davranıştan birini seçmek zorunda bırakır.

Örneğin Soğuk Savaş öncesi dönemin çok kutuplu yapısı Türkiye'yi İngiltere, Rusya ve Almanya başta olmak üzere farklı güçler arasında bir denge arayışına yönlendirirken, Soğuk Savaş'ın iki kutuplu yapısı Ankara'nın ABD ve Sovyetler Birliği tercihlerinden ilkini seçmesinin temel nedeni olmuştur.

Yine bu iki klasikleşmiş çalışmaya göre, orta büyüklükte devletlerin bir diğer özelliği de, bölgesel ölçekte etki imkânlarının uluslararası siyasete oranla daha fazla olmasıdır. Fakat bunun da belli koşulları vardır ve bunların ilki, etkide bulunulacak bölgede büyük güçlerin etkin bir siyasetinin

bulunmaması yani bir güç boşluğunun olmasıdır. İkinci olarak orta büyüklükte devletin etkide bulunacağı bölge ile coğrafi bir yakınlığının bulunması gerekmektedir. Türkiye dış politikasının büyük ölçüde yakın çevresine yönelik olması ve bu politikanın büyük güçlerin söz konusu yakın çevredeki politikalarına bağımlı bir görüntü sergilemesi bu iki koşuldan hareketle açıklanmaktadır.

Orta büyüklükte devletin dış politika araçları noktasında ise her iki çalışma da askerî ve ekonomik gücün sınırlarından bahsetmektedir. Orta büyüklükte devletlerin belli büyüklükte ekonomik ve askerî güçleri olsa da, bu devletleri orta büyüklükte bir devlet yapan temel kıstas söz konusu güçlerini kullanma noktasındaki sınırlılıklarıdır. Türkiye'nin ekonomik olarak dışarıya bağımlılığı ve etrafındaki çatışma durumlarında askerî bir çözümü devreye sokma ya da herhangi bir ittifak ilişkisi dışında kendi kendini savunma noktasındaki sınırlılıkları bu yazarlara göre, Türkiye'nin orta büyüklükte devlet olmasının en önemli nedenlerinin başında gelmektedir.

Bu iki unsura ülkenin coğrafi konumu ve doğal kaynaklarının yanı sıra insan potansiyeli de genellikle eklenmektedir. Orta büyüklükte bir ülke olmak için Türkiye yeter büyüklükte bir coğrafi alana sahip olduğu gibi nüfusunu besleyecek kadar doğal kaynak bakımından da yeterli bir ülkedir. Yine bu orta büyüklükte devlet analizine göre, Türkiye'nin nüfusu saygın bir ordu oluşturmaya yetecek bir çoğunluğa da sahiptir (Hale, 2013: 6).

Bu bağlamda gerek doğal kaynakların yetersizliği (yani enerji alanında dışarıya olan bağımlılık) gerekse insan kaynağını nitelikli bir seviyeye getirecek eğitim eksikliği ve yine ordunun teknolojik gelişmeyle entegre edilmemiş olması, eksik sanayileşme, iç siyasal gerginlikler gibi problemler Türkiye'yi orta büyüklükte bir devlet kategorisine dâhil etmektedir.

Dikkatli bir okuyucu bu çalışmanın da gerek Baskın Oran'ın derlemesiyle hazırlanan üç ciltlik kitabı, gerekse William Hale'in metnini destekleyen/tekrarlayan birçok veri ve analize sahip olduğunu fark edecektir. Uluslararası yapının ve Türkiye'nin bu yapı içinde orta büyüklükte bir devlet olduğu 'gerçeğinin' dış politikayı önemli ölçüde şekillendirdiği, bu çalışmada da sıklıkla başvurulan bir açıklama olmuştur. Fakat bu çalışma boyunca dikkat edilen bir başka ayrıntı daha olmuş ve dış politikanın aynı zamanda içerideki iktidar ilişkileri ile çok yakından ilgili olduğuna da işaret edilmeye çalışılmıştır. Diğer bir ifadeyle dış politika tek başına Türkiye'nin sistem içinde sahip olduğu özelliklerin belirlediği bir şey olmamış; aynı zamanda içerideki farklı güç bloklarının bir çıktısı, daha da önemlisi bu çıktı üzerinden güç blokları arasındaki mücadeleye etkisi olarak değerlendirilmiştir.

Son ifadeyi biraz daha açmak gerekirse dış politika hâkim güç bloğunun kendi gücünü restore etme, diğer güç bloklarını zayıflatma ya da tasfiye etme çabasından ayrı düşünülemez. Aynı şekilde dış politika muhalif blokların hâkim güç bloğu karşısında kendilerine alan açma çabası ve hâkim iktidarı itibarsızlaştırma girişimleri ile de yakından ilgili olmuştur.

Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye'de başta milliyetçi, sosyalist ve liberal bloklar olmak üzere birçok güç bloğu kendisine varlık imkânı bulsa da bu konuda en fazla öne çıkanlar Kemalist/laik, İslamcı/muhafazakâr ve kimlikçi/etnik Kürt bloklar olmuştur.

İlk blok yani Kemalist/laik söylem uzun bir süre dış politikayı ve bunun üzerinden içerideki iktidar ilişkilerini yönetmeyi kontrolünde bulundurduysa da sıklıkla alternatif blokların dış politika üzerinden kendisine karşı yaptığı meydan okumalarla muhatap olmuştur. Bu 1950'lerde Demokrat

Parti'nin aktif Amerikancılığında, 1960'ların sosyalist hareketinin Amerikan karşıtlığında kendisini göstermiştir. 1980 sonrası süreçte bloklar arası mücadele şiddetini artırmış ve 2000'lerin ilk yıllarında söz konusu mücadele açık bir çatışmaya sahne olmuştur. Hatta önemli ölçüde dış politika üzerinden yürüyen bu çatışma iktidar ilişkilerinin yeniden karılmasına kadar varmıştır. Çalışma boyunca metni bir ders kitabı olmaktan çıkarmayacak ölçüde dış politikanın içerideki iktidar blokları arasındaki ilişkilere içkin yönüne de yer vermeye çalıştım. Fakat bu durum bir dış politika kitabı ile bütünüyle kavranabilecek bir mesele değildir ve ancak Türkiye siyasi hayatına ilişkin metinlerin de okunması ile çözülebilecek bir durumdur. Sonuç olarak meseleyi bütünüyle anlatma iddiasında olmayan bu çalışma ancak başka çalışmalarla birlikte okunduğunda Türkiye siyasetine ve dış politikasına ilişkin doyurucu bir resim sunabilecektir.

EK:
Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri

1. Hükümet, Halk Fırkası (HF) Hükümeti (1 Kasım 1923–6 Mart 1924)
Cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal (HF)
Başbakan: İsmet İnönü (HF)
Dışişleri Bakanı: İsmet İnönü (HF)

2. Hükümet, HF Hükümeti (6 Mart 1924–22 Kasım 1924)
Cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal (HF)
Başbakan: İsmet İnönü (HF)
Dışişleri Bakanı: İsmet İnönü (HF)

3. Hükümet, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Hükümeti (22 Kasım 1924–3 Mart 1925)
Cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal (CHF)
Başbakan: Ali Fethi Okyar (CHF)
Dışişleri Bakanı: Şükrü Kaya (CHF)

4. Hükümet, CHF Hükümeti (3 Mart 1925–1 Kasım 1927)
Cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal (CHF)
Başbakan: İsmet İnönü (CHF)
Dışişleri Bakanı: Tevfik Rüştü Aras (CHF)

5. Hükümet, CHF Hükümeti (1 Kasım 1927–27 Eylül 1930)
Cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal (CHF)
Başbakan: İsmet İnönü (CHF)
Dışişleri Bakanı: Tevfik Rüştü Aras (CHF)

6. Hükümet, CHF Hükümeti (27 Eylül 1930–4 Mayıs 1931)
Cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal (CHF)
Başbakan: İsmet İnönü (CHF)
Dışişleri Bakanı: Tevfik Rüştü Aras (CHF)

7. Hükümet, CHF Hükümeti (4 Mayıs 1931–1 Mart 1935)
Cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal (1934'ten itibaren) Atatürk (CHF)
Başbakan: İsmet İnönü (CHF)
Dışişleri Bakanı: Tevfik Rüştü Aras (CHF)

8. Hükümet, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Hükümeti (1 Mart 1935–1 Kasım 1937)
Cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal Atatürk (CHP)
Başbakan: İsmet İnönü (CHP)
Dışişleri Bakanı: Tevfik Rüştü Aras (CHP)

9. Hükümet, CHP Hükümeti (1 Kasım 1937–11 Kasım 1938)
Cumhurbaşkanı: Mustafa Kemal Atatürk (CHP)
Başbakan: Celal Bayar (CHP)
Dışişleri Bakanı: Tevfik Rüştü Aras (CHP)

10. Hükümet, CHP Hükümeti (11 Kasım 1938–25 Ocak 1939)
Cumhurbaşkanı: İsmet İnönü (CHP)
Başbakan: Celal Bayar (CHP)
Dışişleri Bakanı: Şükrü Saraçoğlu (CHP)

11. Hükümet, CHP Hükümeti (25 Ocak 1939–3 Nisan 1939)
Cumhurbaşkanı: İsmet İnönü (CHP)
Başbakan: Refik Saydam (CHP)
Dışişleri Bakanı: Şükrü Saraçoğlu (CHP)

12. Hükümet, CHP Hükümeti (3 Nisan 1939–9 Temmuz 1942)
Cumhurbaşkanı: İsmet İnönü (CHP)
Başbakan: Refik Saydam (CHP)
Dışişleri Bakanı: Şükrü Saraçoğlu (CHP)

13. Hükümet, CHP Hükümeti (9 Temmuz 1942–9 Mart 1943)
Cumhurbaşkanı: İsmet İnönü (CHP)
Başbakan: Şükrü Saraçoğlu (CHP)
Dışişleri Bakanı: Şükrü Saraçoğlu ve Numan Menemencioğlu (CHP)

14. Hükümet, CHP Hükümeti (9 Mart 1943–6 Ağustos 1946)
Cumhurbaşkanı: İsmet İnönü (CHP)
Başbakan: Şükrü Saraçoğlu (CHP)
Dışişleri Bakanı: Numan Menemencioğlu ve Hasan Saka (CHP)

15. Hükümet, CHP Hükümeti (7 Ağustos 1946–10 Eylül 1947)
Cumhurbaşkanı: İsmet İnönü (CHP)
Başbakan: Recep Peker (CHP)
Dışişleri Bakanı: Hasan Saka (CHP)

16. Hükümet, CHP Hükümeti (10 Ağustos 1947–10 Haziran 1948)
Cumhurbaşkanı: İsmet İnönü (CHP)
Başbakan: Hasan Saka (CHP)
Dışişleri Bakanı: Necmettin Sadak (CHP)

17. Hükümet, CHP Hükümeti (10 Haziran 1948–16 Ocak 1949)
Cumhurbaşkanı: İsmet İnönü (CHP)
Başbakan: Hasan Saka (CHP)
Dışişleri Bakanı: Necmettin Sadak (CHP)

18. Hükümet, CHP Hükümeti (16 Ocak 1949–22 Mayıs 1950)
Cumhurbaşkanı: İsmet İnönü (CHP)
Başbakan: Mehmet Şemsettin Günaltay (CHP)
Dışişleri Bakanı: Necmettin Sadak (CHP)

19. Hükümet, Demokrat Parti (DP) Hükümeti (22 Mayıs 1950–9 Mart 1951)
Cumhurbaşkanı: Celal Bayar (DP)
Başbakan: Adnan Menderes (DP)
Dışişleri Bakanı: Fuat Köprülü (DP)

20. Hükümet, DP Hükümeti (9 Mart 1951–17 Mayıs 1954)
Cumhurbaşkanı: Celal Bayar (DP)
Başbakan: Adnan Menderes (DP)
Dışişleri Bakanı: Fuat Köprülü (DP)

21. Hükümet, DP Hükümeti (17 Mayıs 1954–9 Aralık 1955)
Cumhurbaşkanı: Celal Bayar(DP)
Başbakan: Adnan Menderes (DP)
Dışişleri Bakanı: Fuat Köprülü (DP)

22. Hükümet, DP Hükümeti (9 Aralık 1955–25 Kasım 1957)
Cumhurbaşkanı: Celal Bayar (DP)
Başbakan: Adnan Menderes (DP)
Dışişleri Bakanı: Fuat Köprülü ve Ethem Menderes (DP)

23. Hükümet, Demokrat Parti Hükümeti (25 Kasım 1957–27 Mayıs 1960)
Cumhurbaşkanı: Celal Bayar (DP)
Başbakan: Adnan Menderes (DP)
Dışişleri Bakanı: Fatin Rüştü Zorlu (DP)

24. Hükümet, Cemal Gürsel Hükümeti (30 Mayıs 1960–5 Ocak 1961)
Devlet Başkanı: Cemal Gürsel
Dışişleri Bakanı: Selim Rauf Sarper

25. Hükümet, Cemal Gürsel Hükümeti (5 Ocak 1961–20 Kasım 1961)
Devlet Başkanı: Cemal Gürsel
Dışişleri Bakanı: Selim Rauf Sarper

26. Hükümet, CHP ve Adalet Partisi (AP) Koalisyonu (20 Kasım 1961–25 Haziran 1962)
Cumhurbaşkanı: Cemal Gürsel
Başbakan: İsmet İnönü (CHP)
Dışişleri Bakanı: Selim Rauf Sarper (CHP) ve Feridun Cemal Erkin

27. Hükümet, CHP ve Yeni Türkiye Partisi (YTP) Koalisyonu (25 Haziran 1962–25 Aralık 1963)
Cumhurbaşkanı: Cemal Gürsel
Başbakan: İsmet İnönü (CHP)
Dışişleri Bakanı: Selim Rauf Sarper (CHP) ve Feridun Cemal Erkin

28. Hükümet, CHP Hükümeti (25 Aralık 1963–20 Şubat 1965)
Cumhurbaşkanı: Cemal Gürsel
Başbakan: İsmet İnönü (CHP)
Dışişleri Bakanı: Feridun Cemal Erkin

29. Hükümet, AP, YTP ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Koalisyonu (20 Şubat 1965–27 Ekim 1965)
Cumhurbaşkanı: Cemal Gürsel
Başbakan: Suat Hayri Ürgüplü (Bağımsız)
Dışişleri Bakanı: Hasan Esat Işık

30. Hükümet, AP Hükümeti (27 Ekim 1965–3 Kasım 1969)
Cumhurbaşkanı: Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay
Başbakan: Süleyman Demirel (AP)
Dışişleri Bakanı: İhsan Sabri Çağlayangil (AP)

31. Hükümet, AP Hükümeti (3 Kasım 1969–6 Mart 1970)
Cumhurbaşkanı: Cevdet Sunay
Başbakan: Süleyman Demirel (AP)
Dışişleri Bakanı: İhsan Sabri Çağlayangil (AP)

32. Hükümet, AP Hükümeti (6 Mart 1970–26 Mart 1971)
Cumhurbaşkanı: Cevdet Sunay
Başbakan: Süleyman Demirel (AP)
Dışişleri Bakanı: İhsan Sabri Çağlayangil (AP)

33. Hükümet, Nihat Erim Hükümeti (26 Mart 1971–11 Aralık 1971)
Cumhurbaşkanı: Cevdet Sunay
Başbakan: Nihat Erim (Bağımsız)
Dışişleri Bakanı: Osman Olcay

34. Hükümet, Nihat Erim Hükümeti (11 Aralık 1971–22 Mayıs 1972)
Cumhurbaşkanı: Cevdet Sunay
Başbakan: Nihat Erim (Bağımsız)
Dışişleri Bakanı: Ümit Haluk Bayülken

35. Hükümet, AP, CHP ve Milli Güven Partisi (MGP) Koalisyonu (22 Mayıs 1972–15 Nisan 1973)
Cumhurbaşkanı: Cevdet Sunay ve Fahri Korutürk
Başbakan: Ferit Melen (MGP)
Dışişleri Bakanı: Ümit Haluk Bayülken (Bağımsız)

36. Hükümet, AP, MGP ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) Koalisyonu (15 Nisan 1973–26 Ocak 1974)
Cumhurbaşkanı: Fahri Korutürk
Başbakan: Naim Talu (Bağımsız)
Dışişleri Bakanı: Ümit Haluk Bayülken (Bağımsız)

37. Hükümet, CHP ve Milli Selamet Partisi (MSP) Koalisyonu (26 Ocak 1974–17 Kasım 1974)
Cumhurbaşkanı: Fahri Korutürk
Başbakan: Bülent Ecevit (CHP)
Dışişleri Bakanı: Turan Güneş (CHP)

37. Hükümet, Sadi Irmak Hükümeti (17 Kasım 1974–31 Mart 1975)
Cumhurbaşkanı: Fahri Korutürk
Başbakan: Sadi Irmak (Bağımsız)
Dışişleri Bakanı: Melih Esenbel (Bağımsız)

39. Hükümet, Milli Cephe [AP-MSP-CGP-Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)] Koalisyonu (31 Mart 1975–21 Haziran 1977)
Cumhurbaşkanı: Fahri Korutürk
Başbakan: Süleyman Demirel (AP)
Dışişleri Bakanı: İhsan Sabri Çağlayangil (AP)

40. Hükümet, CHP Hükümeti (21 Haziran 1977–21 Temmuz 1977)
Cumhurbaşkanı: Fahri Korutürk
Başbakan: Bülent Ecevit (CHP)
Dışişleri Bakanı: Gündüz Ökçün (CHP)

41. Hükümet, Milli Cephe [AP-MSP-CGP- MHP] Koalisyonu (21 Temmuz 1977–5 Ocak 1978)
Cumhurbaşkanı: Fahri Korutürk
Başbakan: Süleyman Demirel (AP)
Dışişleri Bakanı: İhsan Sabri Çağlayangil (AP)

42. Hükümet, CHP, CGP Koalisyonu (5 Ocak 1978–12 Kasım 1979)
Cumhurbaşkanı: Fahri Korutürk
Başbakan: Bülent Ecevit (CHP)
Dışişleri Bakanı: Gündüz Ökçün (CHP)

43. Hükümet, AP Hükümeti (12 Kasım 1979–12 Eylül 1980)
Cumhurbaşkanı: Fahri Korutürk
Başbakan: Süleyman Demirel (AP)
Dışişleri Bakanı: Hayrettin Erkmen (AP)

44. Hükümet, Bülend Ulusu Hükümeti (20 Eylül 1980–13 Aralık 1983)
Devlet Başkanı: Kenan Evren
Başbakan: Bülend Ulusu (Bağımsız)
Dışişleri Bakanı: İlter Türkmen (Bağımsız)

45. Hükümet, Anavatan Partisi (ANAP) Hükümeti (13 Aralık 1983–21 Aralık 1987)
Cumhurbaşkanı: Kenan Evren
Başbakan: Turgut Özal (ANAP)
Dışişleri Bakanı: Vahit Halefoğlu (ANAP)

46. Hükümet, ANAP Hükümeti (21 Aralık 1987–9 Kasım 1989)
Cumhurbaşkanı: Kenan Evren
Başbakan: Turgut Özal (ANAP)
Dışişleri Bakanı: Mesut Yılmaz (ANAP)

47. Hükümet, ANAP Hükümeti (9 Kasım 1989–23 Haziran 1991)
Cumhurbaşkanı: Turgut Özal
Başbakan: Yıldırım Akbulut (ANAP)
Dışişleri Bakanı: Mesut Yılmaz, Ali Bozer ve Ahmet Kurtçebe Alptemuçin (ANAP)

48. Hükümet, ANAP Hükümeti (23 Haziran 1991–20 Kasım 1991)
Cumhurbaşkanı: Turgut Özal
Başbakan: Mesut Yılmaz (ANAP)
Dışişleri Bakanı: İsmail Sefa Giray (ANAP)

49. Hükümet, Doğru Yol Partisi (DYP) ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) Koalisyonu (20 Kasım 1991–25 Haziran 1993)
Cumhurbaşkanı: Turgut Özal
Başbakan: Süleyman Demirel (DYP)
Dışişleri Bakanı: Hikmet Çetin (SHP)

50. Hükümet, DYP ve SHP Koalisyonu (25 Haziran 1993–15 Ekim 1995)
Cumhurbaşkanı: Süleyman Demirel
Başbakan: Tansu Çiller (DYP)
Dışişleri Bakanı: Hikmet Çetin (SHP), Mümtaz Soysal (SHP), Murat Karayalçın (SHP) ve Erdal İnönü (CHP)

51. Hükümet, DYP Hükümeti (15 Ekim 1995–5 Kasım 1995)
Cumhurbaşkanı: Süleyman Demirel
Başbakan: Tansu Çiller (DYP)
Dışişleri Bakanı: Coşkun Kırca (DYP) ve Deniz Baykal (CHP)

52. Hükümet, DYP ve CHP Koalisyonu (5 Kasım 1995–12 Mart 1996)
Cumhurbaşkanı: Süleyman Demirel
Başbakan: Tansu Çiller (DYP)
Dışişleri Bakanı: Deniz Baykal (CHP)

53. Hükümet, ANAP ve DYP Koalisyonu (12 Mart 1996–8 Temmuz 1996)
Cumhurbaşkanı: Süleyman Demirel
Başbakan: Mesut Yılmaz (ANAP)
Dışişleri Bakanı: Emre Gönensay (DYP) ve Tansu Çiller (DYP)

54. Hükümet, Refah Partisi (RP) ve DYP Koalisyonu (8 Temmuz 1996–30 Haziran 1997)
Cumhurbaşkanı: Süleyman Demirel
Başbakan: Necmettin Erbakan (RP)
Dışişleri Bakanı: Tansu Çiller (DYP)

55. Hükümet, ANAP, Demokratik Sol Parti (DSP) ve Demokratik Türkiye Partisi Koalisyonu (30 Haziran 1997–11 Ocak 1999)
Cumhurbaşkanı: Süleyman Demirel
Başbakan: Mesut Yılmaz (ANAP)
Dışişleri Bakanı: İsmail Cem (DSP)

56. Hükümet, DSP Hükümeti (11 Ocak 1999–28 Mayıs 1999)
Cumhurbaşkanı: Süleyman Demirel
Başbakan: Bülent Ecevit (DSP)
Dışişleri Bakanı: İsmail Cem (DSP)

57. Hükümet, DSP, MHP ve ANAP Koalisyonu (28 Mayıs 1999–18 Kasım 2002)
Cumhurbaşkanı: Süleyman Demirel ve Ahmet Necdet Sezer
Başbakan: Bülent Ecevit (DSP)
Dışişleri Bakanı: İsmail Cem (DSP) ve Şükrü Sina Gürel (DSP)

58. Hükümet, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK PARTİ) Hükümeti (18 Kasım 2002–14 Mart 2003)
Cumhurbaşkanı: Ahmet Necdet Sezer
Başbakan: Abdullah Gül (AK PARTİ)
Dışişleri Bakanı: Yaşar Yakış (AK PARTİ)

59. Hükümet, AK PARTİ Hükümeti (14 Mart 2003–29 Ağustos 2007)
Cumhurbaşkanı: Ahmet Necdet Sezer
Başbakan: Recep Tayyip Erdoğan (AK PARTİ)
Dışişleri Bakanı: Abdullah Gül (AK PARTİ)

60. Hükümet, AK PARTİ Hükümeti (29 Ağustos 2007–6 Temmuz 2011)
Cumhurbaşkanı: Ahmet Necdet Sezer ve Abdullah Gül
Başbakan: Recep Tayyip Erdoğan (AK PARTİ)
Dışişleri Bakanı: Ali Babacan (AK PARTİ) ve Ahmet Davutoğlu (AK PARTİ)

61. Hükümet, AK PARTİ Hükümeti (6 Temmuz 2011–29 Ağustos 2014)
Cumhurbaşkanı: Abdullah Gül
Başbakan: Recep Tayyip Erdoğan (AK PARTİ)
Dışişleri Bakanı: Ahmet Davutoğlu (AK PARTİ)
Avrupa Birliği Bakanı: Egemen Bağış (AK PARTİ) ve Mevlüt Çavuşoğlu (AK PARTİ)

62. Hükümet, AK PARTİ Hükümeti (29 Ağustos 2014 – 28 Ağustos 2015)
Cumhurbaşkanı: Recep Tayyip Erdoğan
Başbakan: Ahmet Davutoğlu (AK PARTİ)
Dışişleri Bakanı: Mevlüt Çavuşoğlu (AK PARTİ)
Avrupa Birliği Bakanı: Volkan Bozkır (AK PARTİ)

63. Hükümet, Geçiş Hükümeti (28 Ağustos 2015 – 24 Kasım 2015)
Cumhurbaşkanı: Recep Tayyip Erdoğan
Başbakan: Ahmet Davutoğlu (AK PARTİ)
Dışişleri Bakanı: Feridun Sinirlioğlu (Bağımsız)
Avrupa Birliği Bakanı: Ali Haydar Konca (Halkların Demokratik Partisi) ve Beril Dedeoğlu (Bağımsız)

64. Hükümet, AK PARTİ Hükümeti (24 Kasım 2015 – 24 Mayıs 2016)
Cumhurbaşkanı: Recep Tayyip Erdoğan
Başbakan: Ahmet Davutoğlu (AK PARTİ)
Dışişleri Bakanı: Mevlüt Çavuşoğlu (AK PARTİ)
Avrupa Birliği Bakanı: Volkan Bozkır (AK PARTİ)

65. Hükümet, AK PARTİ Hükümeti (24 Mayıs 2016 ---)
Cumhurbaşkanı: Recep Tayyip Erdoğan
Başbakan: Binali Yıldırım (AK PARTİ)
Dışişleri Bakanı: Mevlüt Çavuşoğlu (AK PARTİ)
Avrupa Birliği Bakanı: Ömer Çelik (AK PARTİ)

Kaynakça

Adamson, Fiona B. (2001), "Democratization and the domestic sources of foreign policy: Turkey in the 1974 Cyprus crisis," *Political Science Quarterly*, Cilt: 116, No: 2, ss. 277–303.

Ahmad, Feroz (1996), *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945–1980*, 2. Baskı, Çeviren: Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınları.

Ahmad, Feroz (2005), "The Late Ottoman Empire", Marian Kent (Ed), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, London: Frank Cass: 5-30.

Akgün, Sibel (2012), "1942-1943 Arası Dönemde Kıbrıs Türk Kimliğinin İlk Kurumsallaşma Hareketleri," *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt: 7, Sayı: 3, ss. 127-143.

Akıllı, Erman (2013), *Türkiye'de Devlet Kimliği ve Dış Politika*, Ankara: Nobel Yayınları

Aktürk, Şener (2006), "Turkish-Russian Relations after the Cold War (1992-2002)," *Turkish Studies*, Cilt: 7, No: 3, Eylül, ss. 337-364.

Aktürk, Şener (2016), "The Crisis in Russian-Turkish Relations, 2008-2015", *Russian Analytical Digest*, no. 179, ss. 2-5.

Altunışık, Meliha Benli (2000), "Güvenlik Kıskacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri," Gencer Özcan & Şule Kut (ed.), *En Uzun On Yıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, 2. Baskı, İstanbul: Büke Yayınları, ss. 321-344.

Aras, Bülent (2001), "Turkish foreign policy towards Iran: Ideology and foreign policy in flux," *Journal of Third World Studies*, Cilt: 18, No: 1, ss. 105-124.

Aras, Bülent ve Rabia Karakaya-Polat (2007), "Turkey and the Middle East: Frontiers of the new geographic imagination," *Australian Journal of International Affairs*, 61(4): ss. 471-488.

Aras, Tevfik Rüştü (2003), *Atatürk'ün Dış Politikası*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Arı, Tayyar ve Ferhat Pirinçci (2010), "Turkish-American Relations in the Context of Iraq War: From Crisis to Recovery?," *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Sayı: 34, No: 1, ss. 17-27.

Aslan, Ali (2013), "Problematizing Modernity in Turkish Foreign Policy: Identity, Sovereignty and Beyond," *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 9, Sayı: 33, ss. 27-57.

Ataman, Muhittin (2002), "Leadership Change: Ozal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy," *Alternatives*, Cilt: 1, No: 1, Bahar, ss. 120-153.

Aykan, Mahmut Bali (1993), "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s," *International Journal of Middle East Studies*, Sayı: 25, No: 1, ss. 91-110.

Bağcı, Hüseyin (1990), *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi.

Balcı, Ali (2009), "The Alliance of Civilizations: The Poverty of the Clash/Alliance Dichotomy?," *Insight Turkey* Cilt: 11, No: 3, ss. 95-108.

_____ (2010), "1990 Sonrası Türk Dış Politikası Üzerine Bazı Notlar: Avrupa Birliği ve Kıbrıs Örneği," Cüneyt Yenigün & Ertan Efegil (der.), *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, İstanbul: Nobel Yayınları, ss. 87-99.

_____ (2011), *Türkiye'de Militarist Devlet Söylemi (1960-1983)*, Ankara: Kadim Yayınları.

_____ (2011a), "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma," *Ortadoğu Etütleri*, Cilt: 2, Sayı: 2, Ocak 2011, ss. 117-136.

_____ (2011b), "Dış Politika: Yeni Bir Kavramsallaştırma Bağlamında Egemenlik Mitinin Analizi," *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 28, Kış, ss. 3-29.

_____ (2011c), "1990'lar Basınında 'Ermenistan Tehdidinin' İnşası: Milliyet Gazetesi Örneği," *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 6, sayı: 2, 2011, ss. 311-336.

_____ (2012), "Foreign Policy as Politicking in the Sarikiz Coup Plot: Cyprus between the Coup Plotters and the AKP," *Middle East Critique*, Cilt: 21, Sayı: 2, 2012, ss. 157-170.

_____ (2013), "Türkiye'nin Irak Politikası 2012: İki Irak Hikâyesi," Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Ufuk Ulutaş (der.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2012*, Ankara: SETA Yayınları.

_____ (2015), "The Kurdish Movement's EU Policy in Turkey: An Analysis of a Dissident Ethnic Block's Foreign Policy," *Ethnicities*, Cilt: 15, No: 1, ss. 72-91

_____ (2017), *The PKK-Kurdistan Workers' Party's Regional Politics: During and After the Cold War*, New York: Palgrave Macmillan

Balcı, Ali ve Murat Yeşiltaş (2006), "Turkey's New Middle East Policy: The Case of the Meeting of the Foreign Ministers of Iraq's Neighboring Countries," *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies,* Cilt: 29, No: 4, ss. 18-37.

Balcı, Ali ve Nebi Miş (2008), "Turkey's Role in the Alliance of Civilizations: A New Perspective in Turkish Foreign Policy?," *Turkish Studies*, Sayı: 9, No: 3, ss. 387-406.

Balcı, Ali ve Tuncay Kardaş (2012), "The Changing Dynamics of Turkey's Relations with Israel: An Analysis of 'Securitization,'" *Insight Turkey*, Cilt: 14, Sayı: 2, Nisan-Haziran, ss. 99-120.

Balcı, Ali ve Tim Jacoby (2012), "Guest Editors' Introduction: Debating the Ergenekon Counter-Terrorism Investigation in Turkey," *Middle East Critique*, Cilt: 21, No: 2, ss. 137-144.

Bali, Rıfat N. (2009), *Tarz-ı Hayat'tan Life Style'a: Yeni Seçkinler, Yeni Mekânlar, Yeni Yaşamlar*, 9. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Barlas, Dilek (2004), "Friends Or Foes: Diplomatic Relations Between Italy and Turkey, 1923-36," *Journal of Middle East Studies*, Cilt: 36, No: 2, ss. 231-252.

Barlas, Mehmet (1994), *Turgut Özal'ın Anıları*, İstanbul: Sabah Yayınları.

Bayar, Celal (1999), *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri: Dış Politika (1933-1955)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Bengio, Ofra (2004), *The Turkish–Israeli Relationship Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*, London: Palgrave Mcmillan.

Bilgin, Mert (2009), "Geopolitics of European natural gas demand:

supplies from Russia, Caspian and the Middle East," *Energy Policy*, Cilt: 37, No: 11, ss. 4482-4492.

Bilgin, Pınar ve Ali Bilgiç (2012), "Turkey and EU/rope: Discourses of Inspiration/Anxiety in Turkey's Foreign Policy," *Review of European Studies* Cilt: 4, No: 3, ss. 111-124.

Birand, Mehmet Ali (1979), *Diyet: Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Pazarlıklar*, İstanbul: Milliyet Yayınları.

_____ (1987), *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası (1959-1985)*, 3. Baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları.

Birand, Mehmet Ali ve Reyhan Yıldız (2012), *Son Darbe: 28 Şubat*, İstanbul: Doğan Kitap.

Bora, Tanıl (2002), "Türkiye'de Siyasal İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi: Amerika 'En' Batı ve 'Başka' Batı," Uğur Kocabaşoğlu (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt: 3, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 147-169.

Bozdaglıoglu, Yücel (2003), *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach*, London: Routledge.

Bölme, Selin M. (2012), *İncirlik Üssü: ABD'nin Üs Politikası ve Türkiye*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bölükbaşı, Süha (2001), *Barışçı Çözümsüzlük: Ankara'nın ABD ve BM ile Kıbrıs Macerası*, Ankara: İmge Kitabevi.

Brown, Cameron S. (2008), "The one coalition they craved to join: Turkey in the Korean War," *Review of International Studies*, Cilt: 34, Sayı: 1, ss. 89-108.

Cem, İsmail (2001), *Turkey at the New Century: Speeches and Texts Presented at International Fora (1995-2001)*, Mersin: Rustem Publishing.

_____ (2002), "Turkish Foreign Policy: Opening New Horizons for Turkey at the Beginning of a New Millennium," *Turkish Policy Quarterly*, Cilt: 1, No: 1, ss. 1-6

Cicioğlu, Filiz (2010), "Ermenistan ve Kıbrıs Sorunu Bağlamında Türk Dış Politikası ve Sivil Toplum Kuruluşları," *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, ss. 81-94.

Cicicoğlu, Filiz (2015), "Türkiye'nin Avrupa Birliği Politikası 2014", Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Ali Balcı (der.), Türk Dış Politikası Yıllığı 2014, Ankara: Seta Yayınları, ss. 307-330.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit (1993), *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

_____ (1997), "The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy," *Comperative Politics*, Cilt: 29, Sayı: 2, ss. 151-166.

CS (1966), "1966 Yılı Bütçe Kanun Tasarısı Hakkında Milli Birlik Komitesi Adına Haydar Tunçkanat'ın Konuşması," *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt: 32, Birleşim: 38, 1 Şubat 1966.

CS (1970), "1970 Yılı Bütçe Kanun Tasarısı Hakkında Milli Birlik Komitesi Adına Mucip Ataklı'nın Konuşması," *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Cilt: 58, Birleşim: 67, 9 Mayıs 1970.

Çalış, Şaban H. (2001), "Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası" içinde Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı ve Ramazan Gözen (der.), *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi: Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, İstanbul: Liberte Yayınları, ss. 3-34.

_____ (2006), *Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri: Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim*, Ankara: Nobel Yayınları.

Çavuşoğlu, Mevlüt (2017), "Turkish Foreign Policy in a Time of Perpetual Turmoil", *Insight Turkey*, Cilt: 19, Sayı: 1, ss. 11-16.

Çelenk, Ayşe Aslıhan (2011), "Türkiye'nin Latin Amerika Politikası 2009," *Türk Dış Politikası Yıllığı 2009*, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Muhittin Ataman (der.), Ankara: Seta Yayınları, ss. 547-569.

Dağı, İhsan (2001), "Human Rights, Democratization and the European Community in Turkish Politics: the Özal Years, 1983-87," *Middle Eastern Studies*, Cilt: 37, Sayı: 1, ss. 17-40.

Dal Parlar, Emel (2015), "Arap Ayaklanmaları Ekseninde Türk Dış Politikasındaki Dönüşüm ve Liberal Uluslararası Düzen", Helin Sarı Ertem ve Özden Zeynep Oktav (Der.), *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler*, Ankara: Nobel Yayınları, 2015, ss. 85-112

Dal Parlar, Emel (2016), "Conceptualising and Testing the 'Emerging Regional Power' of Turkey in the Shifting International Order", *Third World Quarterly*, Cilt: 37, No. 8, ss. 1425-1453.

Davutoğlu, Ahmet (2004), "Türkiye Merkez Ülke Olmalı," *Radikal*, 26 Şubat

_____ (2010), *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, 41. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları

_____ (2012), "Türk Dış Politikasının İlkeleri ve Bölgesel Siyasal Yapılanma," *SAM Vision Papers*, Stratejik Araştırmalar Merkezi, No. 3, Ağustos, ss. 1-12.

Demir, İmran (2017), *Overconfidence and Risk Taking in Foreign Policy Decision Making: The Case of Turkey's Syria Policy*, Switzerland: Palgrave Macmillan.

Demirözü, Damla (2007), *Savaştan Barışa Giden Yol: Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye Yunanistan İlişkileri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Deringil, Selim (2000), *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayınları.

Duman, M. Zeki (2010), *Türkiye'de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal*, Ankara: Kadim Yayınları.

Duran, Burhanettin (2006), "JDP and Foreign Policy as an Agent of Transformation," Hakan Yavuz (Edt.), *The Emergence of A New Turkey: Democracy and the AK Parti*, Salt Lake City: The University of Utah Press, ss. 281-305.

_____ (2011), "Türk Dış Politikasının İç Siyaset Boyutu: 2010 Değerlendirmesi", Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Mesut Özcan (Edt.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2010*, Ankara: Seta, ss. 13-64

_____ (2013), "Understanding the AK Party's Identity Politics: A Civilizational Discourse and its Limitations," *Insight Turkey*, Cilt: 15, Sayı: 1, ss. 91-109.

Durgun, Sezgi (2012), *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ecevit, Bülent (1978), "Turkey's security policies," *Survival: Global Politics and Strategy*, Cilt: 20, Sayı: 5, ss. 203-208.

Ediz, İsmail (2015), *Diplomasi ve Savaş: İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali, 1919-1922*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Efegil, Ertan (2001), Foreign Policy Making in Turkey: A Legal Perspective," *Turkish Studies*, Cilt: 2, Sayı: 1, Bahar 2001, ss. 147-160.

_____ (2002), *Körfez Krizi ve Türk Dış Politikası Karar Verme Modeli*, Ankara: Gündoğan Yayınları.

Egeli, Sıtkı (2012), *Füze Tehdidi ve NATO Füze Kalkanı: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Emrence, Cem (2002), "Rearticulating the Local, Regional and Global: The Greek-Turkish Rapprochement of the 1930," *Turkish Studies*, Cilt: 4, No: 3, ss. 26-46.

Eriş, Oğuz (1996), "Körfez Krizi ve Türkiye'de Karar Alma Süreci," Faruk Sönmezoğlu (der), *Değişen Dünya ve Türkiye*, İstanbul: Bağlam Yayınları, ss. 249-266.

Eroğlu, Cem (2003), *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, 3. Baskı, Ankara: İmge Yayınları.

Ersoy, Eyüp (2012), "Turkish Foreign Policy Toward the Algerian War of Independence (1954–62)," *Turkish Studies*, Cilt: 13, No: 4, ss. 683-695.

Erşen, Emre (2015), "Türkiye-Rusya İlişkileri: Jeopolitik Rekabetten Çok Boyutlu Ortaklığa", Helin Sarı Ertem ve Özden Zeynep Oktav (Der.), *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler*, Ankara: Nobel Yayınları, 2015, ss. 201-229.

Fırat, Melek M. (1997), *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara: Siyasal Kitabevi

Gökay, Bülent (2006), *Emperyalizm ve Bolşevizm Arasında Türkiye*, Çev.: Sermet Yalçın, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Göle, Nilüfer (1998), *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*, İstanbul: Metis Yayınları.

Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar (1963), *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919- 1938)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Gönlübol, Mehmet ve diğerleri (1996), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Gözen, Ramazan (2006), "Türk Dış Politikasının Avrupa Birliği'ne Doğru Dönüşümü," *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 2, No: 6, ss. 1-16.

_____ (2000), *Amerikan Kıskacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası*, Ankara: Liberte Yayınları.

Güvenç, Serpil Çelenk (2008), *İkili Antlaşmalardan Kıbrıs'a: Solun Merceğinden Dış Politika, TİP Deneyimi 1960-1970*, İstanbul: Daktylos Yayınevi.

Hale, William (2013), *Turkish Foreign Policy Since 1774*, London: Routledge

Halil, Ali (1968), *Atatürkçü Dış Politika ve NATO ve Türkiye*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Hanioğlu, M. Şükrü (2008), *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press

Heraclides, Alexis (2011), "Imagined Enemies: The Aegean Conflict," *Mediterranean Politics*, Cilt: 16, No: 2, ss. 221-239.

İnat, Kemal (2007), "Türkiye'nin Dönüşümünde Avrupa Birliği'nin Etkisi," Davut Dursun, Burhanettin Duran ve Hamza Al (der.), *Dönüşüm Sürecindeki Türkiye*, İstanbul: Alfa Yayınları, ss. 97–120.

İnat, Kemal ve Burhanettin Duran (2005), "AKP Dış Politikası: Teori ve Uygulama," *Demokrasi Platformu*, Cilt: 1, No: 4, Güz, ss. 1-39.

İnat, Kemal ve İsmail Numan Telci (2011), "Türkiye'nin İran, İsrail/Filistin ve Suriye Politikası 2009," Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Muhittin Ataman (der.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2009*, Ankara: Seta Yayınları, ss. 93-158.

İnat, Kemal, Enes Bayraklı, Kasım Keskin, Ömer Yılmaz, Halil İbrahim Doğan ve Serra Can (2017), *Almanya'da FETÖ Yapılanması ve Almanya'nın FETÖ Politikası*, Ankara: SETA Yayınları.

Jacoby, Tim (2010), "Political Violence, the 'War on Terror' and the Turkish Military," *Critical Studies on Terrorism*, Cilt: 3, No: 1, Nisan, ss. 99-118.

Kabacalı, Alpay (1984), "Türkiye'de Basın Sansürü," *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Genel Yönetmen: Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 959–966.

Kaliber, Alper (2004), "Securing the Ground through Securitized 'Foreign Policy:' The Cyprus Case," *Security Dialogue*, Cilt: 36, No: 6, ss. 319-337.

Kardaş, Şaban (2006), "Turkey and the Iraqi Crisis: JDP between Identity and Interest," Hakan Yavuz (ed), *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006, ss. 306-330.

_____ (2011), "Turkish–Azerbaijani Energy Cooperation and Nabucco: Testing the Limits of the New Turkish Foreign Policy Rhetoric," *Turkish Studies*, Cilt: 12, No: 1, ss. 55-77.

_____ (2012), "From zero problems to leading the change: making sense of transformation in Turkey's regional policy," TEPAV, *Turkey Policy Brief Series*, ss. 1-8.

Kardaş, Tuncay (2006), "Türkiye-İsrail İlişkilerinin 'Analiz Düzeyi' Kapsamında Değerlendirilmesi: 1996-2006," Kemal İnat ve Ali Balcı (ed.), *Ortadoğu Yıllığı 2005*, İstanbul: Nobel Yayınları, ss. 333-352.

_____ (2009), "Turkey: Secularism, Islam, and the EU," Tuncay Kardaş, Stig Jarle Hansen and Atle Mesoy (ed.), *The Borders of Islam: Exploring Samuel Huntington's Faultlines, from Al-Andalus to the Virtual Ummah*, London: Hurst, ss. 191-210.

Kardaş, Tuncay ve Ramazan Erdağ (2012), "Bir Dış Politika Aracı Olarak TİKA", *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 7, No: 1, ss. 167-193.

Kasım, Kamer (2010), "The August 2008 Russian-Georgian Conflict and its Implications: A New Era in the Caucasus?," *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt: 5, Sayı: 9, ss. 63-81.

Kazgan, Gülten (1985), *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Keyder, Çağlar (2007), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyman, Fuat (2017), "A New Turkish Foreign Policy: Towards Proactive 'Moral Realism'", *Insight Turkey*, Cilt: 19, No: 1, ss. 55-69.

Kirişci, Kemal ve Nilgun Kaptanoglu (2011), "The Politics of Trade and Turkish Foreign Policy," *Middle Eastern Studies*, Cilt: 47, No. 5, ss. 705-724.

Kirisci, Kemal ve Gareth Winrow (1997), *The Kurdish Question and Turkey: An Example of Trans-State Ethnic Conflict*, London: Frank Cass.

Koçak, Cemil (2002), "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistem: Ebedi Şef/Milli Şef," Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 119–137.

_____ (2007), *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945): Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, Cilt I, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçer, Gökhan (2002), "1990'lı Yıllarda Askerî Yapı ve Türk Dış Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt: 29, No: 1-2, ss. 123-158.

Kösebalaban, Hasan (2011), *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, New York: Palgrave Macmillan.

_____ (2011a), "Turkey and the New Middle East: Between Liberalism and Realism," *Perceptions: Journal of International Affairs*, Cilt: 16, No: 3, ss. 93-114.

Küçükboz, Dilek (2016), "Türk Dış Politikasında İslamcı-Kemalist Hesaplaşma: Erbakan Dönemi Libya Örneği", Ortadoğu Yıllığı 2015, İstanbul: Açılım Kitap, ss. 455-480.

Kürkçüoğlu, Ömer (1978), *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.

_____ (1982), "An Analysis of Atatürk's Foreign Policy, 1919-1938", *Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt: 20, 1980-81, ss. 133-187.

Larrabee, F. Stephen ve Ian O. Lesser, *Türk Dış Politikası Belirsizlik Döneminde*, Çeviren: Mustafa Yıldırım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004.

Lawson, Fred H. (2014), "Syria's mutating civil war and its impact on Turkey, Iraq and Iran", International Affairs, Cilt: 90, No: 6, ss. 1351-1365.

Lesser, Ian O. (2011), "Turkey's Third Wave–And the Coming Quest for Strategic Reassurance," *On Turkey Series*, German Marshall Fund, 25 Ekim, ss. 1-4.

Lundgren, Asa (2007), *The Unwelcome Neighbour: Turkey's Kurdish Policy*, London: I.B. Tauris.

Mardin, Şerif (2002), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 9. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

McMeekin, Sean (2011), *The Berlin-Baghdad Express: the Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918*, London: Penguin.

Morozov, Viatcheslav ve Bahar Rumelili (2012), "The External Constitution of European Identity: Russia and Turkey as Europe-makers," *Cooperation and Conflict*, Cilt: 47, No: 1, ss. 28-48.

Müftüler Baç, Meltem (2001), *Türkiye ve AB: Soğuk Savaş Sonrası İlişkiler*, Çeviren: Simten Çoşar, İstanbul: Alfa Yayınları.

Mütercimler, Erol ve Mim Kemal Öke (2004), *Düşler ve Entrikalar: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Oğuzlu, H. Tarık (2012), "The 'Arab Spiring' and the Rise of the 2.0 Version of Turkey's 'Zero Problems with Neighbors' Policy," *SAM Papers*, No. 1, February, ss. 1-16.

Oran, Baskın (1998), *Kalkık Horoz: Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, 2. Baskı, İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Ortaylı, İlber (1985), "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: I, 278-281.

Öniş, Ziya (2004), "Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective," *Middle Eastern Studies*, Cilt: 40, Sayı: 4, Temmuz, ss. 113-134.

_____ (2003), "Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey-EU Relations in the post-Helsinki Era," *Turkish Studies*, Cilt: 4, Sayı: 1, ss. 9-34.

Özal, Turgut (1989), "Turkey in the Southern Flank," *RUSI and Brassey's Defence Yearbook*, Cilt: 99, ss. 3-9.

_____ (1992), "Türkiye'nin Önünde Hacet Kapıları Açılmıştır," *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 19, ss. 5-23.

Özcan, Gencer (2010), "The Changing Role of Turkey's Military in Foreign Policy Making," *UNISCI Discussion Papers*, No: 23, ss. 23-46.

_____ (2012), "Türk Dış Politikasında Sosyo-Ekonomik Yapı ve Aktörler," Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür Baklacıoğlu ve Özlem Terzi, (ed.), *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları, ss. 5-54.

Özcan, Mesut (2008), *Harmonizing Foreign Policy: Turkey the EU and the Middle East*, England: Ashgate Publishing Ltd..

Özkazanç, Alev (1998) "Türkiye'de Siyasi İktidar Tarzının Dönüşümü," *Mürekkep*, Sayı:10/11, ss. 14-49.

Özkan, Mehmet ve Birol Akgün (2010), "Turkey's Opening to Africa," *Journal of Modern African Studies*, Cilt: 48, No: 4, ss. 525–546.

Özkeçeci-Taner, Binnur (2005), "The impact of institutionalized ideas in coalition foreign policy making: Turkey as an example, 1991–2002," *Foreign Policy Analysis*, Cilt: 1, Sayı: 3, ss. 249–278.

Robins, Philip (2003), *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy since the Cold War*, London: Hurst.

Rogan, Eugene (2015), *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East*, London: Basic Books

Rumelili, Bahar (2007), "Transforming Conflicts on EU Borders: The Case of Greek-Turkish Relations," *Journal of Common Market Studies*, Cilt: 45, Sayı: 1, ss. 118-119.

_____ (2008), "Impacting the Greek-Turkish Conflicts: The EU is 'What We Make of It,'" Thomas Diez, Stephan Stetter, and Mathias Albert (ed.), *The European Union and Border Conflicts*, Cambridge: Cambridge University Press, ss. 94-127.

Sadak, Necmeddin (1949), "Turkey Faces the Soviets," *Foreign Affairs*, Cilt: 27, No: 3, ss. 449-461.

Sander, Oral (1979), *Türk-Amerikan İlişkileri: 1947-1964*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

_____ (2006), *Türkiye'nin Dış Politikası*, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Sinkaya, Bayram (2012), "Rationalization of Turkey-Iran Relations: Prospects and Limits," *Insight Turkey*, 14 (2), ss. 137-156.

Soysal, Mümtaz (1964), *Dış Politika ve Parlamento: Dış Politika Alanındaki Yasama-Yürütme İlişkisi Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ankara: Sevinç Matbaası.

Tabak, Hüsrev (2015), "Broadening the Nongovernmental Humanitarian Mission: The IHH and Mediation", *Insight Turkey*, Cilt: 17, No. 3, ss. 193-215.

Tamkoç, Metin (1961), "Turkey's Quest for Security through Defensive Alliances," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, Cilt: 2, ss. 1-39.

_____ (1973), "Savaşçı Diplomat İsmet İnönü," *Dış Politika*, Cilt: 3, Sayı: 4, ss. 11-21.

Tayfur, M. Fatih ve Korel Göymen (2002), "Decision Making in Turkish Foreign Policy: The Caspian Oil Pipeline Issue," *Middle Eastern Studies*, Cilt: 38, Sayı: 2, ss. 101-122.

TBMM (1928), "Reisicumhur Gazi Hazretlerinin Nutukları," *T. B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, Cilt: 5, İçtima Senesi: 3, Birinci İnikat, 1 Teşrinisani 1928, Perşembe.

TBMM (1970), "İkili Anlaşmalar Konusunun Lâyiki ile Anlaşılabilmesi...", *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 29uncu Birleşim, Dönem: 3, Cilt: 2, Toplantı: 1, 22 Ocak 1970, Perşembe

Oran, Baskın (Ed) (2004), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

_____ (Ed) (2005), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sönmezoğlu, Faruk (der.) (2004), *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları.

Toker, Metin (1990), *Tek Partiden Çok Partiye, 1944–1950*, 3. Baskı, İstanbul: Bilgi Yayınevi.

_____ (1971), *Türkiye Üzerine 1945 Kâbusu*, 2. Baskı, Ankara: Akis Yayınları.

Tuncay, Mete (2005), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması*, 4. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tür, Özlem (1999), "Türkiye Suriye İlişkileri: Su Sorunu," Meliha Benli Altunışık (der.), *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, İstanbul: Boyut Yayınları, ss. 105-128.

_____ (2011), "Economic Relations with the Middle East Under the AKP—Trade, Business Community and Reintegration with Neighboring Zones," *Turkish Studies*, Cilt: 12, No: 4, ss. 589-602.

Türkmen, Füsün (2012), *Kırılgan İttifaktan Model Ortaklığa Türkiye ABD İlişkileri*, İstanbul: Timaş Yayınları.

U.S. Congress (1963), *Report of a Study of United States Foreign Aid in Ten Middle Eastern and African Countries,* Submitted by Ernest Gruening, United States Senate, Washington, DC: U.S. Government Printing Office

Uslu, Nasuh (2000), *Türk Amerikan İlişkileri*, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.

Üngör, Çağdaş (2012), "Türkiye'nin Doğu Asya Politikası 2011," *Türk Dış Politikası Yıllığı 2011*, Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Ali Resul Usul (der.), Ankara: Seta Yayınları, ss. 601-616.

Uzgel, İlhan (2004), *Ulusal Çıkar ve Dış Politika: Türk Dış Politikasının Belirlenmesinde Ulusal Çıkarın Rolü, 1983-1991*, Ankara: İmge Yayınları.

Weisband, Edward (2002), *2. Dünya Savaşı ve Türkiye*, Çeviren: Mehmet Ali Kayabağ ve Örgen Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi.

Yalçın, Hasan Basri (2012), "The Concept of 'Middle Power' and the Recent Turkish Foreign Policy Activism," *Afro Eurasian Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, Bahar 2012, ss. 195-213.

Yanık, Lerna (2011), "Constructing Turkish 'exceptionalism:' Discourses of Liminality and Hybridity in post-Cold War Turkish Foreign Policy," *Political Geography*, Cilt. 30, No. 2, Şubat, ss. 80-89.

Yasamee, F. A. K. (1993), "Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem", *Diplomacy and Statecraft*, 4(1): 20-36.

Yavuz, M. Hakan (1998), "Turkish Identity and Foreign Policy in Flux: The Rise of Neo-Ottomanism," *Critique: Journal for Critical Studies of the Middle East*, Sayı: 12, Bahar, ss. 19-41.

Yavuzalp, Ercüment (1996), *Liderlerimiz ve Dış Politika: Bir Diplomat Gözüyle*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

_____ (1998), *Dış Politikada Oyunun Kuralları*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Yetim, Mustafa ve Rıdvan Kalaycı (2011), "Türkiye İran İlişkileri: 'Sıfır Sorun Mu?', Nükleer Sorun Mu?," *Akademik Ortadoğu*, Cilt: 5, Sayı: 2, ss. 85-108.

Yeğen, Mesut (2003), *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeşiltaş, Murat (2012), "Peşine Takılma mı, Yumuşak Dengeleme mi? Türkiye'nin Birinci ve İkinci Irak Savaşı'na Yönelik ABD ile Müttefiklik İlişkisinin Karşılaştırmalı Analizi," S. Gülden Ayman (ed.), *Mekân, Kimlik, Güç ve Dış Politika*, İstanbul: Yalın Yayıncılık, ss. 69-110.

_____ (2013), "The Transformation of the Geopolitical Vision in Turkish Foreign Policy," *Turkish Studies*, Cilt: 14, Sayı: 4, ss. 661-687.

Yeşiltaş, Murat (2015) "İç Savaşa Komşu Olmak: Türkiye'nin Suriye Sınır Güvenliği Siyaseti", *SETA Analiz*, Sayı: 136, ss. 1-37

Yeşiltaş, Murat ve Ali Balcı (2011), "Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita", *Bilgi*, Cilt: 23, Sayı: 2, ss. 9-34.

Yetener, Meltem (2007), "Adnan Menderes," Ali Faik Demir (der.), *Türk Dış Politikasında Liderler*, İstanbul: Bağlam yayınları, ss. 25-124.

Yılmaz, Nuh (2011), "U.S.-Turkey Relations: Model Partnership as an 'Empty Signifier,'" *Insight Turkey*, Cilt: 13, No: 1, ss. 19-25.

Zarakol, Ayşe (2011), *After Defeat: How the East Learned to Live with the East*, Cambridge: Cambridge University Press.

Zürcher, Erik Jan (2007), *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

DİZİN

1 Mart Tezkeresi 293, 321
11 Eylül 277, 278, 279, 280, 282, 293

Abdülhamid, İkinci 29
Acheson, Dean 138
Afganistan 70, 189, 279, 282, 296, 311, 321
Afrika 45, 110, 116, 309, 310
Afrika Birliği 309, 310
Akbulut, Yıldırım 213, 376
AK Parti 285, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 306, 307, 308, 309, 318, 319, 320, 321, 324, 325, 329, 330, 331, 333, 339
Almanya 48, 57, 58, 60, 66, 75, 76, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 95, 96, 178, 193, 195, 215, 267, 301, 365
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 17, 77, 80, 84, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 131, 132, 133, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 160, 161, 164, 165, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 184, 188, 189, 190, 191, 192, 198, 203, 213, 214, 215, 218, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 234, 236, 243, 244, 249, 253, 275, 277, 279, 280, 282, 293, 294, 295, 296, 304, 305, 307, 308, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 332, 335, 336, 351, 353, 356, 360, 365
Arafat, Yaser 277
Arap Baharı 311, 315, 317, 318, 320, 323, 330, 336, 337, 339, 340
Arap Ligi 331
Aras, Tevfik Rüştü 50, 80, 369, 370
Ardahan 34, 52, 109
Arnavutluk 60, 68, 80, 250
ASALA 184
Avrupa Birliği (AB) 216, 217, 218, 234, 239, 240, 241, 252, 253, 257, 259, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 275, 278, 280, 281, 283, 291, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 308, 318, 320, 334, 337
Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 105, 146, 147, 148, 149, 180
Avrupa Topluluğu (AT) 146, 149, 177, 188, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 211, 214, 215, 216, 217, 219, 239
Aybar, Mehmet Ali 79
Azerbaycan 51, 228, 250, 254, 255, 256, 303, 304, 305, 307, 331, 332, 333, 334, 335

Babacan, Ali 292, 378
Bağdat Paktı 106, 112, 118, 119, 120, 121, 122
Bağlantısızlar 114, 116, 154
Balkan Antantı 68, 69, 70
Balkanlar 58, 59, 60, 63, 230, 249, 296
Balta Limanı Antlaşması 37
Batı Trakya 62, 219
Bayar, Celal 101, 103, 113, 370, 371, 372
Baykal, Deniz 376
Birleşmiş Milletler (BM) 87, 92, 107, 116, 117, 119, 124, 138, 139, 140,

153, 154, 155, 165, 166, 169, 176, 197, 221, 222, 243, 249, 267, 277, 279, 297, 309, 310, 322, 324, 329, 330, 331, 336
Bismarck, Otto von 40
Bosna Hersek 249, 250
Bozer, Ali 213, 376
Brezilya 312, 320, 322, 335
Bulgaristan 68, 69, 85, 96, 198, 217, 218, 219, 221, 250, 274
Bush, George 296

Çağlayangil, İhsan Sabri 136, 144, 163, 373, 374, 375
Carter, Jimmy 173
Çeçenistan 256, 274
Çekiç Güç 224, 226, 227, 228, 230, 245
Çekoslovakya 84, 140
Cem, İsmail 262, 263, 265, 267, 270, 283, 309, 377
CENTO 120, 177
Çetin, Hükmet 202, 251, 376
Cezayir 116, 153, 206
Churchill, Winston 83
Çiller, Tansu 241, 255, 376, 377
Çin 135, 155, 229, 310, 311
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 49, 60, 66, 78, 92, 94, 102, 105, 106, 147, 159, 160, 295, 332, 339, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376

Dağlık Karabağ 254, 255, 332, 335
Davutoğlu, Ahmet 20, 287, 292, 293, 318, 320, 321, 331, 333, 338, 348, 378, 379
Demirel, Süleyman 133, 134, 136, 212, 214, 227, 244, 311, 373, 374, 375, 376, 377
Demokratik Birlik Partisi (PYD) 339, 346
Demokrat Parti (DP) 16, 17, 80, 94, 102, 103, 104, 105, 106, 117, 127, 141, 143, 147, 367, 371, 372

Ege Denizi 59, 60, 80, 91, 163, 167, 168, 170, 187, 197, 198, 199, 242, 243, 271
Eisenhower, Dwight 112
El-Kaide 279
Enosis 124, 125, 126, 137
Enver Paşa 29, 42
Erbakan, Necmettin 162, 163, 179, 236, 275, 377
Erdoğan, Recep Tayyip 290, 292, 299, 316, 322, 324, 328, 341, 378, 379
Erim, Nihat 148, 373
Ermenistan 51, 52, 192, 228, 233, 234, 237, 243, 251, 254, 255, 256, 272, 305, 322, 331, 332, 333, 334, 335
Esad, Beşşar 276, 305
Evren, Kenan 185, 186, 187, 189, 192, 194, 205, 375

Fener Rum Patrikhanesi 220
Fırat Kalkanı Operasyonu 348, 352, 356, 360
Filistin 154, 176, 200, 206, 277, 322, 324, 328, 330, 331
Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 176, 200
FIR hattı 169
Fransa 47, 48, 53, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 76, 80, 81, 82, 85, 87, 94, 95, 116, 117, 119, 153, 193, 226, 301, 302

Genelkurmay Başkanlığı 143
Giray, İsmail Sefa 376
Giray, Sefa 213, 376
Gladston, William 38
Grivas, Georgias 125
Gül, Abdullah 292, 293, 296, 310, 320, 324, 332, 377, 378, 379
Gülen Cemaati 229, 230, 309
Gülen Terör Örgütü (FETÖ) 347
Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) 202
Gürcistan 51, 52, 251, 274, 304, 305

Gürel, Şükrü Sina 377
Gürsel, Cemal 141, 178, 372, 373

Habsburg 26
Halefoğlu, Vahit 187, 375
Hindistan 310, 311

Irak Şam İslam Devleti (IŞİD) 346
İkinci Mahmud 30
İncirlik Üssü 111, 123, 171, 190
İnönü, Erdal 376
İnönü, İsmet 16, 50, 55, 69, 77, 80, 81, 83, 97, 136, 138, 141, 147, 369, 370, 371, 372, 373
İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı (İHH) 319, 329
İntifada 277
Irak 57, 70, 86, 106, 112, 118, 119, 120, 121, 154, 155, 161, 184, 190, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 213, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 236, 237, 245, 246, 247, 248, 279, 280, 282, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 306, 307, 320, 321, 324, 325, 326, 327, 328, 336, 337
İran 70, 118, 120, 121, 173, 174, 176, 177, 184, 189, 200, 201, 203, 204, 205, 223, 224, 225, 230, 233, 235, 236, 243, 262, 275, 276, 295, 303, 304, 305, 307, 312, 320, 322, 323, 324, 325, 327, 335, 336, 337, 339
İslam KonferansI Örgütü (İKÖ) 155, 175, 205, 206, 278
İsrail 119, 120, 121, 145, 154, 175, 176, 190, 191, 200, 206, 233, 236, 251, 252, 253, 275, 276, 277, 283, 299, 306, 315, 319, 322, 328, 329, 330, 331, 335, 345
İtalya 47, 48, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 66, 68, 69, 80, 81, 82, 84, 87, 94, 95, 96, 122

Japonya 210, 310
Jivkov, Todorov 218
Johnson Mektubu 131, 141

Kamerun 310
Karabekir, Kazım 51, 52
Karadeniz Ekonomik İşbirliği 250, 251, 254
Karayalçın, Murat 376
Kardak 242, 243
Katma Protokol 148, 149, 214, 240
Kayser Wilhelm 40
Kazakistan 228, 304
Kenya 244, 310
Khrushchev, Nikita 150
Kıbrıs 105, 116, 124, 125, 126, 131, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 161, 162, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 175, 180, 188, 198, 199, 205, 216, 221, 240, 241, 242, 244, 245, 265, 267, 268, 269, 283, 291, 292, 297, 298, 299, 302, 330
Kırca, Coşkun 376
Kırım 26, 32, 33, 34, 37, 358
Kobane (Ayn El Arab) 346, 347, 350, 352, 355
Kongo 310
Köprülü, Fuat 102, 103, 104, 114, 371, 372
Kore 103, 104, 105, 106, 107, 108, 310
Korutürk, Fahri 374, 375
Kosova 250
Küba 131, 150
Kürdistan Demokrasi Partisi (KDP) 201, 202
Kürdistan İşçi Partisi (PKK) 184, 192, 199, 200, 201, 202, 203, 222, 224, 225, 227, 233, 234, 235, 237, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 255, 256, 261, 268, 275, 276, 277, 280, 294, 296, 307, 315, 321, 325, 326, 327, 328, 336, 339, 345

Kürdistan Yurtseverler Birliği 201, 202, 247
Kuveyt 221, 222, 224, 338
Kuzey Atlantik Antlantik İttifakı (NATO) 94, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 122, 132, 133, 141, 142, 143, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 155, 159, 160, 170, 171, 174, 177, 189, 190, 196, 197, 250, 269, 271, 279, 300, 323, 324, 336, 339
Kuzey Irak 200, 201, 202, 225, 226, 227, 237, 245, 246, 247, 248, 291, 294, 295, 296, 320, 324, 325, 326, 327
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) 198, 245, 297

Libya 111, 176, 323, 340
Limni Adası 197, 271
Lozan Antlaşması 54, 62, 75
Lübnan 66, 118, 120, 190, 200, 306, 337

Macaristan 79
Mahmud Nedim Paşa 30, 31
Makarios 164
Makedonya 250
Marshall Planı 93
Mavi Marmara 319, 322, 328, 329, 331
Mehmet Ali 27, 28
Menderes, Adnan 103, 105, 371, 372
Menemencioğlu, Numan 78, 370, 371
Milletler Cemiyeti (MC) 55, 56, 57, 58, 66
Milli Güvenlik Kurulu (MGK) 134, 136, 138, 140, 185, 186, 187, 188, 189, 194, 198, 221, 235, 238, 264, 268, 275, 281, 290, 291
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 163, 265, 332, 374, 375, 377
Misak-ı Milli 47, 48, 52, 54, 56, 68
Mısır 117, 118, 119, 155, 191, 337, 340, 341
Moldova 250
Montrö Sözleşmesi 48, 59, 61, 89
Mussolini, Benito 59
Mustafa Reşit Paşa 30

Nabucco Projesi 334
Napoléon 37

Öcalan, Abdullah 200, 203, 234, 248, 261, 265, 268
Ökçün, Gündüz 177, 374, 375
Oniki Adalar 59, 60, 80, 94, 95, 96
Orta Asya 228, 263, 272, 274, 275
Ortadoğu 45, 57, 101, 106, 110, 111, 112, 116, 117, 119, 120, 127, 146, 152, 154, 155, 159, 160, 161, 175, 178, 185, 190, 195, 203, 204, 205, 206, 212, 215, 246, 257, 275, 276, 278, 280, 296, 306, 308, 311, 312, 316, 320, 323, 331
Özal, Turgut 17, 185, 187, 188, 189, 195, 198, 201, 211, 212, 213, 215, 222, 228, 229, 230, 246, 287, 375, 376
Özgür Suriye Ordusu 352

Pakistan 118, 204, 310, 311
Papanderu, Georges 270
Peker, Recep 60, 371
Putin, Vladimir 273

Refah Partisi 215, 234, 235, 236, 241, 254, 257, 261, 262, 276, 377
Rusya 47, 51, 179, 228, 230, 244, 245, 250, 255, 256, 272, 273, 274, 275, 283, 296, 303, 304, 305, 307, 324, 327, 334, 339, 365

Sadabad Paktı 68, 70
Sadak, Necmettin 371
Said Halim 31, 32, 41
Saraçoğlu, Şükrü 75, 78, 370, 371
Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (SEİA) 172, 174, 188, 191
Sonuç yerine 365
Şemdin Sakık 237, 248
Sezer, Ahmet Necdet 276, 281, 377, 378
Soğuk Savaş 90, 93, 97, 101, 108, 109, 116, 127, 133, 150, 173, 189, 209, 212, 220, 222, 228, 253, 257, 274, 303, 365
Sovyetler Birliği 16, 17, 32, 36, 40, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 61, 76, 78, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 131, 132, 133, 139, 141, 145, 150, 151, 152, 155, 161, 170, 172, 178, 179, 189, 211, 212, 228, 236, 239, 254, 365
Soysal, Mümtaz 376
Stalin, Josef 88, 89, 115, 121, 150
Sunay, Cevdet 154, 373, 374
Suriye 66, 86, 96, 118, 119, 121, 155, 184, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 233, 236, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 261, 275, 276, 283, 295, 305, 306, 307, 319, 323, 324, 330, 336, 337, 338, 339, 340

Takrir-i Sükûn Kanunu 46, 48, 49, 78
Talat, Mehmet Ali 297
Tanzanya 310
Torumtay, Necip 213
Truman, Harry 93
Tunus 338, 340
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) 229, 309
Türkiye dış politikasını yazmak 15
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 135, 143, 145, 156
Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) 109, 134, 137, 163, 166, 167, 171, 185, 187, 188, 190, 192, 199, 213, 234, 247, 248, 275, 290, 291, 297, 298, 301, 325, 328, 329

U-2 111, 122, 123, 143
Ukrayna 250
Uluslararası Para Fonu (IMF) 113, 161, 177, 178, 179, 180, 281, 282, 283
Ürdün 118, 120, 337

Yakış, Yaşar 292, 377
Yılmaz, Mesut 213, 375, 376, 377
Yugoslavya 58, 68, 86, 114, 115, 116, 212, 249, 250
Yunanistan 53, 56, 58, 62, 63, 64, 65, 68, 86, 93, 94, 96, 97, 108, 110, 114, 115, 116, 124, 125, 126, 137, 138, 139, 140, 146, 160, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 184, 187, 188, 189, 191, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 215, 218, 219, 220, 221, 233, 234, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 250, 262, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 299, 330
Yusuf Agah Efendi 30

Zorlu, Fatin Rüştü 103, 104, 105, 116, 372